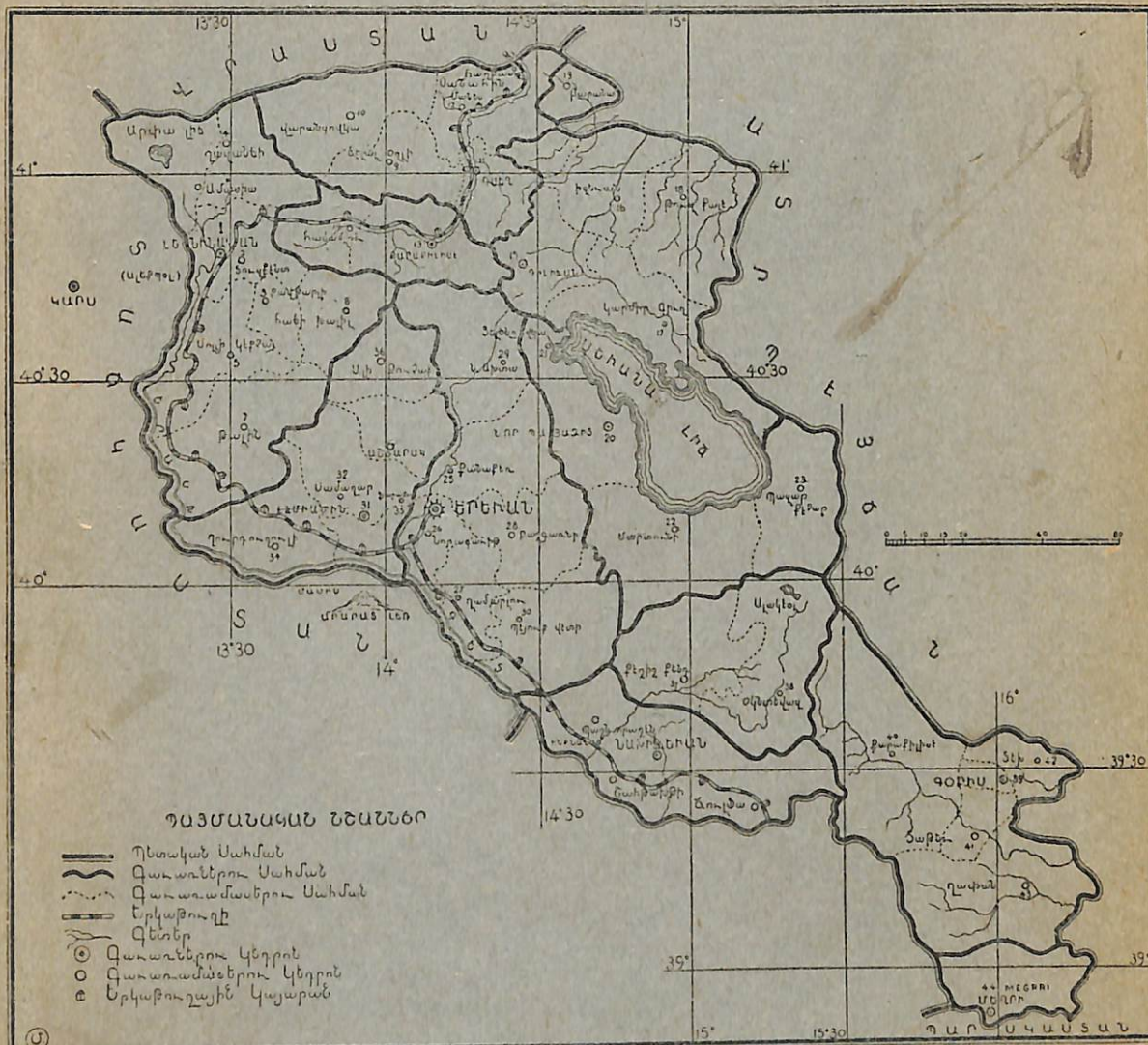

ԱՐԴԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

9(47.925)
 Պ - 79

ԿԱԶՄԵՑ
 ՅՈՎՀ. ՊՕՂՈՍԵԱՆ
 1933

World Fair
New York C. Arthur

15 Apr. 933

9th St

Arthur

Arthur

5 OCT 2011

9(47.925)
7-79

ԱՐԴԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

Ուղեգրական նոթեր
Աշխարհագրական ծանոթություններ
Պեճակներ Գրություններ և վարձակառն կազմ
Մշակոթի Հասարակություններ
Տնտեսական ջեոնարկներ
Ներդրութ և շինարարություն

ԿԱԶՄԵՑ
ՅՈՎՀ. ՊՕՂՈՍԵԱՆ
1933

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Հայասան այլևս աշխարհագրական գիտելիք մը չէ, այլ ապրող եւ զարգացող *իրականութիւն* մը, զոր ամեն հայ պէտք է նանչնայ եւ սիրէ:

Արդի Հայասանը իր մէջ կը բովանդակէ այն երկրամասը, որ օրրանը եղած է հայ ցեղին, պահած է, իր ընդերքին մէջ, հին հայ մշակոյթի գանձերը, կրած է իր վրայ մեր անցեալի պատմութեան ծանրութիւնը: Այնտեղ, իբրեւ յաւիտեան պահակը հայ ցեղի գոյութեան, կ'իշխէ Արարաթի բարձունքը: Հայութիւնը, այժմ, դարձած համախումբ զանգուած, դառնու աւերներէն յետոյ կը վերաշինէ իր հայենի երդիքը, լի հաւատով եւ խանդավառութեամբ, ընդհիւ իր պետականութեան, որ կ'ապանովէ իրեն ինքնուրոյն վարչութեան մը բարիքները, իր սեփական կեանքովը ապրելու եւ զարգանալու համար:

Ժամանակ է, որ ոչ միայն մեր դպրոցական սերունդին, այլ մեր ժողովուրդին մտքին մէջ ալ Հայասանը դարբի անցեալի մշուշին խառնուած երազ մը ըլլալէ: Այս գիրքը կոչուած է նանչցնել արդի Հայասանը իր աշխարհագրական սահմաններուն, պետական կարգուսարքին, սնտեսակածն վերելիին, մշակութային ստեղծագործութեան եւ ազգանաւաճի ճիգերուն մէջ:

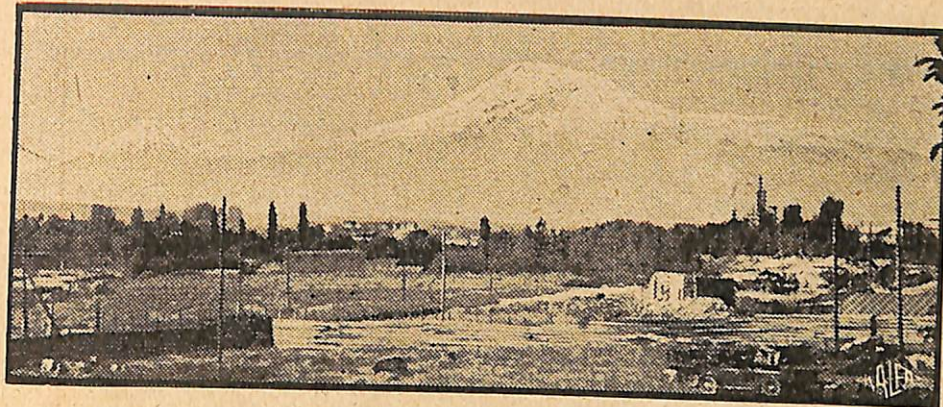
Այս գիրքը տեսակ մը ամփոփումը կը կազմէ նաեւ «Երկու ամիս Հայասանի մէջ», եւ «Վերաշինուող հայրենիքը», անուններով երկու հատրներուս, որոնցմէ առաջինը՝ տպագրուած Պոսթոնի մէջ «Պայտա»-ի խմբագրութեան կողմէ, սպառած է արդէն, իսկ երկրորդը՝ կարելի չեղաւ հրատարակել, սնտեսական պատճառներով:

ՅՈՎ. ՊՈՂՈՍՅԱՆ

23809-59
[Handwritten signature]

Ծանօթ.— Այս գիրքը գրելու համար օգտուած եմ 1930ին երկու ամիս Հայասան այցելութեան առթիւ տեղւոյն վրայ իմ ստացած տեղեկութիւններէն եւ տպագրութիւններէն, Ս. Հայասանի մասին հայ մամուլի մէջ հրատարակուած նորագոյն տեղեկութիւններէ եւ վիճակագրութիւններէ, ինչպէս նաեւ երեւանի մէջ հրատարակուած (1928) Յ. Էլիքեկեանի «Աշխարհագրութիւն» եւ Կ. Պոլսոյ մէջ հրատարակուած (1922) Արտաշէս Արեղեանի «Հայասանի աշխարհագրութիւն» դասագիրքերէն:

ԱՐԱՐԱՏԸ ԵՐԵՎԱՆԸՆ ՂԻՍՈՒՆԱԾ

Ա. ՈՒՂԵԳՐԱԿԱՆ ՆՕԹԵՐ

1. ԵՐԲ ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԿԸ ՄՏՆԵՆՔ

Թիֆլիսէն Երեւան, երկաթուղագծի վրայ, Հայաստանի տառջին կայարանն է Սաղախյուզ: Կայարանի փոքր շէնքին վրայ գրուած է անունը, հայերէն տառերով: Երկաթուղին մտած է Լուսի գեղեցիկ ձորին մէջ, սեպածեւ հսկայ ժայռերով եզերուած: Կառարուածը կ'անցնի Սանահինէն, ծանօթ և ընտանի անուն մը, ըլլալով պատմական վանքին անունը: Այստե՛ղ է Ալլահվէրտին իր պղնձահանքերով: Ուրիշ պղտիկ կայարան մըն է Քոյակերանը, որուն մօտիկն է հաստատուած Չորագետի ջրանլիկտրակայանը, Դերեա գետին վրայ, 30 հազար ձիու ուժով: Չորագետ Հայաստանի տասնամեայ ճիգերուն լուսաւոր պըտուղն է:

Ճամբուն վրայ են Ղարաքիլիսա, քիմիական արդիւնաբերութեան նորակերպ կեդրոնը, Զաջուր՝ նոյնանուն բարձունքին տակ պեղուած փապու-

ղիով, Լենինական, Հայաստանի երկաթուղագիծերու հանգոյցը և հիւսուածեղէնի ճարտարարուեստի կեդրոնը, որ պահձու մտի և ճակնգեղի շաքարի պատրաստութեան ալ կեդրոնը պիտի ըլլայ:

Մտած ենք Շիրակի պատմական դաշտին մէջ, որ անապատի է վերածուած դարերու ընթացքին: Տեղ տեղ Շիրակի ջրանցքը բացած է իր փըրկարար աղտոնները, որոնց շուրջը դարձեալ կանանչութիւնը կ'արթննայ և ծառերը կը սկսին իրենց սառուերը տարածել, ափովանքի մը նման:

Երկաթուղին կ'անցնի քերելով Ախուրեանի ափը: Անի կայարանը, քանի մը անակներով չըջապատուած, անցեալի աւերակներուն մէջէն եկող անուն մըն է: Սարգարապատ, նոյնանուն դաշտին վրայ, նոյնպէս անապատ, որ այժմ կը ջրուի մասամբ, կեդրոնն է բամպակամշակութեան: Մօտիկը նորաշէն փոքր աւան մը, նախապէս Լուկաշէն կոչուած՝ արդի

Հայաստանի վարիչներէն մէկուն՝ Լուկաչիւի անունով. այժմ այստեղ է խորհրդային տնտեսութիւն մը, այսինքն պետական տգորակ մը, որուն բնակիչները և աշխատուորները նախկին հայ օրբեր և օրբուհիներ են, այժմ մեծցած և դարձած Հայաստանի քաղաքացիներ:

2. ԱՐԱՐԱՏ ԵՒ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՇԱԿԸ

Մտած ենք արդէն Արարատեան դաշտը: Ճամբորդին աչքերը կառախուժւորին բաժնեակին պատուհանէն դուրս կը սեւեռուին, սպասելով տեսիլքի մը, որ կ'ուշանայ: Յանկարծ հորիզոնին վրայ կը յայտնուի հսկայ մը, որ կարծես մէկ ոստումով երկրէն հասեր է երկինք: Այդ հսկան առիւժ մըն է, կռնակէն դիտուած, սպիտակ բաշերը ձիւնափառ գլխուն և կարծես առջեւի երկու ոտքերուն վրայ կանգնած: Առիւժը կը հսկէ դարերէ ի վեր այնտեղ, ճակատագրին վրայ փողովուրդի մը, որ այսօր դարձեալ խմբուած իր պատմական բարձունքին հիատեսիլ և ներշնչող պատկերին առջև, կը վերաշինէ իր հայրենի տունը: Մեծ Արարատի քովը, կը յայտնուի փոքր Արարատը, որ կորինը ըլլալ կը թուի մեծ առիւժին: Մեծ Մասիսը կարծես կը խորհրդանշէ հայ պատմութիւնը անցեալին, իսկ փոքր Մասիսը նոր հասակ նետող արդի Հայաստանի խորհրդապատկերը ըլլալ կը թուի:

Հայաստանի մայրօրական գետը, Արաքս, կապոյտ ժայռէնի մը նման կը քակուի Մասիսներու ստորոտէն: Ախուրեանէն յետոյ Արաքսը կը կազմէ սահմանը արդի Հայաստանի և Թուրքիոյ ու Պարսկաստանի կողմը

մնացած հայկական միւս հողերուն միջեւ:

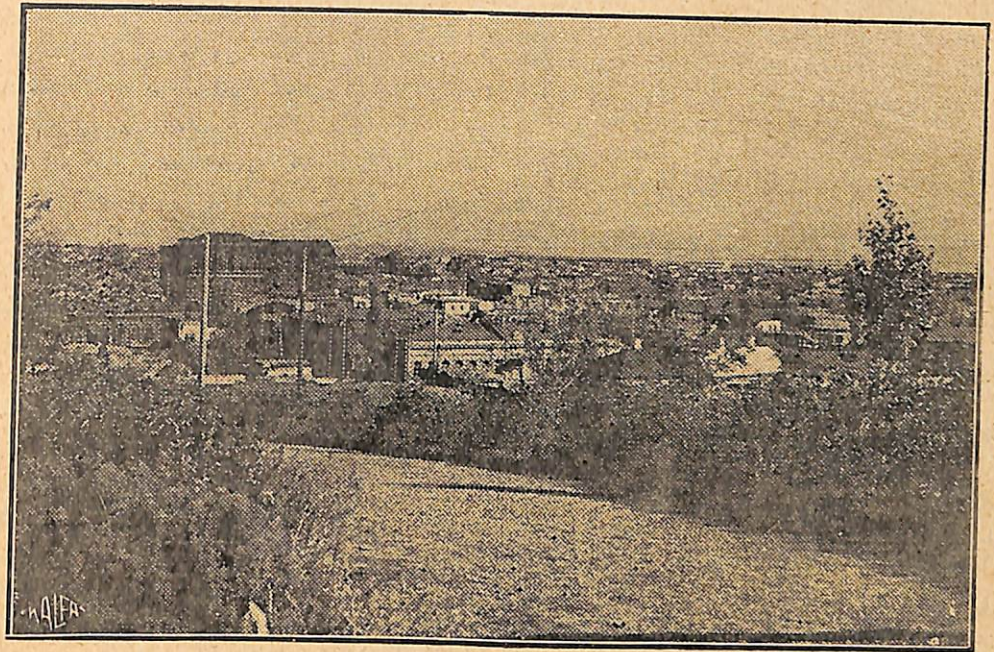
Արարատ դուրս կը մնայ արդի Հայաստանի սահմանէն. սակայն անոր խորհուրդը կը տարածուի Հայաստանի վրայ: Հայաստան առանց Արարատի պիտի կորսնցնէր կարծես իր գաղափարականը և իմաստը, պիտի զրկուէր իր խորիսխէն՝ ինչպէս նաև մը օտար ափերու վրայ, պիտի ըլլար ո՛րեւէ երկիր մը՝ պատմութեան մէջ թափառայած: Ահա թէ ինչո՞ւ համար արդի Հայաստանը իր պետական նիշը ընտրած է Արարատի զոյգ կատարները, որոնք գծագրուած են իր դրօշակին վրայ, որուն գոյնը կարմիր է, ինչպէս եղած են անցեալին՝ հայկական թագաւորութեանց դրօշակները:

3. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԱՅՐԱՔԱՂԱՔԸ

Հայաստանի պետութեան մայրաքաղաքն է Երեւան, որ շինուած է Զանգու կամ Հրազդան գետին ձախ ափին, Արարատեան դաշտին վրայ, Արաքսի սահմանագծէն 20 քիլոմէթր հեռաւորութեամբ:

Արարատեան դաշտին վրայ իշխող գիրք մը ունի Երեւան, ծովի մակերեսէն 994 մէթր բարձրութեամբ, ունենալով իր ղէմը Արարատ լեռը և հայկական լեռներու պարը մէկ կողմէն, Արազածի բարձունքը միւս կողմէն:

Հայաստանի մայրաքաղաքին մուտքն է երկաթուղիի կայարանը, որուն առջև հրապարակ մը կայ: Կայարանին շուրջ, մինչև Ղամարուի խճուղին, կը տարածուի գործարանային թողը, նորաշէն գործարաններով բամպակի, մեքենաշինութեան, պա-

ՆՈՐ ԵՐԵՒԱՆԻ Տեսարան

հածոներու, մարմարի, քարբիդի, կօշիկի ևն:

Կայարանի հրապարակէն նորաշէն թրամվէյնի գիծը կը սկսի և կ'ուղղուի, հին թաղերու մէջէն, դէպի Շահումեան հրապարակը, ուր է նաև «Կոմունարներու այգի»-ն, կամ քաղաքին հանրային պարտէզը, իր բացօթեայ թատրոնով և սինէմայով:

Շահումեան հրապարակին շուրջն են Քաղաքապետարանը (Քաղխորհուրդի շէնքը), պետական դրամատունը (պետպանք), երկրագործական դրամատունը (կոլխոզ պանքա), նոր հիւրանոցը (թիւ 2) և այլ հանրային շէնքեր:

Այս հրապարակին վրայ, դէպի հիւսիս, դէպի Քանաքեռ և Նորք կը բացուին երկու իրարու զուգահեռական փողոցներ, Արովան և Նալբանդեան: Արովան Երեւանի մեծ պողոտան է, 2 քիլոմէթր երկայնքով, ո-

րուն վրայ կան Կուլտուրայի տունը հանրային գրադարանով և թանգարանով ժող-կոմ-խորհի նախագահութեան (վարչապետ) բնակարանը, Հօլի և Քարեգործականի գրասենեակները, նոր հիւրանոցը (թիւ 1), թէյարաններ, կոսպերատիվ խանութներ և այլն: Արովանի վրայ ամէն օր, իրիկուան դէմ, կը տեսնուի մեծ բազմութիւն ձեմոզներու: Քաղաքին բնակչութիւնը, մանուկներէն մինչև հասուն տարիքը, այնտեղ է որ կը պտտի դպրոցէն և օրուան զբաղումներէն յետոյ, մինչև իրիկունը ուշ տեսն:

Արովանի ծայրը Քանաքեռի խրճուղիին մօտ շինուած է համալսարանական թաղամասը, իր զանազան «ինստիտուտ»ներով, ինչպէս՝ բժշկական, անասնաբուժական, մանկավարժական, զիւլաանտեսական, քիմիական և այլն: Այնտեղ է նաև Մել-

գոնեան մատենադարանը, Խրիմեան դիտարանը, Մարի Նուպար ակնաբուժարանը, Դարուհի Յակոբեան մայրանոցը, քաղաքային հիւանդանոցը և այլն:

Արովեանը ուղղահայեաց կերպով կը կտրեն զանազան փողոցներ. ինչպէս Գնունի, որուն վրայ է «Սորհրդային Հայաստան» թերթի խմբագրատունը և սպարանը, Ալլաձէրտեան փողոց, որուն վրայ կը շինուի «Փողովրդային տունը» թատրոնով և հանդիսասրահներով:

Նայրանդեանի վրայ է Հողային գործավարութեան վարգապոյն տուֆ քարէ գեղակերտ շէնքը:

Արովեանի զուգահեռական են Տէրեան փողոցը, որուն վրայ է սինէմայի (հայկինո) սթուտիօն, Ռաֆֆի, որուն վրայ է կառավարական պաշտօնատունը և այլն:

Դէպի Զանգու բլուրի մը վրայ է Կոնար, որ Երեւանի հին թաղ մըն է: Զանգուի ափին մօտ կը գտնուի Ս. Սարգիս առաջնորդանիստ եկեղեցին: Զանգուի ափին է նաեւ Երեւանի նախկին խաներու (սարտար) պալատը, այժմ կիսաւեր, որուն մօտ է «Արարատ» քօնեաքի և գինիի մեծ գործարանը, որ կը գտնուի Երեւանէն էջմիածին տանող խճուղիին վերայ:

Այս խճուղին կը սկսի Շահումեան հրապարակէն և կ'անցնի Երեւանի պաղարի մօտէն: Պաղարին հրապարակին վրայ շինուած է պարսկական մէսճիտը, արեւելեան ոճի գեղեցիկ նմոշ մը, որ զբօսաշրջիկներու հետաքրքրութիւնը կ'առինքնէ:

Էջմիածնի խճուղին կ'անցնի Զանգուի վրայ նետուած կամուրջէն և յետոյ կը մանէ Դավայի այգիներ:

րուն մէջ: Այս այգիները Երեւանը կը շրջապատեն զմրխտագեղ գօտիով մը ամառ տուն և անոր կուտան, հեռուէն, հաճելի տեսք մը: Բազաքին հիւսիս արեւելեան կողմը կը գտնուին Նորքի այգիները, բլուրի մը վրայ, որ բաժնուած է քաղաքէն Գետաուչայի ձորով:

Երեւան 115 հազար բնակիչ ունի, որուն 100 հազարը հայ են և 15 հազարը փոքրամասնութեանց կը պատկանին (թուրք, քիւրա, ուսու և այլն):

Երեւանի մէջ կան թրքական և պարսկական հիւպատոսարաններ:

Երեւան ընդհանուր պատերազմէն առաջ եղած է աւան մը 25 հազար բնակիչով, կէս առ կէս հայ և թուրքպարսիկ: Հին տղաները տղիւսաչէն և միայրակ, պարտէզներու խառնուած են: Ապուհայաթի ջուրով, որ առու մըն է, կը ջրուին այդ պարտէզները: Այժմ քաղաքը ծայրէ ծայր կը վերաշինուի Ակադեմիկոս Աղեքսանդր թամանեանի յատակագծին համաձայն, որ պատրաստուած է եւրոպական մեծ մայրաքաղաքներու օրինակին՝ վրայ, լայն ծառուղիներով և հանրային պարտէզներով: Երեւան պիտի դառնայ մեծ մայրաքաղաք մը, արգիտական հանգստաւէտ պայմաններով, մօտ ապագային:

4. ԵՐԵՎԱՆԻ ԱՐՈՒԱՐՁԱՆՆԵՐԸ ՆՈՐ ԱԻԱՆՆԵՐ

Երեւանի շուրջ շինուած են և կը շինուին նոր աւաններ, որոնք անոր արուարձանները ըլլալու կոչուած են, մայրաքաղաքին հետզհետէ ընդարձակուելուն պատճառով:

1. Նոր Արաբկիր.— Դէպի հիւսիս արեւմուտք, Բանաքեռ տանող ճամբուն մէջտեղը, քաղաքէն մօտ 3 քիլոմէթր հեռաւորութեամբ շինուած է Նոր Արաբկիր, որ ունի 200է աւելի տուն և 1200 բնակչութիւն: Աւանին շինութեան ձեռնարկուած է 1925ին: Նոր Արաբկիրի առաջին բնակիչները եղած են Երեւան բնակող Արաբկիրցի գաղթականներ: Արտասահմանէն Արաբկիրցիներու առաջին կարուանը հասած է 1926ին:

Նոր Արաբկիրի մէջ հաստատուողները մանուսայագործութիւնը ըրած են իրենց գլխաւոր արհեստը, ինչպէս իրենց նախկին ծննդավայրին մէջ: Մանուսայի գործարանը, ուր կը պատրաստուին բամպակէ հիւսուածեղէններ, երես-սրբիչ, կանանց յատուկ հագուստեղէն, գուլպայ եւն, սկիզբները կ'աշխատէր դեղկեաններու վերայ, այժմ գործարանը օժտուած է մեքենաներով: Աւանը ունի փոքր ելեկտրակայան մը 100 ձիու ուժով:

Նոր Արաբկիր ունի իր մանկական մսուրը, հանրային ճաշարան, դարմանատուն, եւն:

2. Նոր Մալաթիա.— Այս աւանը հիմնուած է 1927ին, Երեւան—Աշտարակ խճուղիին վրայ, Երեւանէն մօտ 5 քիլոմէթր հեռաւորութեամբ, նախկին Դուին գիւղին աւերակներուն մօտ: 50 տուն ունի 350 բնակիչով:

Նոր Մալաթիա ունի գուլպայագործարան մը, կօշկակարատուն, ճագարաբուծարան: Բնակիչները կը զբաղին նաեւ այգեմշակութեամբ:

Աւանը ունի դպրոց մը եօթնամեայ աստիճանով, հանրային ճաշարան և մշակոյթի տուն:

3. Նոր Սեբաստիա.— Նոր Մալաթիոյ մօտը շինուած է Նոր Սեբաստիան: 20 տուն և մօտ 200 բնակիչ ունի: Այստեղ կայ գորգի գործատուն, մետաքսի, չուանի և չուալի աշխատանոցներ: Նոր Սեբաստիոյ շուրջը թթաստան մը տնկուած է:

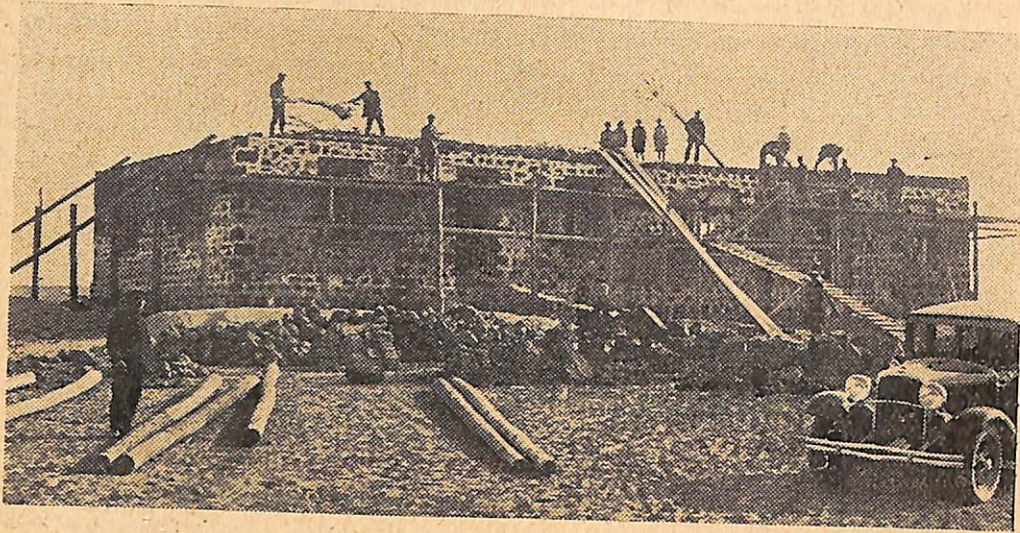
Նոր Մալաթիոյ և Նոր Սեբաստիոյ միջեւ կը շինուի Նոր Կեսարիա աւանը, որուն գլխաւոր թաղը պիտի ըլլայ Նոր Թոմարզան:

Այս երեք աւաններն ալ Դավայի այգիներուն դրացի են և Զանգուի ձորին մօտիկ: Կ'իյնան Նոր Արաբկիրի հետ զէմ առ զէմ և օր մը, Զանգուի ձորին վրայ երբ կարելի ըլլայ նետել կամուրջ մը, պիտի դառնան Երեւանի մէկ մէկ թաղերը:

4. Նոր Խարբերդ.— Երեւանի հարաւակողմը, Ղամարուի խճուղիին վրայ, հին թաղա գիւղին մօտ շինուած է այս աւանը, քաղաքէն 6 քիլոմէթր հեռաւորութեամբ: Աւանին զանազան փողոցները կոչուած են հին Խարբերդի շրջանի գիւղերու անունով, ինչպէս՝ Մեծկերտ, Հիւսէյնիկ, Հապուս, Թլկատին (Խոյլու) եւն: Ունի 350 բնակիչ:

Նոր Խարբերդ ունի խորհրդային անտեսութիւն մը, ուր հողերու մշակութիւնը կը կատարուի «Թրաքթօր» մեքենաներով: Աւանի բնակիչները կը զբաղին գլխաւորաբար պարտիզամշակութեամբ:

5. Նուպարաեկն.— Հ. Բ. Բ. Միութեան Ամերիկայի շրջանակին նախաձեռնութեամբ և Պօղոս Նուպարի և իր զաւակներուն աջակցութեամբ շինուած է այս տիպար աւանը, Թոխմազան լիճին կողմը, քաղաքէն 9

ՆՈՐ ԽԱՐԲԵՐԴԻ մէջ շինուող տուն մը

քիլոմէթր հեռու բարձրաւանդակի մը վրայ, որ կ'իշխէ Արարատեան դաշտին: Դէպի վար, հարաւ, կը տեսնուին Արարատի բարձունքները, Արաքսը, Խորվիրապը և Արտաշատը: Դէպի արեւելք կը բարձրանան Պաշ Դառնրի լեռները: Դէպի հիւսիս կը տեսնուին Արագածի գագաթները, ձիւներու մէջ թաղուած, իսկ դէպի արեւմուտք հայկական լեռներու շղթան:

Նուպարաշէնի շինութեան ձեռնարկուած է 1930 թուականին: Այժմ ունի հարիւր տուն, մօտ հազար բնակիչով: Այստեղ կայ գորգագործարան մը: Բնակչութիւնը կը զբաղի նաեւ պարտիզամշակութեամբ:

Նուպարաշէն ունի իր դպրոցը և հանրային զանազան հաստատութիւններ:

Նուպարաշէն, ինչպէս Նոր Խարբերդ, Երեւանի պիտի միացուին թըրամվէյի գիծերով: Այս երկու ա-

ւաններուն հողերը իրարու կից են:

6. Նոր Բիւքանիա.— Նոր Բիւքանիա առանձին արուարձա՛ մը չէ, այլ կը կազմէ, Թիմաղան լիճին կողմը, առանձին գաղթականական թաղ մը, որ հեաղհեաղ կ'ընդարձակուի դէպի Երեւանի կայսրանը:

5. ԷՋՄԻԱՍԻՆ

Երեւանի արեւմուտքը, ուղիղ գծով կ'երկարի Էջմիածնի խճուղին, որ կ'անցնի Զանգուլի կամուրջէն, Դալմայի այգիներէն, Փարաքար գիւղէն և կը յանգի Վաղարշապատ ականը, կեդրոն նոյն շրջանին: Երեւանէն Էջմիածին մօտ 25 քիլոմէթր է:

Խճուղին, Էջմիածնի ջրանցքին հասնելէ յետոյ, կ'եզերուի դարձեալ այգիներով, որոնց վերջաւորութեանը հաղիւ հասած, կը ցցուին գմբեթները

Հաիփսիմեանց և Գոյեանեանց վանքերուն, յետոյ՝ Շողակաթի եկեղեցիին և յետոյ Էջմիածնի Վանքին:

Հաիփսիմեանց վանքին մօտ են աւերակները Զուարթնոցի եկեղեցիին, որ շինուած է Դրդ դարուն: Այստեղ կ'ըսուի թէ հողին տակ հին քաղաք մը ծածկուած է:

Էջմիածնի վանքը կը գտնուի Վաղարշապատի վերջաւորութեանը բացուած հրապարակի մը վրայ, որ այժմ կը կոչուի «Կոմունարներու հրապարակ»: Վանքին երկաթ բողբոջներով մուտքէն անմիջապէս յետոյ կայ նախկին Գէորգեան ձեմարանը, այժմ Վաղարշապատի մանուկներուն յատկացուած դպրոց: Յետոյ, վանքին ընդարձակ բակին վրայ, կը տեսնուին մատենադարանը, ուր կը գտնուին 7 հազար հատոր թանկարժէք հայկական հին ձեռագիրներ, թանգարանը, դիտարանի կիսաւարտ շէնքը, կառուցուած Խրիմեան կաթողիկոսի օրով: Յետոյ կուգայ Էջմիածնի պատմական մայր տաճարը, զեղեցիկ հայկական ոճով կաթողիկէով մը, և դանդաղատու նով: Տաճարին մուտքին առջեւ թաղուած են վախճանա՛ կաթողիկոսներու շիրիմները:

Տաճարին մուտքին դէմ կը գտնուի Վեհ րանի շէնքը, յատկացուած կաթողիկոսի բնակութեան և քովտի՛ բնակարանները միաբանութեան անդամներուն:

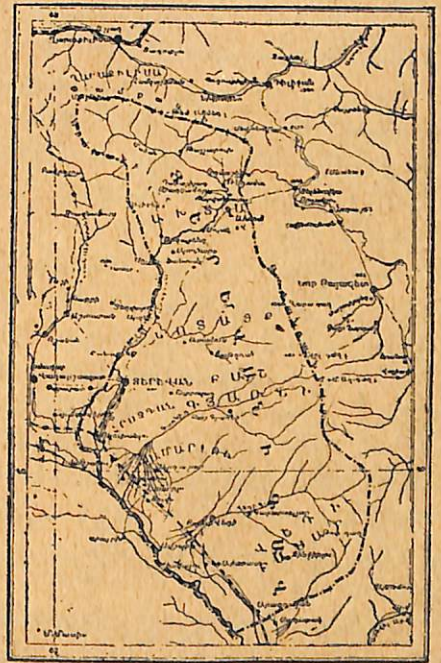
Այս շէնքերուն մօտ կը գտնուի Ներսէսեան լիճը, շուրջը ձեմեկուվայրով մը, որուն վրայ կ'իշխէ Արարատի գեղատեսիլ պատկերը:

Ներսէսեան լիճին մօտ կը գտնուի վանքին նախկին հիւրանոցը, որ այժմ կը ծառայէ իբրև զօրանոց հայ գինւորներու համար:

Էջմիածնի մայր տաճարին կից է իր գանձարանը, թանկարժէք սպասներով և պատմական յիշատակներով հարուստ: Վանքը ունի նաեւ ապարան մը, զոր կ'օգտագործէ Պետական Հրատարակչականը (Պետ-Հրատը):

Էջմիածին աթոռանիստ վայրն է ամենայն հայոց ընդհանրական կաթողիկոսութեան, և կեդրոն՝ Հայաստանեայց եկեղեցոյ գերագոյն հոգեւոր իշխանութեան: Շինուած է 4րդ դարուն Ս. Գրիգոր Հուսաւորիչի կողմէ, Տրգատ թաղաւորի օրով:

Վաղարշապատի հարաւակողմը, Էջմիածնի մօտիկ է Նոր Եւզոկիա տաճարը, ուր կայ մօտ 40 տուն գաղթականութիւն, որ կը զբաղի գլխաւորաբար այգեմշակութեամբ:

Երեւանի գաւառի քարտէսը

6. ՊՏՈՅՏ ՄԸ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

Երեւանի գաւառը պատմական Հայաստանի սիրտը կրնայ համարուիլ:

Այս գաւառը կ'ընդգրկէ Արաքսի հե-
տեւեալ ճիւղերուն՝ Հրազդանի, Գառ-
նիի և Վեաթի հովիտները և ունի մօտ
3140 քառ. քիլօմէթր տարածութիւն:
Գաւառին հարաւ-արեւմտեան մասը
գաշտային է, իսկ սիւսիս արեւելեան
մասը՝ գաշտային:

Պատմական Հայաստանին Այրա-
րատ նահանգին Կօտայք գաւառը և
Ոստան գաւառին մէկ մասը կը հա-
մապատասխանեն ներկայ Երեւանի
գաւառին:

Մինչեւ 1828 Երեւան գաւառը կը
գտնուէր պարսիկ տիրապետութեան
տակ, որմէ յետոյ անցաւ ռուսական
իշխանութեան ձեռքը: 1914—18ի մեծ
պատերազմի զէպքերէն յետոյ, երբ
Հայաստան անկախ հռչակուեցաւ, Ե-
րեւան զարձաւ մայրաքաղաք Հա-
յաստանի հանրապետութեան:

Երեւանի մօտ է, զէպի հարաւ,
Ղամարլու, Արաքսի ափին, Գառնիի
գետաբերանին մօտ: Այգեգործութեան
կեդրոն է: Երեւանի հետ կապուած է
խճողիով մը:

Ղամարլուի հիւսիս արեւելեան
կողմը կը գտնուին պատմական Ար-
տաշատ քաղաքի մնացորդները: Ար-
տաշատ արքայանիստ քաղաք էր Ար-
շակունեաց օրով, ուր կը գտնուէր
նաեւ «Հայոց աշխարհի խնամակալ»
աստուածուհի Անահիտի մեհեանը:

Արտաշատի մօտ, փոքր բլուրի
մը վրայ կը գտնուի Խոր-Վիրապը իր
վանքով:

Գառնի գետին վրայ է Պաշ Գառ-
նի աւանը, ուր կը գտնուէր պատմա-
կան Գառնի բերդը: Մօտ է Տրդատ
թագաւորի ամառանոցը, զոր շինել
տուած էր իր Խոսրովիդուխտ քրոջը
համար: Այժմ թէ՛ բերդին և թէ՛ ամ-
առանոցին աւերակները կը մնան:

Երեւան գաւառի մէջ է, Արա-
րատեան գաշտի վրայ, նախկին Ար-
մաւիրը, ուր էր սօսիներու անառը,
հեթանոսութեան շրջանի մէջ պաշ-
տամունքի վայր: Արմաւիրը եղած է,
Արտաշատէն և Երուանդակերտէն ա-
ռաջ, Արշակունեաց թագաւորութեան
մայրաքաղաք: Այժմ Արմաւիրի ա-
ւերակներուն մօտ կը գտնուի Ղուր-
գուղուլի աւանը:

Երեւանի մօտ կը գտնուի նաեւ
Դուլին, որ եղած է մայրաքաղաք Ար-
տաշատէ յետոյ, Բրդ գտրուն, հիմնուած
Տրդատի որդի Խոսրովի ձեռքով: Երբ
զարու վերջը այստեղ փոխադրուած
էր նաեւ կաթողիկոսական աթոռը:
Դուլին առեւտրական կեդրոն էր և
ճանապարհներով կապուած Կ. Պոլսոյ,
Թուրքի և Միջերկրականի հետ: Այժմ
Դուլինի տեղը կը մնայ նոյնանուն
գիւղ մը, որու մօտ կը շինուի նոր
Մալաթիան:

Վաղարշապատ, ուր կը գտնուի
էջմիածինի հայրապետանիստ աթոռը,
նոյնպէս եղած է Հայաստանի պատ-
մական մայրաքաղաքներէն մէկը, ո-
րուն մօտ էր, Շրէշ բլուրին վրայ,
Արաքսի աւանը, Արաքսի կամ Ա-
նահիտի մեհեանով: Վաղարշապատ,
հայ գրերու գիւտէն յետոյ (Ն. դար)
հայ մշակութային ոստանը եղաւ: Ս.
Մեսրոպի ծննդավայրը, Օշական, ուր
և թողուած է ան, կը գտնուի Վա-
ղարշապատէն 12 քիլօմէթր զէպի հիւ-
սիս, Աշտարակի մօտ:

Երեւանի հիւսիսակողմը, 7 քի-
լօմէթր հեռուորութեան վրայ կը
գտնուի Քանաքեռ գիւղը, որ ծննդա-
վայրը եղած է վիպագիր Խաչատուր
Աբովեանի, որու անունով ալ կը կոչ-
ուի այժմ Երեւանի գլխաւոր պողո-
տան:

Նոր Օրնէմայի շէնքը Լենինականի մէջ, Մայիսեան հրապարակին վրայ

7. ԼԵՆԻՆԱԿԱՆ

Հայաստանի առաջին քաղաքն է
Երեւան, Արարատի զիմացը: Արա-
քածի ստորտը կը գտնուի Հայաս-
տանի երկրորդ քաղաքը, Լենինական,
պատմական Շիրակի դաշտին վրայ:
Նախապէս եղած է փոքր գիւղ մը
Ախուրեանի ափին, հիւմբիւ կամ Կու-
մայրի անունով (1): Ռուսական տի-
րապետութեան տակ էրզրումի կող-
մերէն գաղթած հայեր եկած հաս-
տատուած են այստեղ, որ կոչուած է
Աղեքսանդրապօլ: Ռուսերը շինած են
զօրանոցներ, բերդ մը և եկեղեցի մը
և զայն ըրած են իրենց զօրակա-
յանը: Թիֆլիս — Երեւան երկաթու-
ղագիծին վրայ կարեւոր կեդրոն մըն

(1) շին պատմիչ մը կ'ըսէ թէ՛ Արտա-
ւագ Մամիկոնեան 771 թուականին Արաքսե-
րու հարստահարութիւններէն նեղուելով, իր
զօրքով հասած է Շիրակ գաւառի Կամայրի
գիւղը:

է, հանգոյցի կէտ, ուրկէ կը մեկնի
երկաթուղագիծ մը զէպի Կարս: Այս-
տեղ կը գտնուին նաեւ Հայաստանի
երկաթուղիներուն մթերանոցները
(տէքօ):

Հայաստանի մէջ խորհրդային ի-
րաւակարգը հաստատուելէ յետոյ քա-
ղաքը աւելի կարեւորութիւն ստացաւ
և ընդարձակուեցաւ, շնորհիւ այս-
տեղ հաստատուած բամպակի մեծ մա-
նուրանին և հիւսուածեղէնի գործա-
րաններուն: Ասոր համար ալ ի պա-
տիւ ռուս յեղափոխութեան առաջ-
նորդին՝ Լենինի, կոչուեցաւ Լենինա-
կան՝ անոր մահուան աթիւ: 1927ին
երկրաշարժ մը քաղաքը կիսովին ա-
ւերեց, բայց յետոյ վերաշինուեցաւ
նոր յատակագծի վրայ:

Լենինական ունի ընդարձակ հրա-
պարակներ, որոնցմէ առաջինն է եր-
կաթուղիի կայարանին հրապարակը,
որուն վրայ շինուած են երկաթուղա-
յիններու գեղեցիկ ակումբը և երկա-
թուղայիններու հիւանդանոցը: Երկ-

որդն է Մայիսեան ապստամբութեան հրապարակը, ուր կը գտնուին Քաղաքապետարանը, Ս. Փրկիչ և Եօթը Վէրքեր եկեղեցիները, առաջինը՝ Անիի մայր եկեղեցիին նմանութեամբ շինուած, քաղաքին հիւրանոցը և սինէմայի շէնքը, պետական դրամատունը և այլն: Այս հրապարակէն դէպի հիւսիս կը գտնուի Լենինի հրապարակը, որուն մէջտեղը կանգնուած է Լենինի պրօնզէ արձանը, բանասօսելու դիրքով: Այս հրապարակին շուրջը շինուած են բանուորական տուներ: Յետոյ կուգայ հիւսուածեղէնի (տեքսթիլ) թաղամասը:

Թաղապետական պարտէզը, կամ «քաղաքային այգին», որ կը գտնուի Մարքսի հրապարակին մօտ, ունի թատերական շէնք մը, որ յատկացուած է Հայաստանի Զրգպետական թատրոնին:

Բացի հիսուածեղէնի թաղամասէն, վերջերս Լենինական ունեցաւ նոր գործարաններ՝ մեքենական, պահածոյի և փայտամշակման: Աւելի հեռուն, քաղաքին հարուստասին մէջ կը շինուի մեծ սպանդանոցը: Լենինական պիտի ունենայ նաեւ շաքարի գործարան և ճակնդեղի մշակութեան զարկ պիտի առնէ:

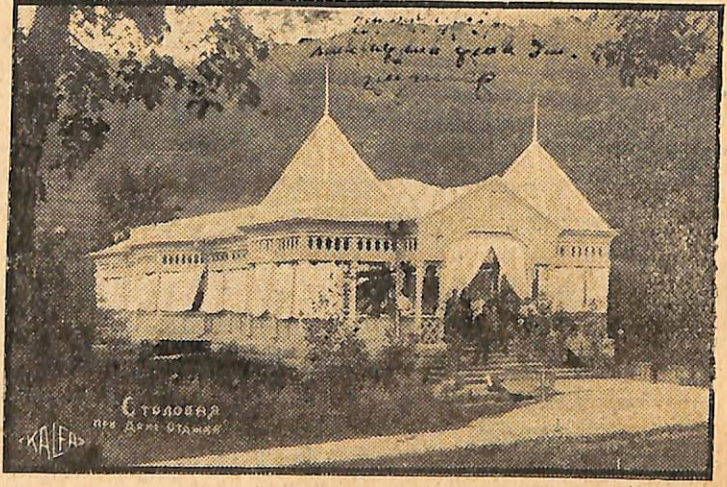
Քաղաքին մօտ 19 քիլոմէթր հեռաւորութեան վրայ, Ախուրեանի ափին շինուած է ելեկարակայան: Ախուրեանէն դէպի Շիրակի չոր դաշտերը բացուած է ջրանցքը, որուն շնորհիւ այժմ մշակելի դարձած է

բաւականաչափ տարածութիւն: Շիրականալը, ինչպէս կը կոչեն, Հայաստանի ժողովուրդին առաջին շինարարական գործերէն մէկը եղած է: Այս կերպով Շիրակը սկսած է դառնալ դարձեալ «Հայաստանի շտեմարանը», ինչպէս անցեալի մէջ:

Լենինական ունի 65 հազար բնակչութիւն: Քաղաքը պիտի ունենայ թրամվէյ և պիտի օժտուի արդիական քաղաքի այլ յարմարութիւններով:

Պատերազմի տարիներուն տասնեակ հազարու որ որբեր և որբուհիներ Ամերիկեան Նպաստամատոյցի կողմէ այստեղ համախմբուած և խնամուած են: Այս պատճառով Լենինականի տրուած էր, ատեն մը, որբաքաղաք անունը:

Լէնինական մասնաւոր երկաթուղագծով կապուած է Արթիկ գիւղի հետ, որ կը գտնուի Արագածի լանջին վրայ և ուր են տուֆ քարի հանքերը: Լենինականէն Արթիկ երեք ժամ հեռաւորութիւն ունի:

Հանգստեան Տունը Ղարաքիլիսայի մէջ

8. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿԱՐԵՒՈՐ ԱՒԱՆՆԵՐԸ

Ղարաքիլիսա, կամ մեծ Ղարաքիլիսա, կեդրոնական աւանն է Փամբակի հովիտին մէջ, որ կը տարածուի Շիրակի դաշտին և Լոռիի միջեւ: Այս բարձրադիր հովիտը ծածկուած է արօտատեղիներով և անտառներով, Անասնապահութիւն և մեղուաբուծութիւն ծաղկած են հոս:

Ղարաքիլիսա կը գտնուի Թիֆլիս-Լենինական երկաթուղագծին վրայ, Փամբակ գետին մօտ: Ունի մօտ 15 հազար բնակչութիւն: Նախապէս եղած է օդափոխութեան վայր, շնորհիւ իր լաւ օդին և ջուրին: Այժմ Ղարաքիլիսան կ'ընդարձակուի և կարեւորութիւն կը ստանայ շնորհիւ քիմիական արդիւնաբերութեան, որ կը հաստատուի այստեղ: Ղարաքիլիսա Լենինականէն յետոյ պիտի դառնայ գործաւորական քաղաք մը:

Ծան.— Փամբակի գաւառը մասը կը կազմէ Գուգարք պատմական նահանգին:

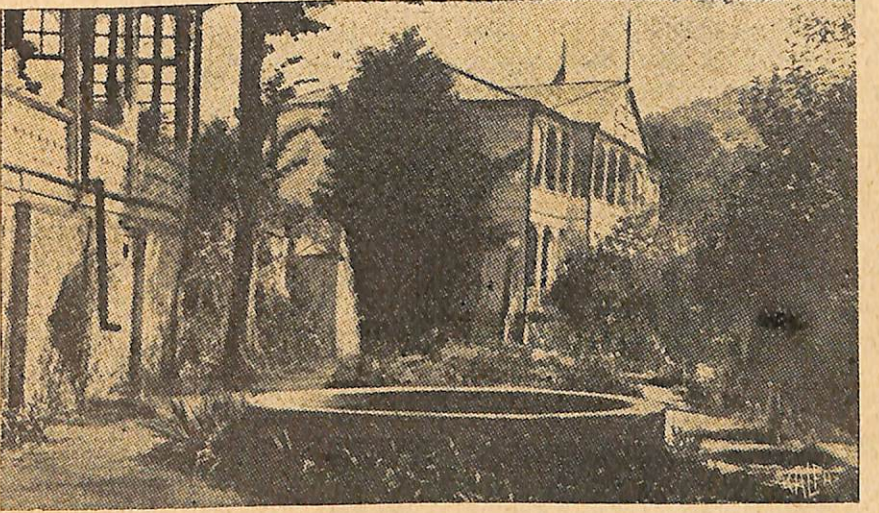
Սեփանաւան, նախկին անունով Ջալալօղլու, Լոռիի կեդրոնական աւանն է, մօտ 5 հազար բնակչութեամբ: Լոռիի հովիտը, որ իր մէջ կ'առնէ Ջորագետի աւազանը, կը տարածուի Բորչալուի դաշտէն (Վրաստան) մինչեւ Փամբակի լեռները եւ Շիրակի դաշտը: Լոռին ունի սքանչելի արօտատեղիներ, իսկ լեռները ծածկուած են գեղեցիկ անտառներով: Անասնապահութիւն, ձիաբուծութիւն և մեղուաբուծութիւն զարգացած են այս շրջանին մէջ:

Ստեփանաւան շինուած է ձորի մը եզերքը, հարթավայր տեղ մը: Պանրաշինութեան և կաթնարդիւնաբերութեան կեդրոն է: Այստեղ կը շինուի զուիցերիական պանիր:

Ծան.— Լոռի պատմական Տաշիրը գաւառն է (Գուգարք նահանգին մէջ):

Ստեփանաւանի մօտ կը գտնուի հին բերդ մը, կառուցուած Աշոտ Ողորմածի թոռ Գալիթ Անհողի կողմէ:

Լոռիի մէջ, Բագրատունեաց շրջանին կար տեղական հայ «Փագաւորութիւն» մը, Կորիկեան թագաւորութիւն անունով:

Գիլիջանի մէջ Հանգստեան Տուն մը

Իլիիզան, Աղստաֆա—Սեւան խը-
ճուղիին վրայ կը գտնուի Մօտ 6
հազար բնակչութեամբ աւան մըն է,
որ կը ծառայէ իբրեւ օգտօրոյսութեան
վայր։ Այստեղ կան բուժարաններ
(սանթորիօններ) և հիւրանոցներ։ Ա-
մառանոցի կողման Երեւանէն, Թիֆ-
լիսէն և Պաքուէն։ Երջուպատուած է
եղեւինի անտառներով։

Ալլահվերսի, Լօռիի ձորին մէջ,
Մանեսի կայարանին մօտ, բլուրի մը
վրայ փոքր գիւղ մըն է, պղինձի հան-
քերուն կից։ Զուլարանը կը գտնուի
Մանեսի մէջ։ Այստեղ պիտի դառնայ
սրբաբնակարան աւան մը, շնորհիւ
նոր գործարաններու, որոնց շինու-
թիւնը ծրագրուած է։

Ծան.— Ալլահվերսիի հանդիպակաց
բլուրին վրայ կը գտնուին Սանահինի եւ
Աղրասի պատմական վանքերը։ Սանահինի
վանքէն վար, Զորագետի վրայ կը գտնուի
Կորիկեան Աբաս Բ. թագաւորի կիւն եւ Զա-
րաթէ ու Իւանէ Սպասալարներու քոյր Նա-
նէի կողմէ 13րդ դարուն շինուած կամուրջը,
որ ցայժմ կանգուն կը մնայ։

Ալլահվերսիի մօտ է Օձուն (Ուզունլար)
գիւղը, ուր կը գտնուի Յովհան Օձնեցիի հիմ-
նած եկեղեցին (Տրդ դար)։ Զորագետը, ելեկ-
արական մեծ եւ նորաշէն կայանք կը գտնուի
Քօլակերան կայարանին մօտը, Ալլահվերսիէն
քիչ մը անդին։

Իսկ Զորագետի մօտ կը գտնուի Դսեղ
գիւղը, ծննդավայր բանաստեղծ Յովհաննէս
Թումանեանի։

Իջեւան, նախկին անուէնը եղած
է Քարվանսարայ։ Կը գտնուի Աղս-
տաֆա—Իրիլճան խճուղիին վրայ, Ա-
ղստեւ գետակին մօտ։ Ունի մօտ 10
հազար բնակչութիւն։ Ծխախոտի մը-
շակութեան և փայտագործութեան
կեդրոն է։ Ունի նաեւ գորգաշինու-
թեան յատուկ արհեստանոց։

Իջեւան կարեւորութիւն պիտի

ստանայ երբ շինուի երկաթուղագիծը
մինչեւ Աղստաֆա, որմէ մօտ 25 քի-
լոմէթր հեռաւորութեան վրայ կը
գտնուի։

Ծան.— Գանձակի նախկին նահանգին
մասը կը կազմէ Իջեւանի գաւառը, որ լեռ-
նային Ղազախը մասամբ իր մէջ կ'առնէ։
Դաշտային Ղազախը, նոյնանուն կեդրոն ա-
ւանով, կը մտնէ Ատրպէյճանի սահմանին
մէջ։ Հայկական Ղազախը կը համապատաս-
խանէ պատմական Մեծ Հայքի Գուգարաց
նահանգին Զորոփոր եւ Կողոփոր գաւառնե-
րուն։

Այս շրջանին մէջ է Գօշայ վանքը (12րդ
դար) ուր թաղուած է Մխիթար Գօշ։

Նոր Բայազիտ, կը գտնուի Սեւա-
նայ լճին ձախ ափին մօտ և լեռնային
շրջանի մը կեդրոն աւանն է։ Բնակ-
չութիւնը կը զբաղի երկրագործու-
թեամբ, անասնապահութեամբ և ձրկ-
նորսութեամբ։ Կլիման ցուրտ է. ձո-
վուն մակերեսէն մօտ 2000 մէթր
բարձր գտնուելով, Կովկասի ամե-
նաբարձր քաղաքը կը համարուի, ու-
նի մօտ 15 հազար բնակչութիւն։

Ծան.— Այս շրջանին մէջ կը գտնուի,
Սեւանայ ափին, Օձարեղը, ուր կան հին եւ
թանկարժէք արձանապուծիւններ։

Ծաղկաձոր, կամ Դարաչիչաք՝ հին
անուէնով, կը գտնուի Ծաղկունեաց
լեռներուն մէջ, նոր Ախաաչի մօտ և
Հայաստանի ամառանոցներէն մէկն է։

Ելեկովա, կը գտնուի Սեւանայ
ափին, նախապէս եղած է ռուսաբնակ
մեծ գիւղ։ Այժմ սառցարանի և ձրկ-
նորսութեան տրուած զարկին շնորհիւ
կը դառնայ կարեւոր կեդրոն։

Մարտուկի աւանը, գործեալ Սե-
ւանի ափին, նոյն անուէնով շրջանին
կեդրոնն է։

Քեթիբեկը, Դարալագեագի շրջա-
նի կեդրոն աւանն է, Արեւելեան Ար-
փաչայի մօտ։

6 807 - 9
23805 - 9

Նախապէս հայկական բարգաւաճ գիւ-
ղը։

Այս շրջանին մէջ կը գտնուին
Իսաի Սու (սաք ջուր) հանքային
ջուրերը։

Կորխ, Զանգեզուրի գաւառին
կեդրոնն է, նոյնանուն գետակի վը-
րայ։ Այս շրջանը լեռնային է, ունի
գեղեցիկ տեսարաններ։ Ծածկուած է
արօտատեղիներով և անտառներով։
Բնակիչները կը զբաղին երկրագոր-
ծութեամբ և անասնապահութեամբ։
Քաղաքը ունի մօտ 10 հազար բնակ-
չութիւն։

Ծան.— Զանգեզուրը պատմական Սիւ-
նիքն է։ Այստեղ է Տաթևի վանքը (7րդ դար)
որ նշանաւոր եղաւ 14-15րդ դարերուն։

Ղաթաւ, կեդրոն աւանն է Ղա-
փանի պղնձաչառ շրջանին։ Պղնձի ար-
դիւնաբերութեան զարգացումին հետ
այս աւանն ալ կ'ընդարձակուի։

Մեկրի, կեդրոնն է նոյն անուէնով
շրջանին, որ սահմանակից է Պարս-
կաստանի Մօան է Կարճեւան գիւ-
ղը, որուն անուէնով կը յիշուի այս
շրջանին մէջ շինուած նոր ջրանցքը։

Թէեւ քաղաքական պատճառնե-
րով Հայաստանէն բաժնուած է Ծա-
րուր—Նախիջեւան գաւառը, և «Նա-
խիջեւանի հանրապետութիւն» անու-
նով ենթակայ է Ատրպէյճանի հան-
րապետութեան, բայց այս շրջանը
անտեսապէս կ'ապուած է Հայաստանի
հետ և նախապէս մաս կը կազմէր Ե-
րեւանի նահանգին։

Կեդրոնն է Նախիջեւան քաղաքը։
Կարեւոր աւաններ են Բաշ Նորաշէն
և Օրդուբաա, որու մօտն է Ազուլիս,

Ծան.— Նախիջեւանը հին քաղաք մըն
է, ըստ աւանդութեան հիմնուած էր նախ-
ախնէ։ Քաղաքին մօտեւրը ցոյց կը արուի
Նայի Գերեզմանը «Նոյնի սապան» անու-
նով։

Նախիջեւանի մօտ Ալինճա գետին եզերքն
է Ապրակունիս գիւղը, որու մօտ է Երնջակի
Ս. Կարապետի վանքը (11րդ դար)։

Ալինճա գետին Արար թափած սեղին
մօտ է Զուղա գիւղը, որ մնացորդն է Նախկին
Հին Զուղա քաղաքին։ 17րդ դարուն այստե-
ղէն հայութիւնը բռնի գաղթեցուցած է Եան
Ապալաս եւ ստարած Պարսկաստան, ուր հիմ-
նուած է Նոր Զուղան։

Ազուլիսը հին Գողթան գաւառն է, նշա-
նաւոր իր Գողթան երգիչներով։ Այս եւ շըր-
ջակայ գիւղերու հայերը կը կոչուին «գօղ»
անունով եւ կը խօսին «գօղերէն», իրենց ա-
ւանձին բարբառը։

Զուլֆա, Պարսկաստանի սահմա-
նին վրայ կարեւոր երկաթուղային
կայան է, ուր կը գտնուի Թաւրիզ
սանտղ գիծը։

Պատմական Հայաստանի գաւառ-
ներէն կամ շրջաններէն հետեւեալները
կան այսօրուան Հայաստանին սահման-
ներուն մէջ.—

Այրարատեան գաւառ	
Հին Արշարունիք	այժմ Մեծ Սարատրապաս
» Եիրակ	» Լենինական
» Արագածոտն	» Էջմիածին եւ Փոքր Սարատրապաս
» Նիզ	» Ապարան
» Կոտայք	» Երեւան—Գրգպուլաղ
» Վարաժնունիք	» Դարասիջէք
» Ոստան Դուռայ	» Գառնիպատար
Գուգարք	
Հին Տաշիր	այժմ Լօռի
» Կողոփոր	» Ղազախ
Սիւնիք	
Հին Վայոց Ձոր	այժմ Դարալագեագ, Վէաի
» Գեղարքուն	» Գեւառու
» Աղահէճք	» Զանգեզուր
» Ծղուկ	» Պարկուշաա Տաթև
» Ձորք	» Ղափան
» Արևիք	» Մեղրի

Բ. ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴԻՐՔԸ

Խ. ՄԻՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

Հայաստան կը գտնուի Ասիոյ մէջ, Սեւ և Կասպից ծովերու միջեւ տարածուող երկրամասի վրայ, որ իր հիւսիսակողմը երկարուող կովկասեան լեռնաշղթայի անունով կը կոչուի Անդրկովկաս: Այս լեռնաշղթային հիւսիսը գտնուող երկրամասը կը կոչուի Հիւսիսային Կովկաս:

Անդրկովկասը բաժնուած է երեք երկիրներու. Հայաստան, Վրաստան և Ատրպէյճան: Հայաստանի բնակչութիւնը հայ է, Վրաստանի բնակչու-

թեան մեծամասնութիւնը վրացի է, իսկ Ատրպէյճանի բնակչութեան մեծամասնութիւնը՝ թուրք կամ թաթար: Անդրկովկասը յիշեալ 3 երկիրներու վրայ, որոնք զաշխակցային կապերով իրարու կապուած են, — կը կազմէ առանձին միաւոր մը և իբր այդ կը մտնէ Խորհրդային Միութիւն անուանով ծանօթ անկախ պետութեանց միութեան մէջ: Խ. Միութիւնը կ'ընդգրկէ նախկին ռուսական կայսրութեան ընդարձակածաւալ հողամասերը՝ Ասիոյ և Եւրոպայի ցամաքամասերուն վրայ և կը բաղկանայ հետեւեալ վեց հանրապետութիւններէ.

Երկիր	սարած. Բ. Բ.	բնակչ.	մայրաքաղաք
1— Ռուսաստան	19,748,296	102,000,000	Մոսկուա
2— Ուկրայնա	451,730	30,000,000	Խարքով
3— Անդրկովկաս	185,457	6,500,000	Թիֆլիս
4— Պելո-ռուսիա	126,793	5,000,000	Միւսք
5— Իւզպէկասան	340,346	6,000,000	Սամարղանդ
6— Թիւրքմէնստան	491,216	1,000,000	Աշխաբադ
Գումար՝	21,342,837	150,500,000	

Մոսկուա, մայրաքաղաքն է թէ՛ Ռուսաստանի և թէ՛ Խ. Միութեան:

Թիֆլիս, մայրաքաղաքն է թէ՛ Վրաստանի և թէ՛ Անդրկովկասի զաշխակցային հանրապետութեան:

Երեւան, մայրաքաղաքն է Հայաստանի հանրապետութեան:

Անդրկովկասեան երեք հանրապետութեանց իւրաքանչիւրին տարածութիւնը և բնակչութեան թիւը հետեւեալն է.

Տ ա ր ա ծ ու թ իւ ն

Երկիր	քառ. քիլոմ.	բնակչ.
Հայաստան	29,964	1,100,000
Վրաստան	69,525	2,800,000
Ատրպէյճան	85,968	2,600,000

Վրաստանի և Ատրպէյճանի սահմաններու մէջ կը գտնուին և անոնց ենթակայ են հետեւեալ ինքնավար հանրապետութիւնները և շրջանները կամ մարզերը.

Վրաստանի մէջ	սարած. Բ. Բ.	բնակչ.	կեդրոն-քաղաք
Արխաղիա, ինքն. հանր.	8,254	200,000	Սուխում
Աջարիստան, " "	2,912	130,000	Պաթում
Հարաւ. Օսէթիա, ինքն. շրջան	3,911	87,000	Յիսխուլ
Ատրպէյճանի մէջ	սարած. Բ. Բ.	բնակչ.	կեդրոն-քաղաք
Ղարաբաղ, հայկ. ինքն. շրջան	4,161	130,000	Ստեփանակերտ
Նախիջեւան, ինքն. հանր.	5,988	110,000	Նախիջեւան

Ծան. — Անդրկովկասի մէջ իւրաքանչիւր ռուսական քիլոմէթրի վրայ կ'իյնայ միջին հաշուով 33 մարդ: Այս հաշիւը նոյնն է նաեւ Հայաստանի համար, առանձինն:

Հայաստանի սահմանակից է՝ հիւսիս արեւմուտքէն՝ Վրաստան, հիւսիս արեւելքէն՝ Ատրպէյճան, արեւմուտքէն՝ Թուրքիա, հարաւէն՝ Պարսկաստան:

Հայաստանի բնակչութեան աճումը վերջին տասը տարիներու մէջ (1923—1933) հետեւեալ պատկերը կը ցուցնէ, ըստ վերջին վիճակագրական տուեալներու.

թուական	քաղաք	գիւղ	ընդամենը
1923	146,635	636,758	783,000
1924	152,661	653,053	805,714
1925	160,714	670,405	831,119
1926	169,646	691,653	861,299
1927	167,098	713,366	880,464
1928	167,312	714,591	881,901
1929	178,641	743,164	922,805
1930	192,929	767,952	960,881
1931	228,523	819,770	1,048,293
1932	246,600	834,300	1,080,900
1933	264,600	859,800	1,124,400

2. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲՆԱԿՉՈՒԹԻՒՆԸ

Հայաստանի այժմու բնակչութիւնը կը հաշուուի 1,112,000. որուն 140 հազարը ցեղով ոչ-հայեր. — թուրք կամ թաթար, քիւրտ, եզիտի, ռուս, յոյն եւն. 972 հազարը զուտ հայ բնակչութիւն է:

Հայաստանի փոքրամասնութեանց մօտաւոր թիւերը հետեւեալներն են.

Թուրք, թաթար, պարսիկ	90,000
Ռուս	24,000
Քիւրտ և եզիտի	17,000
Յոյն	3,000
Վրացի	300
Չանազան	5,700
Գումար՝	140,000

Ծան. — 1927 տարուան մէջ պատահած Երրակի երկրաշարժը պէտք է նկատուի զրկաւոր պատճառը բնակչութեան աճումին ընդհատման:

Ինչպէս վերի աղիւսակէն կը տեսնուի, տասը տարուան մէջ քաղաքային վայրերու բնակչութիւնը գրեթէ կրկնապատկուած է, աճելով 0/0 80,45 համեմատութեամբ, իսկ գիւղային վայրերու բնակչութիւնը աւելցած է

0/0 35 համեմատութեամբ: Ընդհանուր բնակչութեան աճումն է 325,000 կամ միջին հաշուով տարեկան 32.500 բնակչութիւն, կամ 32,5 $\frac{1}{100}$: Այժմ այս համեմատութիւնը բարձրացած է 40ի, շնորհիւ հայ ժողովուրդին բազմաձևութեան և մահացութեան նուազութեան: Այս աճումը համաչափաբար հային մրցանիշն է ժողովուրդներուն աճումին:

Բացի բնակչութեան բնական աճումէն, այս տասը տարուան ընթացքին արտասահմանէն Հայաստան ընդունուած են 40 հազար հայ գաղթականներ:

Քաղաքներու բնակչութեան աճումը կարելի է բացատրել ճարտարարուեստի զարգացումով:

1931ի վիճակագրական տուեալներուն նայելով նոյն տարուան բնակչութեան մէջ 541,906ը այր և 506,387ը կին է:

Ծան.— Անդրկովկասի միւս երկու հանրապետութեանց այժմու սահմաններուն մէջ ապրող հայութիւնը հետեւեալն է.

Աարպէյնան	290,000
որոնց 120 հազարը՝ Ղարաբաղի ինքնավար շրջանին և 20 հազարը՝ Նախիջեւանի մէջ:	
Վրաստան	310,000
որոնց 100 հազարը՝ Թիֆլիսի, 58 հազարը՝ Ախալքալաքի, 15 հազարը՝ Ախալցխիի և 17 հազարը՝ Պաթումի մէջ:	500,000

Հայաստանի մօտ մէկ միլիոն հայ բնակչութիւնն ալ հաշուելով՝ Անդրկովկասի դաշնակցային հանրապետութեան մէջ ապրող հայերու թիւը մօտ 1,500,000 է:

3. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿԼԻՄԱՆ ԵՒ ԲՈՒՍԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Հայաստան կը գտնուի յիւսիսային լայնութեան 39րդ և 41րդ և արեւելեան երկայնութեան 61րդ և 65րդ աստիճաններուն միջև: Ունի ցամաքային կլիմայ, այսինքն՝ ամառը տաք, ձմեռը ցուրտ կ'ընէ: Երեւանի մէջ տաք ամառ տան կը հասնի մինչև 40 աստիճան (շուքի մէջ). իսկ ձմեռը 0 էն մինչև 20 աստիճան վար ցուրտ կ'ընէ: Լեռնային վայրերու մէջ, ինչպէս Սեւանի շուրջը, ցուրտը աւելի սաստիկ է:

Երեւան ծովու մակերեսէն 994 մէթր բարձր է և տարեկան միջին բարեխառնութիւնն է 11°:

Տարեկան մթնոլորտային տեղումներու միջինը Հայաստանի մէջ 500-600 միլիմէթր կը հաշուուի:

Հայաստան հակառակ իր բարդատար փոքր տարածութեան, ունի զանազան տեսակ կլիմաներ, որոնք կը համապատասխանեն թէ՛ տաք և թէ՛ ցուրտ երկիրներու կլիմաներուն: Արարատի դաշտը տաք է և բամպակ կը հասցնէ. իսկ երկրին հիւսիսային և արեւելեան մասերը լեռնային ըլլալով ունին բարեխառն և ցուրտ երկիրներու յատուկ կլիմայ:

Արարատի դաշտին մէջ ամառ տան կը փչէ տաք քամի մը, որ փոշիի հոծ ամպ մը կը բարձրացնէ չոր տեղերու մէջ, ինչպէս է այժմ Երեւանի շուրջը:

Հայաստանի բուսականութիւնը բազմազան է իր կլիմային նման: Հայաստանի մէջ կ'աճին թէ՛ բարեխառն, թէ՛ ցուրտ և թէ՛ մերձարեւա-

դարձային գօտիներու բոյսեր: Հայաստան հարուստ է անտառներով: Լոռիի, Գիլիջան—Իջեւանի և Զանգեզուրի շրջաններու մէջ գտնուող անտառները լեցուն են հաճարի, կաղնիի, շագանակի, եղևինի, գիճի և մայրի ծառերով:

Հայաստանի ջրառատ վայրերուն մէջ կը բուսնին բարախի, կաղամախի, ուռնիի և բազմաեսակ պաղատու ծառեր, որոնց մէջ նշանաւոր են դեղձին, ծիրանին, խնձորենին, տանձենին, ընկուզենին և այլն:

Հայաստանի լեռներն ու սարահարթերը ծածկուած են լեռնային բուսականութեամբ: Լեռնային ջրերը և բարձրաւանդակները ծովի մակերեսէն 2000էն մինչև 2700 մէթր բարձրութեան վրայ ծածկուած են ալպեան մարգագետիններով, որոնք աւելի ցած տեղերու վրայ խիտ և բարձր խոտ ունին, իսկ աւելի բարձր տեղեր՝ ցած ու անօր: Այս արօտատեղիներու մէջ կ'արածին, ամառ տան, քոչւորներու հօտերը, որոնք կուգան թէ՛ Հայաստանի դաշտային վայրերէն և թէ՛ չրջակայ երկիրներէն: Գիւղացիները բարձր խոտերը կը հնձեն և կը չորցնեն, ձմեռ տան անտառներու իբրեւ կեր:

Հայաստանի լեռնալանջերուն վրայ կ'աճին նաեւ մշակելի բոյսեր:

Հացաբոյսերէն մեծ քանակութեամբ կը մշակուին ցորեն, գորի և հաճար: Հայաստանի դաշտերը ամառ տան տաք են, որով հացաբոյսերու աճումը տեղի կ'ունենայ կարճ ժամանակի մէջ, ցորենը՝ տեղ տեղ երկու ամսուան ընթացքին, գորին՝ աւելի շուտ: Ցորենի մշակութիւնը գլխաւորաբար կը կատարուի Շիրակի և Արարատեան դաշտերուն մէջ: Յաճ

դաշտերու վրայ կը մշակուի նաեւ բրինձ:

Գծախտաբար Շիրակի դաշտը, որ մեր հին պատմութեան մէջ կը յիշուի իբրեւ շտեմարան ցորենի, և Արարատեան դաշտը մեծ մասով անապատ դարձած են դարերու ընթացքին, ոռոգումի միջոցները պակասած ըլլալով: Այս դաշտերուն չոր մասերուն վրայ կը բուսնին ուղտի խոտ, խրփուկ, եովան և այլ չորութիւն սիրող բոյսեր: Ամառ տան այս դաշտերուն վրայ բուսականութիւնը չուտով կը խոնձուի. սակայն աշնան անձրեւներուն վրայ կրկին կանանչով կը ծածկուին և մեծ թիւով անտառներ կը գրուեն՝ ձմեռելու համար:

Այժմ ոռոգումներու համար մեծ աշխատանք կը կատարուի և այդ շնորհիւ արդէն թէ՛ Շիրակի և թէ՛ Արարատի դաշտերուն անապատացած մասերը կը սկսին հեռոգեալ մշակելի դառնալ:

Մասնաւորապէս Արարատեան դաշտը հարուստ է զանազան պտղատու ծառերով: Նշանաւոր են Երեւանի խաղողը, դեղձը և դուղմայ սեխը: Այս դաշտին վրայ է գարձեալ որ կը մշակուի բամպակի թանկարժէք բոյսը: Հայաստանի մէջ այժմ զարկ կը տրուի նաեւ թթենիի և ծխախոտի մշակութեան:

Հայաստանի մէջ մշակուող ընդեղէններէն յիշենք լուբիան, սիսեռը, ոսպը, բակլան ևն, բանջարեղէններէն սոխը, բողկը, գեանախնձորը, կաղամբը, ճակնդեղը և խոտաբոյսերէն՝ առուոյտը:

Հայաստան հարուստ է նաեւ ծաղիկներով: Վայրի ծաղիկներով ծածկուած են, գարնան, Լոռիի և այլ

լեռնալանջերը: Ընտանի ծաղիկներէն յիշենք վարդը, կակաչը, շուշանը, մեխակը, ևւն: Հայաստանի ծաղիկները անուշահամ են և անոնցմէ պատրաստուած մեղրը՝ ընտիր:

4. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԼԵՌՆԵՐԸ

Հայաստանի լեռները մաս կը կազմեն Փոքր Կովկասեան լեռնաշղթային, որ Սուբրամի լեռներով կապուած է գլխաւոր Կովկասեան լեռնաշղթային հետ, Բորժոմի լճին մօտ:

Այս երկու լեռնաշղթաները իրարու զուգահեռական են:

Փոքր Կովկասեան լեռնաշղթան, որ կը տարածուի Կուր գետի հովիտէն մինչև Արաքսի հովիտը, ունի երկու ձիւղ, մէկը՝ Թրիալէթի լեռները, որոնք կ'երթան դէպի Թիֆլիս, միւսը՝ Աճառիստանի լեռները, որոնք կ'երթան դէպի Սեւ ծով:

Թրիալէթի լեռներուն հարաւը կը գտնուին Վրահայոց լեռները, որոնց սմենէն բարձր գագաթն է Լալվար (2500 մէթր բարձրութեամբ): Վրահայոց լեռները կը գտան Վրաստանը Հայաստանէն: Այդ լեռներուն հարաւը կը գտնուի Բզովտալի լեռնաշղթան որուն գլխաւոր գագաթն է Աղլաղան (2900 մէթր բարձրութեամբ): Բզովտալի լեռնաշղթան Փամբակ գետով կը բաժնուի երկուքի՝ արեւմտեան և արեւելեան:

Բզովտալի զուգահեռաբար, Զաջուռի լեռնանցքէն սկսելով կը տարածուին Փամբակ լեռները, որոնց բարձրագոյն գագաթն է Մայմեխ (3000 մէթր):

Բզովտալի և Փամբակի լեռները միասին կը կոչուին Գուգարաց լեռներ:

Փամբակի լեռնաշղթան կը վերջանայ Սեւանայ լճին հիւսիսային անկիւնը, Սեմիոնովկայի լեռնանցքով, ուր կը սկսի Շահաղ կամ Արեւիք լեռնաշղթան, որ Սեւանը կը շրջապատէ արեւելքէն: Նոյն լճին արեւմտեան ափին վրայ կը գտնուին Ահմանգանի կամ Գեղամայ լեռները: Սեւանի հարաւէն, գրեթէ իրարու զուգահեռաբար, դէպի Արաքս կ'երկարին Դարաբաղի կամ Արցախի և Զանգեզուրի կամ Սիւնեաց լեռները, որոնց արեւմուտքը կը գտնուին Դարալագեազի լեռները:

ԱՐԱՂՍԵՆ ԼԵՌ

Փամբակ լեռնաշղթայէն դէպի հարաւ արեւմուտք կը գտնուի Արագած (կամ Արակէօզ) լեռը, չորս գագաթներով, այս պատճառով ալ կը կոչուի Բառագաթաթ Արագած: Հրաբխային լեռ մըն է, այժմ մարած, հարուստ է հրաբխային քարերով և հրաբուխի մոխիրէն գոյացած սււճ քարով: Արագածի բարձրութիւնն է 4036 մէթր (կամ 13,434 ոտք):

Արաքսի աջ ափին վրայ, որ այժմ կը գտնուի Հայաստանի սահմանէն դուրս, կը տարածուի լեռնաշղթայ մը, որ կը կոչուի Հայկական պար կամ Արարատեան լեռներ, որոնք ըսկսելով Մասիսէն, կ'երկարաձգուին

դէպի արեւմուտք, մինչև Եփրատի հովիտը:

Մասիս կամ Արարատ երկու կոնաձեւ լեռնագագաթներ են, փոքր և մեծ, իրարմէ մօտ 10 քիլոմէթր հեռաւորութեամբ և կը գրուեն մօտ 950 քառ. քիլոմէթր տարածութիւն, 120 քիլոմ. շրջապատով: Մեծ Արարատը որ 5,000 մէթր (կամ 16,916 ոտք) բարձրութիւն ունի, տարուան բոլոր եղանակներուն ձիւնապատ է և ունի վեհափառ և անզուգական աստրան մը: Փոքր Արարատը ունի 3850 մէթր (կամ 12,840 ոտք) բարձրութիւն: Երեւանի դաշտին վրայ կ'իջնեն երկու Մասիսները:

Մասիսի լանջերուն վրայ չորութիւն է և հակառակ ձիւնի ներկայութեան, ջրառատ չեն այս լեռները: Մեծ Մասիսի վրայ կայ միայն մէկ աղբիւր, Ս. Գալոբայ աղբիւր անունով և անկէ կը բխի միայն մէկ գետակ, Դիւայ գետ անունով:

Արարատ լեռան վրայ հանգչած է ըստ Աստուածաշնչական առասպելի, Նոյի տապանը, ջրհեղեղէ ետք: Հեթանոսական Հայաստանի համար Արարատ կը նկատուէր տառուածներու բնակավայր և կը կոչուէր «Ազան Մասիս»:

Մասիսէն դէպի արեւմուտք Հայկական պար մաս կը կազմեն Բարգոզ լեռները, որոնք հարուստ են ազանքերով: Աւելի արեւմուտք կը գտնուին Բիւրակնեան ջրառատ լեռները, որոնք ծնունդ կուտան Արաքսի:

Հայկական պարի լեռները ջրաբաժան գիծ մը կը կազմեն մէկ կողմէն դէպի Սեւ և Կասպից ծովերը հոսող գետերու (ինչպէս Ճորոխ և Արաքս), միւս կողմէ դէպի Պարսից ծոցը հոսող գետերու (Եփրատ, Արածանի) միջև:

5. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍԱՐԱԶԱՐԹԵՐԸ ԿԱՄ ԼԵՌՆԱԴԱՇՏԵՐԸ

Հայաստան բարձրաւանդակ մըն է, որ կը բաղկանայ մեծ ու փոքր լեռնադաշտերէ: Հայաստանի բարձրաւանդակին միջին բարձրութիւնը ծովի մակերեսէն 1500 մէթր է: Հայաստանի գրեթէ բոլոր դաշտերը կը գտնուին գետի հոսանքներուն վրայ:

Հայկական պարին զուգահեռաբար, Արաքսի ձախ ափին վրայ կը տարածուի Արարատեան դաշտը, որ Հայաստանի մեծագոյն դաշտն է, ծովի մակերեսէն մօտ 2500 ոտք բարձր:

Արարատեան դաշտը կը տարածուի Մասիսի ստորոտէն մինչև Արագածի ստորոտը և Շիրակի դաշտէն մինչև Սիւնեաց լեռները: Այս դաշտին մաս կը կազմեն, Արաքսի վրայ դէպի վար, Շարուրի և Նախիջեւանի դաշտերը:

Արարատեան դաշտին հիւսիս արեւմտեան կողմը կը տարածուի Շիրակայ դաշտը (մօտ 5500 ոտք բարձր ծովու մակերեսէն) և Ախուրեանի հովիտը կը կազմէ: Շիրակի բարձրաւանդակը կազմուած է հրաբխային լեռներէ բխած «լավայ»ով, որմէ ժամանակին ընթացքին գոյացած է քարային հաստ ծածկոց մը: Այդ ծածկոցը ձեղքած են գետերը, ինչպէս Ախուրեանը և Զորագեալը: Այսպէս է նաև Սեւանայ բարձրաւանդակը:

Շիրակի և Արարատի դաշտերը չոր են, շրջապատուած ըլլալով բարձր լեռներով և սարահարթերով, որոնք կ'արգիլեն այդ դաշտերուն խոնաուութիւն ստանալը Սեւ և Կասպից ծո-

վերջին: Օղի չորութիւնը յառաջ կը բերէ երկարատեւ երաշտ, որ աննպաստ պիտի ըլլար բուսականութեան աճումին, եթէ չըլլային առուներ և գետեր: Այս պատճառով այս երկու դաշտերն ալ պէտք ունին արհեստական ոռոգումի:

Զանգեզուրի և Սեւանի բարձրաւանդակները, որոնք կարուած են խոր ձորերով կամ հովիտներով, ունին բազմաթիւ հրաբխային կտարներ, ամառ ատեն համեմատաբար ցուրտ կ'ընեն և օտառուած են գեղեցիկ արօտատեղիներով, որոնք կանանչ կը մնան նոյնիսկ յուշիտին: Այս պատճառով այս սարահարթերը կը բարձրանան «քոչուր»ներ, իրենց ոչխարի հօտերով, զանոնք կերակրելու համար:

Արարատեան դաշտէն նուազ կարեւոր, բայց Հայաստանի մէկ ուրիշ գեղեցիկ լեռնադաշտն է Լոռիի սարահարթը, որ կը տարածուի Հայաստանի հիւսիս արեւմտեան կողմը, Վրաստանի և Բլոկտալ լեռներուն մէջտեղ: Լոռիի սարահարթին մէջէն կ'անցնի Զորագետը:

Բլոկտալի հարաւը կը գտնուի Փամբակի հովիտը, ուրկէ Զաջուռի լեռնանցքով կարելի է անցնիլ Շիրակի դաշտը:

Սեւանայ լճին ափերուն վրայ կը տարածուի Սեւանայ բարձրաւանդակը, որ շրջապատուած է Հարաւային Սեւանի, Գեղամայ և Շահառ լեռներով:

6. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԵՏԵՐԸ

Հայաստանի մեծագոյն գետն է Երասխ կամ Արաքս, կամ ժողովրդային անուանով Արազ: Հայ ժողովուր-

դը երգած է զայն «Մայր Արաքս» անուանով:

Արաքսը կը բխի Բիւրակն լեռներէն, Էրզրումի մօտ: Անցնելով Կողզուանի կիրճէն կը մտնէ Հայաստանի սահմանին մէջ, ուր իր մէջ կ'ընդունի առաջին մեծ գետակը, Ախուրեան կամ Արփաչայ:

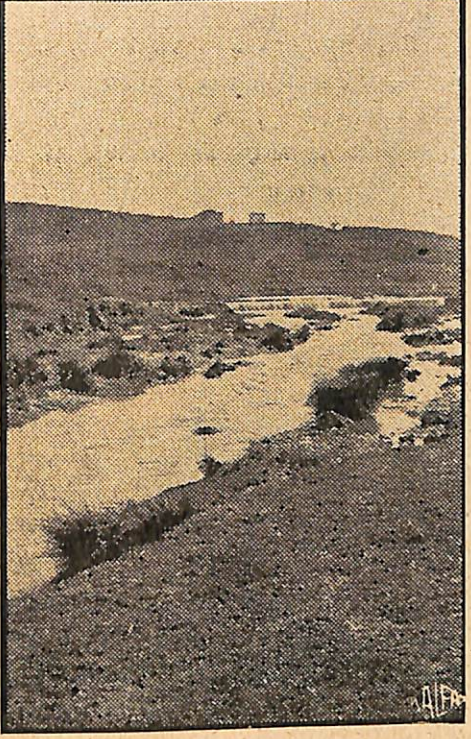
Արփաչայ կը բխի Արփայ լիճէն և երկու ճիւղ ունի, Կարսի գետը և Արեւմտեան Արփաչայ, որ բո'ւն Ախուրեանն է:

Արփաչայի հետ խառնուելով Արաքս աւելի կը մեծնայ և ձուլով դէպի հարաւ արեւելք, կը մտնէ Արարատեան դաշտը: Այստեղ Արաքս իր մէջ կ'ընդունի հետեւեալ գետակները.

Մեծախօր կամ Սեւ ջուր (Գարասու) որ կը բխի Այղըր լիճէն (Մեծամորի ճահճախուտք), Արագածի մօտ: Սեւ ջուրը իր կարգին մէջը կ'ընդունի Քասախ գետը, որ կը կոչուի նաեւ Աբարանի գետ կամ Կարբի ջուր, որ նոյնպէս կը բխի Արագածի հիւսիսային ստորոտներէն և կ'անցնի Ախարակի քովէն:

Զանգու կամ Հրազդան Արաքսի մէջ կը թափի Երեւանի մօտ, զուգահեռական է Քասախ գետին: Զանգու կը բխի Սեւանայ լճէն և Եղվարդի դաշտը կը բաժնէ երկուքի: Զանգու թէեւ փոքր, բայց արագավազ գետ մը ըլլալով, ելեկարական մեծ ուժ կը բովանդակէ:

Արարատեան դաշտին մէջ Արաքս իր մէջ կ'ընդունի նաեւ Գառնի չայ, կամ Ագաս գետը, որ կը բխի Գեղամայ լեռներէն, Արեւելեան Արփաչայը,

ՀՐԱԶԴԱՆ կամ ԶԱՆԳՈՒ ԳԵՏ

որ կը բխի Գեղարքունեաց լեռներէն և հոսելով Գարալագետի հովիտներէն, կ'երթայ ջրել Շարուրի դաշտը, Արաքսի մէջ թափուելէ առաջ: Աւելի հեռուն Արաքս իր մէջ կ'ընդունի Տղմուս վտակը:

Օրդուրատի (Նախիջևան) և Մեղրիի միջեւ Արաքս սրընթաց կը վազէ, անցնելով ձորերու և կիրճերու մէջէն: Այստեղ իր մէջ կ'ընդունի Մեղրու գետը, որմէ բացուած է Կարճեւանի ջրանցքը: Արաքսի այս մասը, արագընթացութեան պատճառով, կոչուած է Քարավազ:

Բացի Մեղրի գետէն, Սիւնեաց լեռներէն իջնելով Արաքսի մէջ կը խառնուին Զաւրլուր և Բարգուսու

գետերը: Այս վերջինն մէջ կը խառնուին Ուրտն կամ Պաղարչայ և Հազարի կամ Աղաւնոյ գետակները:

Ղարաբաղի (Արցախի) լեռներէն իջնելով Արաքսի մէջ կը խառնուի Գուրուչայ գետը:

Արաքս այստեղէն կ'ուղղուի դէպի հիւսիս արեւելք և կը մտնէ Մուղանի դաշտը (Աարպէճանի մէջ) որ Սեւ ձովի մակերեսէն 67 ոտք ցած է: Իսկ Կասպից ձովէն 19 ոտք բարձր: Մուղանի դաշտէն անցնելով Արաքս կ'երթայ խառնուել Կուր գետի հետ, Կասպից ձով թափուելու համար: Հին ժամանակներու մէջ Արաքս չի խառնուիր եղեր Կուրի հետ և այժմ ալ, երբ յորդի, Արաքս կ'երթայ առանձին հունով դէպի Կասպից ձով:

Արաքսի երկայնութիւնն է 880 քիլոմէթր Կուրի խառնուելէ առաջ, Կուրի խառնուելէ ետք ալ հաշուելով՝ 1100 քիլոմէթր: Լայնքն է սեղ սեղ 60էն մինչեւ 200 մէթր, խորութիւնը՝ 1-5 մէթր: Զուրը պատուական է և ունի համեզ ձուկեր:

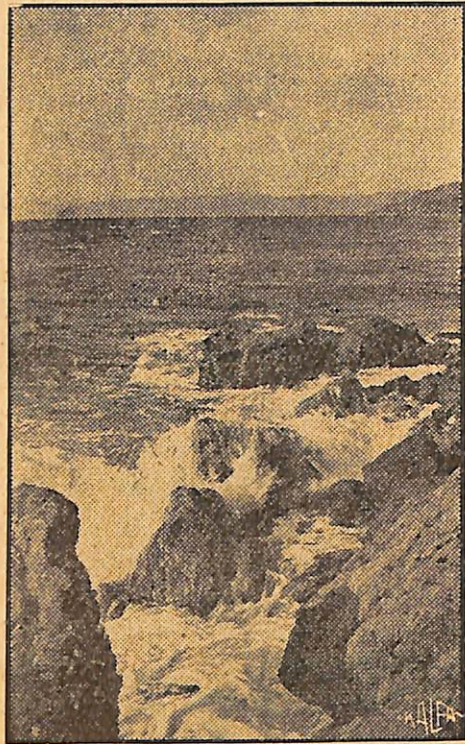
Հայաստանի հիւսիսային մասերուն գետերը կ'երթան թափուել Կուր գետին մէջ, որ կը բխի Կարսի մօտ Զարիշատի լեռներէն և Վրաստանը կտրելէն յետոյ կը հոսի Ատրպէյճանի մէջէն, մինչեւ Կասպից ձով:

Հայաստանի մէջէն անցնելով Կուր գետը կը թափին հետեւեալ մեծ կամ փոքր գետակները.

Փարվանայ գետ, որ կը բխի Ախուրաբաղի մէջ համանուն լիճէն:

Խրամ գետ, որ կը բխի Զըլուրըր լիճէն դէպի արեւելք Խոնաւ լեռներէն (Վրաստանի լեռներ):

Խրամ գետը իր մէջ կ'ընդունի Զուրպէյ (Խորշալու գետ) որ միանա-

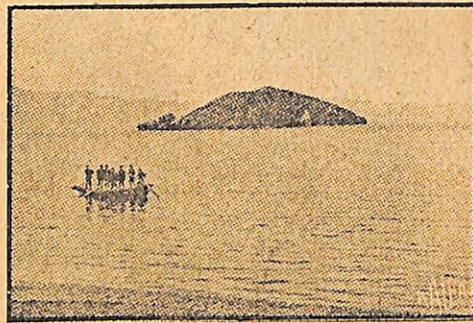
ՉՈՐԱԳԵՏ

յով Փամբակ գետակին հեռ կը կազմէ Դերևա գետը՝ Չաջուռի լեռնանցքէն մինչեւ Դարտքի լիստ։ Դերևա արագափող է և ունի երկարական մեծ ուժ։ Այս գետին վրայ կանգնուած է Չորագետը կամ Չորագետի ջրակիրարտակայանը, Բոլակերան երկաթուղիի կայարանին մօտ։

Կուր գետը իր մէջ կ'ընդունի նաեւ Ալաշկէլ, որ կ'անցնի Դիլիջանէն և Իջևանէն։ Ալաշկէլ կը բխի Փամբակի լեռներէն և իր մէջ կ'ընդունի Թարսա գետը, որուն վրայ է կարմիր գիւղը (Մ. և սոսյ լճին հիւսիսակողմը)։

7. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԼԻՃԵՐԸ

Սեւանի լիճը ոչ միայն Հայաստանի, այլ Անգրիկովկասի ամենամեծ և ամենագեղեցիկ լիճն է, աշխարհի գեղեցկագոյն լիճերէն մէկը։ Կը կոչուի նաեւ Գեղամայ, Գեղարբունեաց և Արեւիկ անուաներով։ Թուրքերէն՝ Կեօֆչայ։

ՍԵՒԱՆԱՅ ԼԻՃ

Այս լիճը կը գտնուի ծովի մակերեսէն 1925 մէթր (մօտ 6400 սոք) բարձրութեան վրայ, շրջապատուած լեռներով։ Ինքն ալ շատ հին տառններ եղած է՝ հոկայ հրաբուխի մը խառնարանը, որ չեռայ լեցուեր է ջուրով և լի է կաղմեր։ Իր գիրքով աշխարհի բարձրագոյն մեծ լիճն է։ Չմեռած ստեղծարար կը ստի լճին մակերեսը։

Սեւանայ լիճը եռանկիւնաձեւ է։ Երկայնքը 72 քիլոմէթր, լայնքը 15էն 45 քիլոմէթր է։ Մակարդակը կը հաշուուի 1370 քառ. քիլոմէթր։ Խորութիւնը անդ անդ կը հասնի 103 մէթրի։ Երջագրաբար մօտ 220 քիլոմէթր է կամ ժընիվի լիճէն 2 1/2 անգամ մեծ։

Սեւանայ լիճին մէջ կը թափին

բազմաթիւ մանր մուր գետակներ (28 հաւ), իսկ անկէ ծնունդ կ'առնէ միայն Չանգու կամ Հրազդան գետը։ Լիճը հարուստ է ընտիր ձուկերով, որոնց մէջ մանուսնոց նշանուոր է իւլանը (Փարէլ) վարդագոյն մօտ և գեղարբունի կամ օղակ ձուկը։ 1924էն իվեր լճին մէջ բերուած է սիլա, Ռուսիոյ Լոտտկա և Չուգ լիճերէն, որ յաջող կերպով բազմացած է։ Լճին ջուրը անուշ է։

Լիճին հիւսիս արեւմտեան մասին մէջ, ափին մօտ կը գտնուի Սեւանայ կղզին, որ հրաբխային ծագում ունի և ժայռոտ է։ Կղզին վրայ կը գտնուի վանք մը և հանգստեան տուն մը՝ մըտուորականներու համար։ Լճի ափին, Յամաքաբերդի մօտ շինուած է Սառոյցարան և լճի ուսումնասիրութեան կայան։

Հայաստանի ներկայ սահմաններուն մէջ կայ նաեւ Արփո լիճը, ծովի մակերեսէն 6706 սոք բարձրութեան վրայ։ Այս լիճէն կը բխի Ախուրեան կամ Արփոչայ գետը։

Այլը լիճը կամ Մեծամօրի ծովակը կը գտնուի Արագածի հարաւային ըստարաբ։ Այժմ կ'օգտագործուի սուզման համար։ Այս լիճէն կը բխի Գարսու (Սեւ ջուր) կամ Մեծամօր գետ։ Չուրի պաշարը կը ստանայ Արագածի ջուրերէն։

Սեւանի հարաւային ափին մօտ կայ Ալա լիճը։

8. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿԵՆՊԱՆԻՆԵՐԸ

Հայաստանի անտառապատ վայրերուն և լեռներուն մէջ կան վայրի կենդանիներու տեսակներ, — արջ, գայլ, բորենի, աղու էս և զանազան սրսի կենդանիներ, ինչպէս նապաստակ, սամոյր, զեն։ Անտառներու և սափաստաններու

բու մէջ կարելի է հանդիպիլ նաեւ այժեմի, եզնիկի և եղջերուի։

Հայաստանի եղեգնուաները լեցուն են բազմաթիւ թռչուններով, վայրի սագ, բաբ, արագիլ, կուռնկ, եւն։ Հայաստան ունի երգող թռչուններ, ինչպէս սիսակ և կաչաղակ, նաեւ հաւրակի թռչուններ։

Հայաստանի լիճերը և գետերը լեցուն են ընտիր ձուկերով, ինչպէս իշխանը և գեղարբունին՝ Սեւանի մէջ, ճանտը՝ Արաքսի մէջ։

Լօւիի և Գարսուգետի շրջանին մէջ կայ մեղու, իսկ այն վայրերու մէջ, ուր յատկապէս կը մշակուի թըթիկին, կը գտնուի շերամի սրղը։

Հայաստան ունի ընտանի կենդանիներ փոքր կամ մեծ եղջերուոր, ինչպէս՝ սշխար, այծ, եզ, գոմէշ։ Ունի ձի, էշ, ջորի և ուղա։ Հայաստանի մէջ կը պահուի նաեւ խոզ։

9. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՔԵՐԸ

Հայաստան նախապէս ծածկուած է եղեր ջուրով, որ կը միացնէ եղեր Սեւ և Կասպից ծովերը։ Այդ պատճառով լեռներու հողը կրային է, մասնաւորապէս Հայկական սարը կրային կազմուածք ունի։ Նախիջևան և Կաղզուան ունին աղանոթեր։

Հայաստանի թանկագին մետաղն է պղինձը. որ կը գտնուի գլխաւորապէս Լօւիի (Ալլաշկէրաի) և Չանգեղուրի (Ղաթար) մէջ։ Հայաստան իր հրաբխային լեռներուն պատճառով հարուստ է սուճ քարով և պեմզայով (չեչաքար), մասնաւորապէս Արագածի շրջանին մէջ։ Հայաստան ունի մարմար (ճերմակ և գունաւոր), քիչ քանակութեամբ հանքածուխ, քրոմ, քիւ կաւ և զուռուոր հող։

Հայաստան հարուստ է հանքային ջրերով, որոնցմէ ամենանշանաւորն է Արզնին, Երեւանի և Սեւանի լճին միջեւ: Արզնիի ջրերը շիշերով կ'արտածուի ամբողջ Խորհրդային Միութեան մէջ:

10. ՀԱՂՈՐԴԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՄԻՋՈՑՆԵՐ

Հայաստանի գետերը նաւարկելի չեն:

Սեւանի լճին վրայ կայ շոգենաւային երթեւեկութիւն:

Հայաստան ունի կանոնաւոր ճամբաներ, ինքնաշարժի երթեւեկին համար: Նշանաւոր է մասնաւորապէս Երեւանէն Լենինական խճուղին, Արագածի վրայով: Զանգեզուրի շրջանը միայն զուրկ է կանոնաւոր ճամբաներէ:

Հայաստան ունի մէկ երկաթուղագիծ, որ Թիֆլիս—Երեւան—Չուլֆա գիծն է: Այս գիծը վրաստանի կողմէն Հայաստանի սահմաններուն մէջ կը մտնէ Սատախլու կայարանէն, կ'անցնի Լուսին, Շիրակի դաշտէն թրքական սահմանագլուխը (Արփաչայ) քերելով և կը մտնէ Արարատեան դաշտը, յետոյ Արաքսի մօտէն կը շարունակէ մինչև պարսկական սահմանագլուխը՝ Չուլֆա, ուրիչէ կ'երթայ մինչև Թուրիզ: Այսպէս՝ Հայաստան Պարսկաստանի և Կովկասի միջեւ հաղորդակցութեան ճամբան է: Հայաստանի երկա-

թուղագիծին երկարութիւնը ներկայիս 375 քիլոմէթր է, որուն վրայ աւելինալով Ղափան—Միջեւան գիծը (75 քիլ.) կը հասնի 450 ք. իս

Լենինականի կայարանը գլխաւոր հանգույցն է Հայաստանի երկաթուղագիծին: Այս կէտէն կը մեկնի երկաթուղագիծը դէպի Կարս (այժմ թրքական հողի վրայ) և ապա դէպի Էրզրում:

Այժմ կառուցուելու վրայ է Ալեքս—Չուլֆա երկաթուղագիծը, որ պիտի անցնի Զանգեզուրի պղնձահանքերու մօտէն և Մեղրիի վրայով պիտի երկարի Մուղանի դաշտին մէջէն մինչև Ալեքս կայարանը, Պաքուէն 84 քիլոմ. հեռաւորութեան վրայ: Այս գիծին Ղափան—Միջեւան մասը, մօտ 75 քիլ. արդէն շինուած է:

Հայաստանի համար կենսականըշանակութիւն ունի Երեւան—Աղստաֆա ելեկարաքարչ երկաթուղագիծը, որ Հայաստանը պիտի կտրէ հարաւէն հիւսիս, Երեւան—Սեւան—Դիլիջան—Իջևան—Աղստաֆա ուղղութեամբ և մեր մայրաքաղաքը պիտի կապէ Պաքու—Պաթում գծին: Այս կերպով Երեւան Պաքուի պիտի մօտենայ և մէկ օրուան ճամբայ պիտի շահուի Մուկուային Երեւան, Պաքուէն Երեւան գալու համար այլևս հարկ չ'իկալով անցնիլ Թիֆլիսէն: Այս գիծը պիտի շինուի 1933—38 հնգամեակի ընթացքին և պիտի արժէ մօտ 40 միլիոն ռուբլի, կամ 20 միլիոն տորս:

9. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԱՐՉԱՁԵԻՆ

1. ՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԿԱԶՄԸ

Հայաստան սօցիալիստական խորհրդային հանրապետութիւն է: «Սօցիալիստական» կամ ընկերավարական բառը կը յատկանշէ Հայաստանի պետութեան ընկերային և անտեսական ըմբռնումները, իսկ «խորհրդային» բառը ցոյց կուտայ այն հիմը, որուն վրայ կառուցուած է վարչական շէնքը:

Ընկերավարական պետութեան մը ընկերային ըմբռնումով՝ աւանձնաշրջանորհալ գասակարգեր, երկրի մը ժողովուրդին մէջ իրարմէ տարբեր իրաւունքներով և պարտականութիւններով զանազան մասեր պէտք չէ որ գոյութիւն ունենան. իսկ խորհրդային պետութիւն մը Խորհուրդներէ ընտրուած մարմիններով կը կառավարուի:

Հայաստան մէկն է ընկերավարական և խորհրդային հանրապետութիւններէն, որոնց զաշնակցային կապերով իրարու կապուելովը կազմուած է Խորհրդային Միութիւնը: Այս միութեան մէջ Հայաստան աւանձին միւտոր մը չէ, այլ Անդրկովկասեան միւտ երկու հանրապետութեանց հետ միասին կը կազմէ ամբողջ միւտոր մը: Եթէ Երեւակայինք երեք յարկով բուրգ մը, այս բուրգին վարի յարկն է Անդրկովկասեան հանրապետութիւններէն իւրաքանչիւրը, երկրորդ յարկն է Անդրկովկասեան զաշնակցային հանրապետութիւնը, իսկ վերի յարկն է Խորհրդային Միութիւնը:

Հայաստան ներկայ իրաւակարգը ընդունած է 1920 նոյ. 29ին, որով այս թուականը արդի Հայաստանի պետական ամսն է: 1922 մարտ 22ին գումարուած է Հայաստանի, Վրաստանի և Ատրայէճանի Ս. Խ. հանրապետութեանց ներկայացուցչական ժողովը, ուր որոշուած է կազմել Անդրկովկասեան զաշնակցային միութիւնը: Նոյն տարւոյ վերջը խորհրդային երկիրներու ընդհանուր միութեան մը գաղափարը ընդունելութիւն գտնելով, մշակուած է Խ. Միութեան հիմնական օրէնքը կամ սահմանադրութիւնը, որ քննուելէ յետոյ իւրաքանչիւր երկրի Գործադիր Կոմիտէին, այսինքն Խորհրդարանին կողմէ, Մոսկուայի մէջ կազմուած Միութեանկան Գործադիր Կոմիտէի (Խորհրդարանի) կողմէ վաւարացուած է 1923 յունիսին և նոյն տարւոյ վերջը գործադրութեան զըրուած է:

Իւրաքանչիւր խորհրդային հանրապետութիւնը ունի իր աւանձին հիմնական կամ սահմանադրական օրէնքը: Անդրկովկասեան զաշնակցային հանրապետութիւնը ունի իր հիմնական օրէնքը. իսկ Խորհրդային Միութիւնը ունի իր հիմնական օրէնքը:

Այս երեք հիմնական օրէնքները զանազան երկիրներու մասնայատուկ պայմանները նկատի առնելով հանդերձ, նոյն ընդհանուր սկզբունքներու վրայ դրուած են և այս կերպով ներզաշնակուած և իրարու հետ շարկապ-

ուած են, միեւնոյն շղթային տարրեր օղակներուն նման:

Խորհրդային Միութիւնը կազմուած է հետեւեալ վեց հանրապետութիւններէ, ինչպէս որ տեսանք.

- 1— Ռուսաստան
- 2— Աւերայնա
- 3— Անդրկովկաս
- 4— Պելո-Ռուսիա
- 5— Ազգայեկսան
- 6— Թիւրքմենստան

Ռուսաստանի սահմաններուն մէջ կը գտնուին 11 ինքնավար հանրապետութիւններ և 13 ինքնավար մարզեր կամ շրջաններ:

Աւերայնայի մէջ կը մտնէ Մոլտավական հանրապետութիւնը:

Ազգայեկսանի մէջ՝ Պամիրի շըրջանը և Տաճիկներու հանրապետութիւնը:

Խորհրդային Միութեան գերագոյն մարմինն է Խորհրդային համախորհրդային համագումարը, որ տարին մէկ անգամ կը գումարուի: Այս համագումարը կը լսէ կեդրոնական միութենական կառավարութեան գործունէութեան զեկուցումը, կը հաստատէ պիւտճէն և կ'ընարէ կեդրոնական Գործադիր Կոմիտէ մը, որ Խորհուրդներու մէկ համագումարէն մինչև միւսը կը կատարէ միութենական գերագոյն մարմնի գերը: Այս կեդրոնական գործադիր կոմիտէն կը նշանակէ ժողովրդական կոմիտարները կամ նախարարները, որոնք միասին կը կազմեն ժողովրդական Կոմիսարներու Խորհուրդը, որ կը կառավարէ երկիրը:

Միութեան մէջ մտնող ամէն մէկ հանրապետութիւն ունի իր խորհուրդ-

ներու համագումարը, կեդրոնական գործադիր կոմիտէն և ժողովրդական կոմիսարներու Խորհուրդը:

2. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԵՐԻՇԻԱՆԱԿԱՆ ԻՐԱՒՈՒՆՔՆԵՐԸ

Հայաստանի հիմնական օրէնքը (Սահմանադրութիւն) մշակուած է և ընդունուած է 1922ին Հայաստանի Խորհուրդներու առաջին համագումարին մէջ, որ երկրին սահմանադիր ժողովն է: Այս հիմնական օրէնքը իր ներկայ վերջնական ձևը ստացած է 1926 յունիս 22ին:

Հայաստանի Ս. Խ. հանրապետութիւնը ունի իր գերիշխանական իրաւունքները, որոնք սահմանափակուած են միայն Անդրկովկասեան Սօցիալիստական Ֆէտէրաթիվ (դաշնակցային) Խորհրդային Հանրապետութեան իրաւասութիւններով, որոնք իրենց կարգին միութեան հիմնական օրէնքով սահմանափակուած են: Այս կրկնակի սահմանափակումները արգելք մը չեն, որ Հայաստան իր պետական իշխանութիւնը իրականացնէ ինքնորոշման: Հայաստանի գերիշխանական իրաւունքները կը պահպանուին Անդրկովկասեան դաշնակցային հանրապետութեան և Խորհրդային Միութեան կողմէ:

Հայաստան, ըստ իր հիմնական օրէնքին 16րդ յօդուածին, ազատ է զուրա ելնելու Անդրկովկասեան հանրապետութեան կազմէն, ինչպէս նաև Խորհրդային Միութենէն: Հայաստանի սահմանները չեն կրնար ո՛ւնէլ փոփոխութեան ենթարկուիլ առանց իր համաձայնութեան: Հայաստանի քաղաքացիները նոյն առևն Խ. Միութեան քաղաքացիներ են:

3. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ԼԵԶՈՒՆ

Հայաստանի պետական լեզուն հայերէնն է: Ազգային փոքրամասնութիւնները իրենց մայրենի լեզուն գործածելու իրաւունքը կը վայելեն և իրենց սեփական վարժարաններուն մէջ կ'ուսանին զայն, պետական լեզուի աւելցումներ:

4. ՕՐԷՆՍԴԻՐ ԵՒ ԳՈՐԾԱԴԻՐ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Հայաստանի բանուորներու, գիւղացիներու և զինուորներու (Խորհուրդներու) համագումարը և կեդրոնական Գործադիր Կոմիտէն կը հաստատեն սահմանադրական օրէնքը, կը փոխեն զայն ի հարկին և կը վարեն երկրին ներքին քաղաքականութիւնը, կը հաստատեն պիւտճէն, կը քուէարկեն օրէնքներ, կը կնքեն փոխառութիւն (արտաքին կամ ներքին), դատական և վարչական մարմիններու կողմէ գոտապարտուողներու ներքոմ կը չնործեն, և այլն:

Խորհուրդներու համագումարը կը կազմուի քաղաքային խորհուրդներու և քաղաքատիպ բնակավայրերու խորհուրդներու ներկայացուցիչներէն, 600 ընտրողի վրայ մէկ պատգամաւորի հաշուով, և Խորհուրդներու գաւառային համագումարներու ներկայացուցիչներէն, 3000 բնակիչի վրայ մէկ պատգամաւորի հաշուով:

Խորհուրդներու համագումարը կը գումարուի տարին մէկ անգամ, կ'ընարէ կեդրոնական Գործադիր Կոմիտէն, որ համագումարի միջանկեալ շրջանին երկրին իշխանութեան գերագոյն մարմինն է: Կեդր. Գործադիր Կոմիտէն

կը բաղկանայ 90 անգամէ և 43 փոխանգամէ և պատասխանատու է Խորհուրդներու համագումարին առջև:

Կեդր. Գործադիր Կոմիտէն կ'ընարէ իր նախագահութիւնը և ժողովրդական Կոմիտարներու խորհուրդը կամ նախարարական կազմը: Կեդր. Գործ. Կոմիտէն տարին երեք անգամ նիստի կը հրաւիրուի: Այս նիստերուն միջանկեալ շրջանին գործերը կը վարէ Նախագահութիւնը, որ 11 անգամէ և 4 փոխանգամէ կը բաղկանայ: Կեդր. Գործադիր Կոմիտէի նախագահի պաշտօնը կը համապատասխանէ ուրիշ երկիրներու մէջ հանրապետութեան նախագահի պաշտօնին:

Բոլոր ժողովներու մէջ որոշումները կը արուին ձայներու մեծամասնութեամբ:

Կեդր. Գործ. Կոմիտէն կը հսկէ ժողովրդական Կոմիտարներու Խորհուրդին որոշումներուն վրայ և ի հարկին այդ որոշումներուն գործադրութիւնը կ'արգելէ, կը լուծէ կեդրոնական և գաւառային իշխանութեանց միջև ծագած վէճերը և կրնայ հրաժարեցնել ժողովրդական կոմիտարները:

Այս բացատրութիւններէն կ'երևի թէ օրէնսդիր և գործադիր իշխանութիւնները խորհրդային իրաւակարգի տակ իրարմէ որոշապէս չեն բաժնուած, ինչպէս են ուրիշ երկիրներու մէջ:

5. ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԿՈՄԻՍԱՐՆԵՐՈՒ ԽՈՐՀՈՒՐԴԸ

Ժող-Կոմ-Խորհ.ը կը կազմուի հետեւեալներէ.

- Նախագահ,
- Նախագահի տեղակալներ, 2 հոգի:
- Ժողովրդային Տնտեսական Խորհուրդի նախագահ,

Հնդագործութեան կամխար,
Աշխատանքի կամխար
Ելեւմտական (Ֆինանսի) կամխար,
Լուստուրութեան »
Աւստրալիական »
Սօցիալական սպանալութեան »

Ներքին գործերու կամխարութեան և Պետական Քաղաքային Վարչութեան (Կէփէս) նախագահի պաշտօնները միացուած են: Պետ-Քաղ-Վարչութեան նախագահը Ժող-Կամ-Խորհուրդին կը մասնակցի ներքին գործերու կամխարի հանգամանքով:

Արքարութեան կամխարի պաշտօնը կը կատարեն Հանրապետական Ընդհանուր Դատարանը և Գերագոյն Դատարանի Նախագահը, որոնք Ժող. Կամ. Խորհ. ի կը մասնակցին խորհրդակցական ձայնով միայն, սրովհետեւ անոնք պաշտօն ունին օրինական հակակշիռ գործ դնելու Ժող. Կամ. Խորհուրդի որոշումներուն վրայ և ի հարկին դատական հետապնդում կատարելու կամխարներու դէմ:

Ժող. կամխարի իրաւունք կը վաշել նաեւ Բանաւորագիւղացիական Վարչութեան տեսչը, որ հակողութեան իրաւունք ունի կառավարական վարչութիւններու բարեօք գործառնութեանց վրայ: Այս տեսչը կը նշանակուի ուղղակի երկրին ղեկը ձեռքը ունեցող կուսակցութեան կողմէ:

Ժող. կամ. Խորհ. ի կը մասնակցին նաեւ Զբոսային անտեսութեան նախագահը, Անդրկովկասեան ներքին տեսչութեան Ժող. կամխարութեան Երեւանի լիազօրը, ինչպէս նաեւ Միւլթիմոսիական ընդհանուր կամխարներու (աւստրալիական,

արտաքին, փոխադրութեանց և Կապի կամ բոսթ-հետադրի) ներկայացուցիչները՝ Երեւանի մէջ:

Հայաստանի ժողովրդական կամխարութիւնները երկու տեսակ են.

1— Միացեալ կամխարիստներ, որոնք են՝ Աշխատանքի կամ., Բանաւորագիւղացիական Տեսչութիւն, Ֆինանսներու կամ. և Ժող. Տնտես. Խորհուրդի նախագահ:

2— Ոչ միացեալ կամխարիստներ, որոնք են՝ Ներքին գործերու, Հնդագործութեան, Լուստուրութեան, Արքարագատութեան, Աւստրալիական և Սօցիալական Ապանալութեան կամխարիստները:

Այս բաժանումը առաջ եկած է Հայաստանի և Անդրկովկասեան դաշնակցային հանրապետութեան փոխ-յարաբերութեանց պատճառով: Միացեալ կամխարիստները պէտք է իրենց գործունէութիւնը համաձայնեցնեն Անդրկովկասեան դաշնակցային հանրապետութեան նոյն կամխարիստներուն գործունէութեան հետ: Մինչդեռ ոչ միացեալ կամխարիստները անկախ են իրենց գործունէութեան մէջ:

Իւրաքանչիւր կամխարութեան կից կազմուած է «կոլլեկիա» մը կամ խորհրդակցական մարմին մը, որուն անդամները եթէ դէմ են կամխարներու տուած որոշումներուն, կրնան բողոքել Ժող. Կամ. Խորհ. ի մօտ:

Ժող. կամխարներու տուած որոշումները կրնան ջնջել Ժող. Կամ. Խորհուրդը, Կեդր. Գործադիր Կոմիտէն կամ ասոր նախագահութիւնը:

6. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԱՐՉԱԿԱՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄՆԵՐԸ

Հայաստան վարչական կերպով կը բաժնուի շրջաններու, որոնցմէ զուրա կը մնան Երեւան և Լենինական քաղաքները, որոնք առանձին վարչութիւններ ունին:

Շրջաններու մէջ տեղական բարձրագոյն իշխանութիւնը Շրջանի Խորհուրդներու Համագումարն է, որ կը կազմուի քաղաքներու, քաղաքատիպ վայրերու և գիւղական խորհուրդներու ներկայացուցիչներէն, 200 ընտրողի կամ 1000 բնակիչի վրայ մէկ պատգամաւորի հաշուով:

Շրջ. Խորհուրդներու համագումարը կ'ընտրէ Շրջանային Գործադիր Կոմիտէն, որ ենթակայ է Կեդրոնական Գործադիր Կոմիտէին և Ժող. Կամ. Խորհուրդին: Շրջանային Գործադիր Կոմիտէի նախագահը նոյն շրջանի գործադիր իշխանութեան պետն է:

Շրջանային Գործադիր Կոմիտէները ունին բացի նախագահութենէ, պլանային-վիճակագրական մաս, հողային, ֆինանսական, տեղական անտեսութեան, սօցիալ - մշակութային և

վարչական ընդհանուր բաժիններ:

Գիւղական Խորհուրդները կը կազմուին 50 բնակիչի վրայ մէկ պատգամաւորով և կ'աւանան 7—50 անդամներ: Գիւղական Խորհուրդը գիւղին իշխանութիւնն է: Երբ որ հարկ տեսչի, Գիւղ. Խորհուրդը կ'ընտրէ Գործադիր Կոմիտէ մը:

Իւրաքանչիւր շրջանի կեդրոնին մէջ Ժող. կամխարիստները ունին իրենց ներկայացուցիչները, որոնք «տեսուչ» կը կոչուին: Ասոնք շրջանի Գործադիր Կոմիտէներու նախագահութեան հետ կը գործակցին տեղական գործերը վարելու համար:

Երեւան և Լենինական քաղաքները ունին իրենց Քաղ. Խորհուրդները, որոնք քաղաքապետական ժողովներու ղեկը կը կատարեն և կ'ընտրեն նախագահ մը, քաղաքապետի իրաւունքներով:

Հայաստանի շրջաններուն թիւը 26 է, որոնց վրայ աւելցնելով երկու քաղաքներ, կ'աւանանք 28 վարչական բաժանումներ, որոնք հետեւեալներն են, այբուբենի կարգով: Սեւանի լիճը հաշուուած է առանձին, տարածութեան համար:

Անուն քաղաքի	Կեդրոն	սարած. քաղ. քիլ.	բնակչութիւն
1— Ալլահվէրաի	Մանէս	1391,44	42,893
2— Ախտա	Նոր Ախտա	1239,83	51,153
3— Աղբաբա	Համասիա	1150,31	28,285
4— Աշտարակ	Աշտարակ	775,69	32,338
5— Ապարան	Բաշապարան	1027,16	46,272
6— Արթիկ	Արթիկ	965,38	48,286
7— Բասարգեչար	Բասարգեչար	1295,46	33,115
8— Գորիս	Գորիս	764,11	26,645
9— Դարալագեակ	Քէշիշփէնա	2308,22	37,535

Անուն Երջանի	Կեդրոն	սարած. Բառ. Բիլ.	բնակչութիւն
10— Դիլիջան	Դիլիջան	1109,56	32,730
11— Թալին	Թալին	1310,79	25,451
12— Իջևան	Իջևան	1151,64	24,374
13— Լենինական շրջ.	Լենինական	765,36	45 287
14— Կոտայք	Շահար	865,97	31,217
15— Ղամարու	Ղամարի	546,64	42,055
16— Ղարաքիլիսա	Մեծ Ղարաքիլիսա	1147,57	55,3 1
17— Ղափան	Ղարաքիլիսա	1333,61	26,416
18— Ղուբաուզուլու	Ղուբաուզուլի	800,47	26,440
19— Մարտունի	Ղափանի հանքեր	1033,37	39,585
20— Մեղրի	Մեղրի	650,11	9,615
21— Նոր-Բայազիա	Նոր-Բայազիա	610,39	33,348
22— Շամշատին	Բերդ	830,39	23,354
23— Սիսիան	Ղարաքիլիսա	1722,24	26,243
24— Ստեփանավան	Ստեփանավան	1366,37	44,728
25— Վաղարշապատ	Վաղարշապատ	477,57	39,009
26— Վեափ	Բէօյիւք-Վեափ	1516,06	21,082
27— Երասան քաղաք	Երևան	63,61	95,448
28— Լենինական »	Լենինական	66,12	60,025
29— Սեւան լիճ	—	1412,50	—
		<u>29,697,94</u>	<u>1,048,293</u>

Ծան.— Բնակչութեան թիւը՝ յիշեալ աղիւսակի մէջ՝ հաշուուած է 1931ի մարդահամարի թիւերուն համաձայն:

— Շրջանները բաժնուած են երեք դասի, բնակչութեան թիւին համապատասխան կերպով:

7. ԸՆՏՐԱԿԱՆ ԻՐԱՒՈՒՆԲ

Հայաստանի ժողովուրդը իր վեհապետական կամքը կ'արտայայտէ Խորհուրդներու միջոցով, որոնք կը կազմեն հիմը երկրին իշխանութեանց:

Խորհուրդներու համար ընտրելու և ընտրուելու իրաւունքը ունին, աւանց սեռի, դասնութեան, ցեղի, ազգութեան, նստակեցութեան և այլ խտրութեան, Հայաստանի հանրապետութեան մէջ մինչեւ ընտրութեան օրը, 18 տարին լրացուցած հասեւեալ քա-

ղաքացիները.

ա. Անոնք որ արտագրական և հանրօգուտ աշխատանքով մը ապրուստի միջոց ձեռք կը բերեն և կամ անային անտեսութեամբ արտագրական աշխատանքի հնարաւորութիւն կ'ընձեռեն:

բ. Բանակի և նաւատորմի զինւորներն ու նաւազները:

գ. Յիշեալ երկու դասակարգի քաղաքացիները, որոնք արկածով, հիւանդութեամբ կամ այլ պատճառով կ'որանցուցած են որոշ չափով, իրենց

աշխատելու կարողութիւնը:

Ընտրողի և ընտրուողի իրաւունքը կը վայելին օտար երկրացիներն ալ, որոնք կը գտնուին Հայաստանի սահմաններուն մէջ և կը ներկայացնեն յիշեալ պայմանները:

Ընտրելու և ընտրուելու իրաւունքէն զրկուած են՝

ա. Շահաւուրթեան նպատակով վարձու աշխատանք չտալով զորքները:

բ. Անաշխատ հասցիով ապրողները, ինչպէս՝ դրամագլուխի տոկոսով, ձեռնարկութեան մը եկամուտով, գոյքէ ստացուող հասցիով:

գ. Մտանաւոր առեւտրականները և առեւտրական միջնորդները:

դ. Բոլոր դասնութեանց և ազանքներու կուսակրօնները և կրօնական պաշտամունքներու հոգեւոր սպասաւորները, որոնց համար այդ դրուումը արհեստ է:

ե. Բժշկական քննութեամբ հոգեկան հիւանդ և խելագար ճանչցուածները:

զ. Շահախնդրութեան նպատակով գործուած և արտաւարող յանցանքներու համար դատապարտուածները, օրէնքով կամ դատաւճիւղով սահմանուած ժամանակի ընթացքին:

Ընտրութիւններու համար կ'որոշուին օրեր և կը կազմուին ընտրական յանձնարուածքեր:

Ընտրութիւնները ունին ոչ թէ անհատական այլ հաւաքական բնոյթ. այսինքն՝ իւրաքանչիւր անհատ իր ուղած թեկնածուին կամ հաւանած ընտրական ցանկին համար չէ որ կը քուէարկէ. այլ ընտրողները կը համաձայնին հաւաքական ցանկի մը վրայ: Ընտրութիւնները կը կատարուին որոշ ժամանակի մը համար, բայց այդ ժամանակամիջոցին մէջ ընտրուները ի-

րաւունք ունին ընտրուներէն մէկը կամ միւսը հրաժարեցնելու, եթէ անոր գործունէութիւնը համապատասխան չգտնեն իրենց ուղղութեան: Ուրիշ խօսքով ընտրեալ մը միշտ և գործնականապէս համարաւու է զինք ընտրողներուն և միտ'յն գտնուող կը ներկայացնէ:

Շրջաններու պատգամաւորները կ'ընտրուին Գիւղական Խորհուրդներու կողմէ գիւղերու մէջ, Բանւորական Խորհուրդներու կողմէ՝ բանւորական վայրերու կամ խմբաւորումներու մէջ: Շրջանային Խորհուրդները իրենց կողմէ կ'ընտրեն Համա-Հայաստանեան Խորհուրդներու պատգամաւորները:

8. ՊԵՏԱԿԱՆ ՊԻՏՏՃԷՆ

Հայաստանի պիւտճէի տարին կը սկսի յունիս 1ին: Տարւոյն սկիզբէն երկու կամ երեք ամիս առաջ Ֆինանսական կոմիտարութիւնը կը ձեռնարկէ նոր տարւոյ պիւտճէին պատրաստութեան, նկատի ունենալով ժող. կոմիտարութիւններէն առաջարկուած թիւերը: Այս կերպով պատրաստուած պիւտճէի նախագիծը կը յանձնուի ժող. կոմ. Խորհուրդին:

Նախագծի քննութեան առեւ նրկատի կ'աւանդի եզրակացութիւնները Պետական Պլանի վարչութեան (Պետ-Պլան) որ ընդհանուր դաշնակցային (անդրկովկասեան) և Միութեանական (Խորհրդային Միութեան) պիւտճէներու սահմանին մէջ ծրագրուած աշխատանքները և ըլլալիք յաակացումները գիտնալով, ըստ այնմ կը յայտնէ իր անսակեալ:

Պիւտճէն քննուելէ յետոյ այսպէս, կ'ուղարկուի Կեդր. Գործադիր կոմիտէի նախագահութեան, որ նոյն կո-

միտէի կից պիւտճէական յանձնաժողովի բովէն անցընելէ յետոյ, անոր եզրակացութեան հիման վրայ կը հաստատէ: Այս կերպով լրացած պիւտճէն կ'ուղարկուի Անդրկովկասեան դաշնակցային հանրապետութեան ժող. կոմ. կործ. ին (Քիֆլիս) որ զայն կը միացնէ միւս Անդրկովկասեան հանրապետութեանց պիւտճէին հետ և կը կազմէ միասնական պիւտճէ մը: Այս վերջին պիւտճէն եւս կ'ուղարկուի Միութենական կեդր. կառավարութեան (Մոսկուա), որ կը կազմէ Միութենական միասնական պիւտճէն, Միութեան մաս կազմող հանրապետութեանց պիւտճէները միացնելով:

Պիւտճէի հասոյթները կը գոյանան անուղղակի կամ ուղղակի հարկերով (տուրք) և արդիւնաբերական, առեւտրական և վարկային ձեռնարկներու եկամուտներով:

Հայաստանի պիւտճէին հարկային եկամուտներն են.— ա. գիւղատնտեսական միասնական հարկ, բ. արհեստագործական հարկ, գ. եկամտային հարկ (պետական ձեռնարկութիւններու, քօօրերադիմելու, բաժնետիրական ընկերութիւններու եկամուտին վրայ գրուած հարկերն ալ հաշուելով), դ. ժառանգութեանց և նուիրատուութեանց վրայ գրուած հարկերը, ե. զատական և նօսարական գործողութիւններէ գանձուող հարկ, զ. անցազրի, վիզայի և բնակութեան արտօնադրի համար գանձուող տուրք:

Պիւտճէին ոչ-հարկային եկամուտներն են.— ա. անտառներէ, պետական հողերու շահագործումէն և հանքերէ ստացուող եկամուտները. բ. հանրապետական (այսինքն Հայաստանի յատուկ) արդիւնաբերական, առեւտրական, վարկային և այլ ձեռնարկու-

թիւններէ ստացուող եկամուտներու որոշ տոկոսը. գ. պետական հիմնարկութիւններու և ձեռնարկութիւններու արամադրութեան տակ գանձուող գոյքերու իրացումէն (վաճառում և այլն) գոյացող եկամուտը, դ. փոխառուութեանց տոկոսներէ կամ վերագործումէ գոյացած եկամուտ, և այլն:

Գիւղական և արհեստակցական հարկերը համեմատական են հարկատուին նիւթական վիճակին հետ: Եկամտային հարկը կը գանձուի վարձարութեան կամ թոշակի քանակին վրայ, նոյնպէս, համեմատական չափով:

Հայաստանի մէջ գանձուող անուղղակի տուրքերը, ինչպէս մաքսատուրքը, երկաթուղիի, բուս-հեռագրի և արտաքին առեւտուրի եկամուտները, կը մանեն ուղղակի միութենական պիւտճէի հասոյթի բաժնին մէջ: Մաքսատուներու, երկաթուղիներու, բուս-հեռագրի և արտաքին առեւտուրի ծախքերն ալ միութենական պիւտճէին կը հոգացուին, որովհետեւ այս կարգի սպասարկութիւնները միացուած են ամբողջ Սօրհրային Միութեան երկիրներուն համար և յանձնուած, կեդրոնական (Մոսկուայի) կառավարութեան վարչութեան:

Հայաստանի պիւտճէին ծախքի մասը կը կազմեն ժողովրդային սնանութեան օժանդակութիւնը, հետեւեալ նպատակներու համար.— Արդիւնաբերութիւն, ելեկտրական կայաններու շինութիւն, գիւղատնտեսութիւն, ոռոգումներ, պետական պաշտօնատուներու կամ համայնքային բնակարաններու շինութիւն, առեւտուր, փոխադրական միջոցներ, փոսթ-հեռագիր, լուստուորութիւն (կրթութիւն), առողջապահութիւն, ընկերային տար-

հովութիւն և տշխատանքի պաշտպանութիւն, կառավարական պաշտօնէութիւն, դատական հիմնարկներ, հասարակական կարգի պահպանումը (ժամատարմբրի և այլն):

Ի փոխարէն այն հասոյթներու, որոնք Հայաստանի մէջ կը ստացուին և ուղղակի կը մանեն Անդրկովկասի կամ միութենական պիւտճէին մէջ, Հայաստան կը ստանայ Անդրկովկասեան և միութենական պիւտճէներէն յատկացումներ կամ օժանդակութիւն, զոյգելու համար իր պիւտճէի բացը:

Հարկերը կ'որոշուին ֆինանսական

մարմիններու տեսչական կազմերուն կողմէ, որմէ յետոյ իւրաքանչիւր հարկատուին կ'ուղարկուին հարկաթուղթեր: Այս թուղթերուն մէջ նշանակուած կ'ըլլան հարկատուին վճարելիք առանձին առանձին հարկերու գումարը և վճարման պայմանաժամը կամ «ժամկէտ»ը:

Տուրքերու և պիւտճէի գործադրութեան հակակշիռը կը կատարէ մէկ կողմէ ֆինանսական ժող. կոմ.ը և միւս կողմէ բանուորա-գիւղացիական տեսչութիւնը:

Գարոցականները զինուորական մարզանք կ'ընեն

9. ԶԻՆՈՒՈՐԱԿԱՆ ԾԱՌԱՅՈՒԹԻՒՆ

Հայաստան ունի իր սեփական բանակը, երկրին իրաւակարգը պահպանելու և զայն արտաքին թէ ներքին

թշնամիներու դէմ պաշտպանելու համար:

Զինուորական ծառայութիւնը պարտադիր է ամէնուն համար, առանց սեռի խտրութեան:

Չէնք կրելու արածուեամ է միայն ուշխատուոր տարրը, այսինքն ժողովուրդին այն մասը, որ ընտրական իրաւունք կը վայելէ: Մնացեալները իրենց զինւորական ծառայութիւնը կը կատարեն այլ պարտականութիւններով:

Չինւորական տարիքը 20է: Այս տարիքը ունեցողները ամէն տարի զօրակոչի կ'ենթարկուին և բժշկական քննութենէ մը յետոյ կը զրկուին իրենց զօրանոցները կամ զինւորական ծառայութեան վայրերը: Հայաստանի բնակչութիւնը իր զինւորական ծառայութիւնը կը կատարէ Հայաստանի սահմաններուն մէջ, խաչաղութեան շրջանին:

Հայաստանի բանակը կը կազմէ առանձին «տիփիզիա» մը իր հրամանատարով և սպայակոյտով: Հայաստանի «տիփիզիա»ն մաս կը կազմէ Անդրկովկասեան բանակին, որուն մէջ իբրև առանձին «տիփիզիա» կը մտնեն Վրաստանի և Ասորայեան բանակներն ալ: Անդրկովկասեան բանակը մաս կը կազմէ Խ. Միութեան ընդհանուր բանակին:

Հայաստանի «տիփիզիա»ն բաժնուած է հրաձիգներու (հետեակազօրք), թնդանօթաձիգներու և հեծելազօրքի գունդերու: Փոքրամասնութեանց պատկանող զինւորները Հայաստանի բանակին մէջ կը կազմեն առանձին վաշտեր: Հայաստանի բանակին լեզուն հայերէն է և հրամանատարական կազմը կը բաղկանայ հայերէ: Փոքրամասնութեանց վաշտերը ունին իրենց առանձին հրամանատարական կազմը:

Չինւորական կրթութիւնը կը սկսի զպրոցներէ, ուր մարզանք և զինավարժութիւն կ'աւանդուի: Բուն զինւորական պատրաստութիւնը կը

կատարուի զօրանոցներու կամ զօրակայաններու մէջ: Չինւորական ծառայութեան աւելցողութիւնը երկու տարի է:

Չօրանոցներու մէջ բացի զուս զինւորական կրթանքէ և զտատարակութենէ, կը արուին քաղաքացիական դատարարակութեան ծանօթութիւններ և զինւորներու զիճակին կամ ծագումնաբան կամ արհեստագործական ուսում և վարժութիւն:

Ենթասպաններու պատրաստութեան համար զինւորական յատուկ վարժարաններ կան Հայաստանի մէջ: Սպաններու համար յատուկ վարժարանը կը գտնուի Անդրկովկասեան բանակի կեդրոնին՝ այսինքն Թիֆլիսի մէջ: Իսկ զինւորական բարձրագոյն կրթութիւնը կը արուի Մոսկուայի մէջ:

Բանակին քաղաքական դատարարակութիւնը յանձնուած է Քաղաքական Բաժնի, որուն պետը միաժամանակ ռազմական կամիտար է, ենթակայ՝ Անդրկովկասեան ռազմական կամիտարութեան և կը գործէ Մոսկուայի ռազմական կամիտարութեան Երևանի լիազօրին ցուցմունքներուն համաձայն:

Սպաները աստիճան չունին և ընդհանուր կերպով կը կոչուին «հրամանատար»: Իրարմէ կը զոնազանուին իրենց համազգեստին օձիքին վրայ կարմիր տուրէ շինուած քառանկիւնածիւ, ևսանկիւնածիւ կամ շեղանկիւնածիւ նշաններով:

10. ՍԵՓԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԻՐԱՒՈՒՆԷՓ

Հոգի սեփականութիւնը կը պատկանի պետութեան, բոլոր ջրերով,

անտուներով և ընդերքով: Հոգի մասնաւոր սեփականութիւնը ջնջուած է: Անհատներ կամ ընկերութիւններ ո՛չ կրնան ախրանալ հողի, ոչ ալ զայն առւածախի ստարկայ ընել: Նուիրել կամ կտակել:

Բնակութեան յատկացում չէնքերը կը պատկանին քաղաքացիութեանց. քաղաքացիները բնակելի տարածութիւն մը կը ստանան վարձքի փոխարէն: Մոսկոյն կառավարութիւնը կուսայ, փոփոքողներու, առն կուսուցանելու իրաւունք, գետինը արումադրելով ձրի:

Քարէ կամ պէթօնէ շինուած տուներու համար կառուցման իրաւունքով բնակութեան աւելցողութիւնը 65 տարի է, քարէ և փայտէ խառն շէնքերու համար՝ 60, իսկ փայտէ շէնքերու համար՝ 50 տարի: Նորագոթեամբ ըստացում բնակութեան իրաւունքը 33 էն մինչև 43 տարի պայմանաժամ ունի:

Կառուցման իրաւունքով շէնքի մը մէջ բնակողը կրնայ զայն վարձու առլ, ծախել կամ գրուի դնել: Տունը կառուցողը եթէ պարտքի տակ է, անոր շէնքը կրնայ վաճառուիլ դատական վճիռով: Այս միեւնոյն իրաւունքով սան մէջ բնակող մը իր վարձակալը կրնայ տունէն հանել, եթէ վարձք չվճարէ, պայմանաժամէն մինչև 7 օր:

Պետութեան կողմէ գիւղացիներու կը արուի հող մշակութեան համար: Այս հողերու վրայ ուշխատող գիւղացիները կրնան արածուեամ թիւով վարձու մշակ ուշխատցնել, եթէ չկարենան իրենք անձամբ կամ իրենց ընտանիքին անդամներով օգտագործել զանոնք: Գիւղացիներու արւում հողը առւածախի և գրուի ենթակայ չէ:

Իւր սքանչիւր գիւղացիի արւում հողը օգտագործելու իրաւունքը մշակուն է և օրէնքով միայն կրնայ այս իրաւունքը կրճատուիլ կամ ջնջուիլ: Օրինական պատճառներու կարգին կարելի է յիշել գիւղացիին ընտանիքին մահուամբ շիջիլը կամ գիւղէն մեկնումով հողին թափուր մնալը, կամ երեք տարի իրարու վրայ հողին անմշակ թողուիլը և այլն: Օգտագործուելու համար արւում հողերու վրայ գիւղացիները կրնան կառուցանել բնակութեան և այլ պէտքերու սանձանուած շէնքեր: Այս շէնքերը, ինչպէս նաև ցանքերը և բոյսերը գիւղացիներուն սեփականութիւնն են:

Օգտագործուելու համար արւում հողերը իրաւասօրբու կողմէ կրնան վարձու արուիլ մթերքի փոխարէն կամ այլ ձեւի հատուցումով, երեք տարի:

Հողը զայն օգտագործելու իրաւունք ունեցող անասութեան (ընտանիքին) անդամներու միջև կրնայ բաժնուիլ մինչև նուագագոյն չափ մը նորմա), որմէ անդին հողը անբաժանելի է:

Ժառանգութիւնը արածուեամ է ուղիվ գծով իջնող ժառանգորդներու (զաւակ, թու և ծոռ) և մեծողէն յետոյ կենդանի մնացած ամուսինին ի նպաստ միայն: Ժառանգութիւնը կը բաժնուի հաւասար կերպով, ժողովագորդներու միջև: Ժառանգութիւնը տարրեր կերպով կը բաժնուի եթէ մեծողին կողմէ կտակ մը եղած է: Ժառանգութեան իրաւունք չունեցողներու ի նպաստ եղած կտակները անվաւեր են: Իսկ այդպիսի կտակ մը արմէք ունի այն տան, կը օրինաւոր ժառանգորդները մեռած ըլլան կամ մերժեն ժառանգել:

Կառվածքը կ'արձանագրուին նո-
տարութեան առջեւ եթէ ժառանգու-
թիւնը բացուած պահուն ժառանգորդ-
ները բացակային, դատարանը «Հագա-
բարձու»ներ կը կարգէ ժառանգ թող-
ւած գոյքերը կամ գործը վարելու հա-
մար:

11. ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ ԿԵԱՆԲ

Ընտանիքը կը կազմուի ամուս-
նութեամբ. իսկ ամուսնութիւնը կը
կատարուի երկու կողմի (այր և կին)՝
համաձայնութեամբ: Ամուսնութիւն-
ները կը տամարագրուին յատուկ մար-
միներու մօտ, որոնք կը կոչուին
«Քաղաքացիական կապութեան ակտերի
տամարագրութեան մարմիններ» կամ
կարճ կերպով Զագա: Միասին կե-
նակցիլը կը բաւէ իրրեւ փաստ ա-
մուսնութեան համար: Բոլոր կենակ-
ցութիւններէ ծնած զաւակները օրի-
նաւոր են: Ամուսնական տամարագրու-
թիւնը կարելի է կենակցութենէ ա-
ռաջ կամ յետոյ: Տամարագրութեան
համար վկաններու ներկայութիւնը սն-
հրաձեշտ չէ:

Ամուսինները ազատ են մէկուսի
կամ միւսին անուսն դործածելու կամ
պահելու իրենց մինչամուսնական ս-
նունքը: Հայաստանի քաղաքացի մը երբ
ամուսնանայ օտարի հետ, ամուսիննե-
րէն իւրաքանչիւրը կը պահէ իր հպա-
տակութիւնը:

Ամուսնութենէ առաջ իւրաքան-
չիւր ամուսինն ունեցած գոյքը անոնց
բաժան գոյքն է. իսկ ամուսնութեան
ընթացքին անոնց վասակածը հասա-
րակաց է: Այս սկզբունքին դէմ ո՛րեւէ
համաձայնութիւն անվաւեր է:

Միջոցներէ զուրկ անաշխատու-
նակ, ինչպէս նաեւ գործազուրկ ա-

մուսինը իրաւունք ունի ապրուստի
միջոց ստանալու միւս ամուսինէն:

Ամուսնութիւնները կը լուծուին
մահովամբ, կամ ամուսիններու փո-
խադարձ համաձայնութեամբ և կամ
ամուսիններէն մէկուն ցանկութեամբը,
եթէ նոյնիսկ միւսը չհաւանի:

Զուտակներու ծնունդը կ'արձանա-
գրուի ծննդամատենի մէջ, անոնց հօր
և մօր անուններով: Ծնունդի պահուն
երբ հայրը բացակայ է, մայրը կը յայ-
տարարէ հօր անունը:

Հօր պարտականութիւնն է մօրը
օժանդակել ծննդաբերութեան տանն,
հոգսը զուկին ապրուստը և դաստիա-
րակութեան ծախքը:

Ծնողները պարտաւոր են հոգ տա-
նիլ անչափահաս զաւակներու ապրուս-
տին և մասնաւորապէս անոնց դաստիա-
րակման և հանրօրէն օգտակար գոր-
ծունէութեան պատրաստման: Այն
պարագային որ ծնողները հոգ չեն
տանիլ իրենց զաւակներուն կամ դա-
ժան վերաբերմունք կ'ունենան անոնց
հետ, դատարանի սրոշումով կը զըր-
կըին ծնողական իրաւունքէ. և զա-
ւակները կը յանձնուին «ինսամակալ»-
ներու, եթէ 14 տարիքէն վար են,
իսկ «հագաբարձու»ներու, եթէ 14—18
տարիքին մէջ կը գտնուին:

Ամուսնալուծման պարագային, ե-
թէ ծնողները չկարենան համաձայնիլ
զաւակներու մասին, դատարանը կը
միջամտէ: Համաձայնութեան պարա-
գային, դատարանի առջեւ կ'արձա-
նագրուի զաւակներու մասին եղած
կարգադրութիւնը:

Այր և կին հաւասար իրաւունք-
ներ ունին օրէնքին առջեւ. բայց հայ
աւանդական կենցաղը կը տեւէ ընտա-
նիքներէն ներս:

Հետեւեալ քաղաքատական ցուցակը

առնուած է 1924—28ի միջին թիւե-
րով և ցոյց կուտայ զանազան երկիր-
ներու բնակչութեան աճման աստի-
ճանը.

Հայաստանը (հազար բնակիչի վրայ)	35,77
Խ. Միութեան մնացեալ երկիրները (առանց Կովկասի)	22,
Գերմանիո	7,6
Անգլիո	6,0
Հիւս. Ամերիկայի միացեալ Նահանգ- ները	9,5
Ֆրանսո	1,6

Ծան.— Այս հաշուով Հայաստանի բը-
նակչութիւնը կը կրկնապատուի ամէն 25
տարին անգամ մը, մօտաւորապէս:

Ամուսնութեան, ծնունդի եւ մահուան
պարագաներուն, կողմերը կամ ծնողները եւ
կամ հանգուցեալին պարագաները կրնան կա-
տարել տալ կրօնական արարողութիւն, իրենց
պատկանած դաւանանքին համաձայն:

12. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴԱՏԱՐԱՆՆԵՐԸ

Հայաստանի մէջ օրէնքները կ'ա-
ռաջարկուին կեդրոնական Գործադիր
Կոմիտէի կից իրաւաբանական յանձ-
նաժողովին և Գերագոյն դատարանի
նախագահին կողմէ, իսկ անոնց գոր-
ծադրութեան կը հսկէ հանրապետական
դատախազութիւնը:

Օրէնքները կը գործադրուին, քա-
ղաքներու և շրջաններու կեդրոննե-
րուն մէջ՝ ժողովրդական դատարաննե-
րու, իսկ գիւղերու մէջ՝ գիւղական
դատարաններու կողմէ:

Երեւան ունի միացեալ ժողովր-
դային դատարան մը, մէկ գլխաւոր
դատաւորով և հինգ դատաւորներով:
Առանցմէ իւրաքանչիւրը կը վարէ դա-
տարանի հետեւեալ հինգ ճիւղերը.—

քրէական, քաղաքացիական, աշխա-
տանքային, փոքրամասնութեանց և
մանր գործերու:

Երեւանի և Լենինականի մէջ ժո-
ղովրդական դատաւորները կ'ընտրուին
Քաղաքային Խորհուրդներու: իսկ շրջ-
ջաններու մէջ՝ Երջանային Գործադիր
Կոմիտէներու կողմէ: Դատաւորի ըն-
տրութեան համար նկատի կ'առնուի
թիկնածուին իրաւաբանական ծանօթու-
թիւնը և դատարանական «սթաժ»ը
կամ գործօն ծառայութիւնը:

Իւրաքանչիւր դատարան ունի մէկ
դատաւոր և երկու ատենակալներ:

Ատենակալներու ընտրութիւնը կը
կատարուի հետեւեալ կերպով.— Ամէն
տարի Քաղ. Խորհուրդները կամ Երջ.
Գործ. Կոմիտէները սեղական աշխա-
տաւորներու մէջէն կը կազմեն երկու
հարիւր հոգիի ցանկ մը. որ կը յանձ-
նուի դատարանին: Դատաւորը այդ
ցանկին մէջէն կ'ընտրէ երկու հոգի
վեց օրուան համար: Այդ ցանկին վը-
րայ ցոյց տրուած ատենակալները վե-
ցական օր կարգով կը գործակցին դա-
տաւորին:

Գիւղական դատարանները կը կազ-
մուին Գիւղական Խորհուրդներու կից
և նոյնպէս մէկ դատաւորէ և երկու
ատենակալներէ կը բաղկանան: Գիւ-
ղական դատաւորը կ'ընտրուի մէկ տա-
րուան համար. իսկ Գիւղական Խոր-
հուրդի կողմէ կազմուած 15 հոգիի
ցանկի մը մէջէն դատաւորը կը նշա-
նակէ երկու ատենակալներ, որոնք հեր-
թով կը վարեն իրենց պաշտօնը:

Գիւղական դատարանները կ'ըզ-
բաղին մինչև 25 սուբյի զրամական
և մինչև մէկ ամիս բանտարկութեան
պատիժ պահանջող պատժական դատե-
րով:

Գիւղական դատարաններու վճի-

սին դէմ բողոք կրնայ ներկայացուել շրջանի ժող. դատարանին:

Բողոքարկումը կրնան կատարել կողմերը՝ ժող. դատարանի մօտ, որ դատը կը վերաքննէ կողմերը կանչելով իր ներկայութեան: Ասիկա սառչին ձևն է բողոքարկումիս իսկ երկրորդ ձևն է բողոք՝ Գերագոյն Դատարանի նախագահութեան կամ հանրապետական դատախազութեան մօտ, որոնք երբ իրաւարանական հիմք կը գտնեն բողոքի մէջ, խնդիրը կը յանձնեն Գերագոյն Դատարանի քննութեան:

Գերագոյն Դատարանը ունի երեք ճիւղ կամ «քօլլէկիա».— 1. քրէական, 2. հողային, 3. քաղաքացիական և աշխատանքային:

Այս ճիւղերը կը քննեն ոչ միայն բողոքարկումի կորզով իրենց յանձնուած դատերը, այլ կը լսեն պետական նշանակութիւն ունեցող մեծ դատերը, որոնք վերաքննելի չեն: Այս վերջին տեսակի դատերու վճիռներուն դէմ բողոք կրնայ ներկայացուել միայն Գեր. Դատարանի նախագահութեան կամ հանրապետական դատախազութեան կողմէ, այս պարագային խնդիրը կը յանձնուի Գերագոյն Դատարանի երեք ճիւղերու հաւաքական (պլենում) խորհրդակցութեան:

Եթէ կողմերու բողոքին հետեւանք չտան Գերագոյն Դատարանի նախագահը կամ հանրապետական ընդհանուր դատախազը, կողմերը կրնան դիմել Կեդրոնական Գործադիր Կոմիտէի նախագահութեան, որ Գերագոյն Դատարանի նախագահին կամ հանրապետական դատախազին զեկոյցը լսելէ յետոյ իր վճիռը կուտայ:

Ընդհանուր դատախազը ի հարկին կը մասնակցի դատաւարութեան, ըլ-

լա՛յ ժողովրդական դատարաններու և ըլլա՛յ Գերագոյն Դատարանին առջեւ:

Գերագոյն Դատարանի նախագահը և «քօլլէկիա»ներու անդամները կը նշանակուին Կեդրոնական Գործադիր Կոմիտէի կողմէ: Գերագոյն Դատարանի նախագահը և քօլլէկիաներու նախագահները կը կազմեն «բրիգիտիում»ը կամ նախագահական մարմինը, որ կը զբաղի սկզբունքային և գաղտնական քաղաքականութեան հարցերով:

Իւրաքանչիւր քօլլէկիա կը բաղկանայ երեք անդամէ, որոնք իրաւարանական ծանօթութիւն և դատարանական փորձառութիւն կ'ունենան:

Գերագոյն Դատարանի նախագահութիւնը կը զբաղի նաեւ դատարաններու կազմակերպչական և անասական հարցերով:

Ընդունուած է դատապաշտպաններու (փաստաբան) գրութիւնը: Դատապաշտպանները արտօնուած են մրտնել ժող. դատարաններու կամ Գերագոյն Դատարանի առջեւ, ունին յատուկ քօլլէկիա կամ պառօ, իր նախագահութեամբ կամ զիւսնով: Դրամական դատերու մէջ դատապաշտպաններուն վճարուելիք վարձատրութիւնը չի կրնար գտնի աւարկոյ գումարին (1/10 10ը անցնելու իսկ քրէական հարցերու մէջ վարձատրութիւնը կ'որոշուի համաձայնութեամբ:

Դատապաշտպաններու և դատաւարներու պատրաստութեան համար Գերագոյն Դատարանի կից կազմուած է յատուկ դասընթացք:

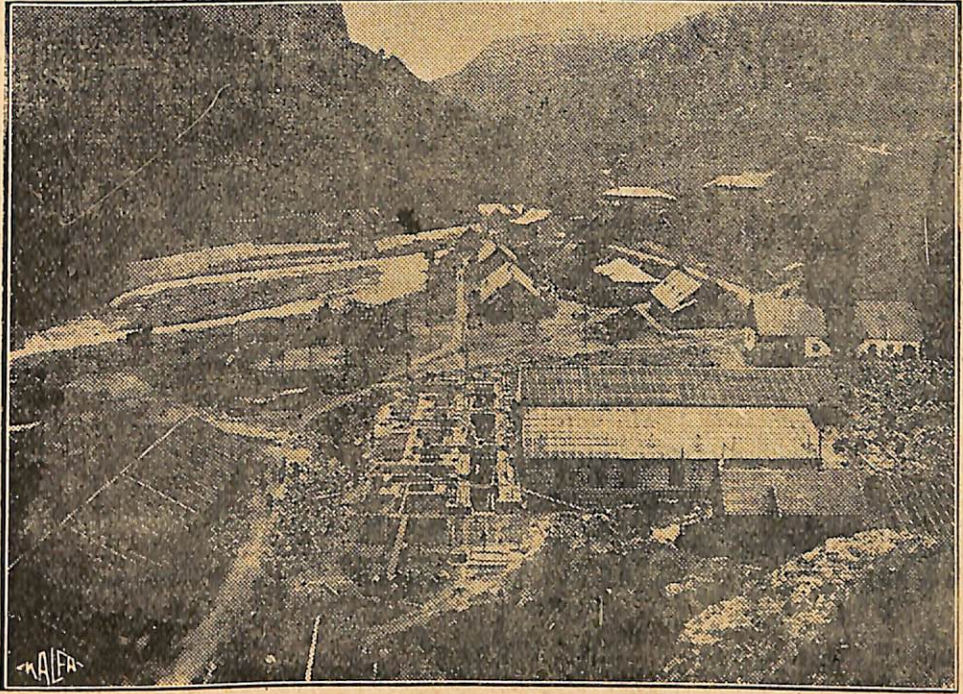
Հանրապետական ընդհանուր դատախազը ունի մէկ կամ ասելի օգնականներ: Երջաններու մէջ կան շրջանային դատախազներ և դատական

քննիչներ, որոնք կը գտնուին հանրապետական ընդհանուր դատախազին հսկողութեան տակ:

Բանտարկութեան պատիմներու համար կան Ուղղիչ Տուներ, ուր բանտարկեալներու ուղղումին հոգ կը

տարուի դատախազութեամբ, որ հետաներու ուսուցումով նային:

Իրաւակարգի և պետական հաստատութեանց դէմ սարքուած ոճիրները կը յանձնուին սրտակարգ դատարաններու, որոնց ստեղծ վճիռը անվերաքննելի է:

Երեւանի գործարանային թաղը

13. ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ԿԱՆՈՆՆԵՐ

Հայաստանի սահմանադրական օրէնքով ընկերային կեանքի հիմք ընդունուած է աշխատանքը, որ պարտադիր է բոլոր քաղաքացիներու համար: Ով որ չաշխատի, չուսեր:

Աշխատողները կրնան գլխուոր մասի կը բաժնուին.— գիւղացի, բանւոր և ծառայող կամ պաշտօնետու: Այս

վերջին կարգին մէջ կը գտնուին մըտաւորական աշխատաւորները:

Աշխատանքի կազմակերպութիւնը և զեկաւարութիւնը յանձնուած է առանձին ժողովրդական կոմիտարութեան մը, որ ունի զանազան վարչութիւններ, ինչպէս՝ «Պլանային-կազմակերպչական», «Բանւորական ուժի մաստակարարման և պատրաստման», «Աշխատանքի կազմակերպութեան և ա-

առջնական», «Առջիադրական պարտավորութեան» վարչութիւններ:

Բոլոր վարձքով աշխատողները ապահովագրուած են պետութեան հաշւոյն: Ապահովագիւնը կը վճարէ վարձողը կամ ձեռնարկը վարող վարչութիւնը:

Ապահովագիւնը որոշուած է կատարուած աշխատանքին բնոյթին համեմատ և չորս տասնճանի վրայ:— 1. գրասենեակային աշխատանքներու համար կը վճարուի 0/0 16, 2. անոյնագործութեան համար 0/0 18, 3. մեքենայական ուժով բանող գործարաններու մէջ աշխատողներուն համար 0/0 20 և 4. մեքենական արգիւնարներութեան համար 0/0 22:

Ապահովագրութիւնը կը կիրարկուի նիւսնագրութեան, արկածի և ծերութեան պարագային: Հանգստեան տարիքն է 55 կիներու և 60 այրերու համար: Այս տարիքէն առաջ ալ երբ մէկը կորսնցնէ իր աշխատելու կարողութիւնը, հանգստեան թոշակ կ'ըստանայ:

Ամէն արհեստ կամ աշխատանքի բաժին ունի իր սկիսիքան կամ արհեստակցական միութիւնը (Արհ-միութիւն): Այս բոլոր միութիւնները տարին մէկ անգամ համագումար կ'ունենան, ուր կ'ընտրուի աշխատանքի կոմիտարութեան համար թեկնածու մը, որուն անունը կը հաղորդուի Կեդր. Գործ. կոմիտէի նախագահութեան, վաւերացումի համար: Աշխատանքի ժող. կոմիտարը, բացառաբար, կ'ընտրուի:

Աշխատաւորները գործի կը զըրւին պօստաներու միջոցով, ուր կը ցուցակագրուին դիմում կատարողները՝ իրենց ունեցած գործի յարմարութեան կամ մասնագիտութեան համաձայն: Եթէ աշխատանք ուզող մը չկա-

րենայ իրեն յարմար գործ մը գտնել անմիջապէս, սեւապործ կ'ըլլայ. այսինքն իրեն ո՛րեւէ աշխատանք կը տըրուի առժամապէս:

Աշխատանքի ժող. կոմիտարիտարը կը հոգայ բանւորներու բնակարանը, կը հսկէ անոնց առողջութեան՝ աշխատանքի վայրերու մէջ, հոգ կը տանի անոնց կենցաղին բարելաւման և կ'ապահովէ անոնց տարեկան արձակուրդը, որ վճարուած է, այսինքն արձակուրդ տանող աշխատաւորը կը շարունակէ ստանալ իր վարձքը: Արձակուրդը սովորաբար մէկ ամիս կը տեւէ:

Սեւապործ բանւորները կը ստանան ամիսը մինչեւ 50 ուրբի, որակաւոր բանւորները՝ 150, իսկ մասնագէտները՝ մինչեւ 300 ուրբի կամ պետական դրամի արժէքով 150 տւար:

Պարտադիր աշխատանքը (տարապարհակ) կ'արտօնուի միայն աղէտներու պարագային կամ պետական սահմանափակ աշխատանքները տեսնին լըրացնելու համար: 18 տարեկանէն վար և 45 տարեկանէն վեր մարդիկ, ինչպէս նաեւ 40 տարեկանէն վեր կիներ տարնապարհակի չեն ենթարկուիր:

Աշխատանքի պայմանագիրները, որ կը կնքուին վարձողի և վարձաւորի միջեւ, աշխատանքի օրէնքներուն համապատասխան պէտք է ըլլան, այլպէս անվաւեր են: Հինգ հոդիէ աւելի աշխատացնող ձեռնարկներու տէրերը պէտք է մասնաւոր ներքին կանոնագիր մը ունենան աշխատանցի համար: Աշխատավարձը կը վճարուի արտադրողական որոշ չափերու վրայ, աշխատանքէն ստացուած արգիւնքին համաձայն:

Աշխատանքի տեւողութիւնը չի կրնար օրական 8 ժամէն աւելի ըլլալ:

Շատ մը ձեռնարկութեանց մէջ այս տեւողութիւնը 7 ժամ է: Իսկ հանքերու մէջ՝ 6 ժամ: Կը կիրարկուի նոյնգործայ շտաբի, այսինքն չորս օր աշխատանք և մէկ օր հանգիստ կը տըրուի:

Պաշտօնական հանգիստի, այսինքն պետական սօնի օրերն են հետեւեալները.—

- Յունի. 1 — Նոր Տարի:
  - Յունի. 22 — Լէնինի մահուան յիշատակի օր:
  - Փետր. 23 — Կարմիր բանակի օր:
  - Մարտ 13 — Ինքնակալութեան ստպումն օր:
  - Մարտ 18 — Բարիկի կամուսնի տարեդարձ և բանուորութի օր:
  - Մայիս 1 և 2 — Էնթէրնասիօնալի օրեր:
  - Յուլիս 6 — ԽՍՀՄ Սահմինագրութեան օր:
  - Սեպտ. 20 - 26 կոմունարների օր:
  - Նոյ. 1 — Հոկտեմբերեան յեղափոխութեան օր:
  - Նոյ. 29 — Հոյատանի խորհրդայնացման օր:
- Ասանցմէ զատ Հոյատանի համար որոշուած են ութը սօնական օրեր, տեղական պայմանները, բնակչութեան կալմը և ժողովրդական սօները նկատի ունենալով:
- Արհեստներու համար աղաք կը պատրաստուին դպրոցներու կամ արհեստանոցներու մէջ: Աշակերտութեան շրջանը չորս տարիէն աւելի չի կրնար ըլլալ:
- Կիներու և 18էն վար տարիք ունեցողներու արգիւնուած է ծանր, հակառակակազմակերպ, գիշերային և ըստորերկրեայ աշխատանքը: Կիները ծննդաբերութիւնէն ութը շաբաթ առաջ և ութը շաբաթ յետոյ զերծ են

աշխատանքէ արհեստանոցներու, իսկ վեցական շաբաթ՝ գրասենեակներու մէջ:

Մինչև 16 տարեկանները օրական չորս ժամէ աւելի աշխատանքը արգիւնուած է: Իսկ 14 տարեկանէն վար եղանակները չեն կրնար աշխատցուիլ, այս տարիքը ըլլալով նուազագոյնը՝ աշխատանքի համար:

Աշխատանքի պայմանները քննելու և աշխատաւորներու առողջութեան վրայ հսկելու համար արհեստակցական միութիւնները կը նշանակեն «աշխատանքի տեսուչ»ներ, որոնց պաշտօնը կը հաստատուի Աշխ. ժող. կոմիտարիտարի կողմէ:

Արհեստակցական միութիւնները բարոյական անձնաւարութիւններ են, ունին կարգ մը արտօնութիւններ, կրնան գոյքի տիրանալ և իրաւունք ունին խօսելու աշխատաւորներու անունով և անոնց շահերը պաշտպանելու կոչուած են:

Իւրաքանչիւր ձեռնարկութեան, ճիւղարկութեան կամ անասութեան մէջ գոյութիւն ունի բանւորներու կամ ծառայողներու կոմիտէ մը, որուն անդամները կ'ընտրուին բանւորներու և ծառայողներու կողմէ: Ասանք իրենց պաշտօնը կիրարկելու համար (ինչպէս ժողով գումարել և այլն) կըրնան բացակայիլ աշխատանքէ, բայց կը վճարուին: Գործաւորական ժողովները տեղի կրնան ունենալ աշխատանքի ժամերէ դուրս, կամ բացառիկ արտօնութեամբ՝ աշխատանքի ժամերու պահուն:

Աշխատաւորին և զայն վարձողին (անհատ կամ վարչութիւն) միջեւ ծագած վէճերը կը լուծուին կա՛մ դատարանի առջեւ և կամ հաշտութեամբ: Այս վերջին պարագային համար կող-

մուտն են վէճերը գնահատող յանձնաժողովներ: Վէճերը դատարան կը յանձնուին, եթէ կարելի չըլլայ գտնուի կարգադրել հաշտարար եզրանկով: Հաշտութեամբ լուծուած վէճերը վերաքննելի չեն:

Գործադրութեան պարագային կը տրուի պետական նպաստ, որ չի կրնար աշխատողին սովորական վարձքին մէկ վեցերորդէն աւելի ըլլալ: Նպաստը կը տրուի մինչև վեց ամիս:

Անպարտաճանաչ աշխատողները կամ իրենց գործին մէջ թերացողները նախ կը ստանան նկատառութիւն և յետոյ գործէ կ'արձակուին: Այսպիսիներուն նպաստ չի տրուիր:

Ս. Էջմիածին

14. ԿՐՈՆԲԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԷՋ

Հայաստանի մէջ կրօնքը բաժնուած է պետութենէն: Հայաստանի կառավարութիւնը պաշտօնական կրօնք չունի և երկրին մէջ գանուող բոլոր կրօնքներու և գաւանանքներու հանդէպ հաւասար վերաբերմունք կը տաճէ:

Կրօնքը խզճի գործ է, ամէն քաղաքացի կրնայ հետեւիլ ինչ կրօնքի որ կ'ուզէ:

Եկեղեցին հաւատացեալներու մաս-

նաւոր համայնք մըն է: Հաւատացեալները կը պահեն, իրենց միջոցներովը, եկեղեցին ու եկեղեցականները: Պետութիւնը ոչ մէկ օժանդակութիւն կ'ընէ անոնց:

Դպրոցը եւս անջատուած է եկեղեցիէն: Եկեղեցին չի կրնար միջամտել դաստիարակութեան, բայց կրօնական բրօքակոմսար արածուած է, ինչպէս արածուած է հոկակրօնական բրօքակոմսար: Դպրոցներու մէջ կրօնական դասաւանդութիւնը արածուած չէ:

Հայաստանի իրաւակարգին սակ կրօնական հարձանք չի կրնար գոյութիւն ունենալ: Կրօնական հարձանքի ենթակայ օտար երկրացիներ պաշտպանութիւն կը վայելին:

Կրօնական համադրմանը պատճառով զինուորական ծառայութենէ զերծ մնալ ուղղուելը դատարանի վրձիւով ազատ կը կոչուցուին:

Ժողովուրդին անպաշտութիւնը օգտագործել փորձողները կը պատժուին. ինչպէս՝ գուշակութիւն, հմայութիւն և նման խաբէութիւններ:

Օրէնքով պաշտպանուած են եկեղեցիներն ու եկեղեցականները: Անոնք որ բռնի կ'ուզեն խանգարել կամ արգելել եկեղեցական արարողութիւնները, պատժի կ'ենթարկուին: Արգելաւած են կրօնական այնպիսի արարողութիւններ, որոնք հակառակ կը նկատուին քաղաքացիներու անդորրութեան և հանրային բարոյականի:

Հայաստանի ժողովուրդին ստուար մեծամասնութիւնը կը պատկանի Հայաստանեայց եկեղեցոյ, որուն գերագոյն իշխանութիւնը, այսինքն Ընդհանրական Հայոց Հայրապետութիւնը կամ կաթողիկոսութիւնը կը գանուի Էջմիածնի մէջ:

Էջմիածնի կաթողիկոսական աթոռը հաստատուած է Դ. րդ դարու մէջ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչի կողմէ, որ Տրդատ թագաւորի օրով Հայաստանի մէջ քրիստոնէական կրօնքը տարածեց:

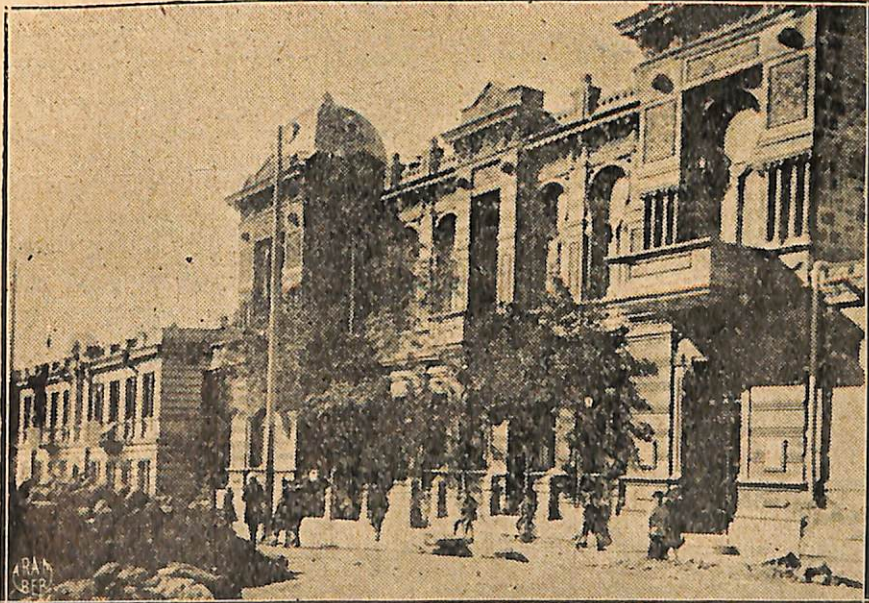
Հայաստանեայց եկեղեցոյ պետն է կաթողիկոսը, որ իր հոգեւոր իշխանութիւնը կը գործադրէ Հոգեւոր Գեր. Խորհուրդի միջոցով: Հոգեւոր Գերագոյն Խորհուրդը կազմուած է չորս բարձրաստիճան եպիսկոպոսներէ, որոնց իրեն խորհրդական կ'աջակցին երկու աշխարհականներ: Կաթողիկոսը նախագահն է Հոգեւոր Գերագոյն Խորհուրդին:

Էջմիածին ունի իր միաբանութիւնը, որ վանքին հոգեւոր սպասարկութեան և մատակարարութեան յատկացուած է:

Հայաստան բաժնուած է երեք թեմի, կամ եկեղեցական վիճակի. — Ներեւան, Շիրակ և Սիւնիք կամ Զանգեզուր: Հայաստանէն դուրս, Անգլիոյ կաթի և Ս. Միլթեան միւս երկիրներուն մէջ կան հետեւեալ թեմերը. —

- Թիֆլիս (Վրաստան):
- Պախու (Ատրպէյճան) որուն միացուած է Թուրքիստանի թեմը:
- Ղարաբաղ կամ Արցախ (Ատրպէյճան):
- Գանձակ (Ատրպէյճան):
- Արմաւիր (Հիւսիսային Կովկաս):
- Նոր Նախիջեւան (Ռուսաստան):

Հայաստանի և Ս. Միլթեան մէջ գանուող վերոյիշեալ ինը թեմերէն զատ արատաճմանեան գաղութերու մէջ ալ կան Էջմիածնի հոգեւոր իշխանութեան ենթակայ Աթոռներ և թեմեր, որոնք են՝ Կիլիկիոյ կաթողիկոսութիւնը (Սուրիա), Կ. Պոլսոյ պատրիարքութիւնը (Թուրքիա), Երուսաղէմի պատրիարքութիւնը (Պաղեստին), Պարսկաստանի, Իրաքի, Եգիպտոսի, Ռուսոնիոյ, Պուրկարիոյ, Յունաստանի, Արեւմտեան Եւրոպայի (Ֆրանսա, Անգլիա եւն), Ամերիկայի (Հիւսիս. Ամերիկայի միացեալ Նահանգները) սուղնորդութիւնները կամ հոգեւոր հովուութիւնները:

Երեւանի երաժշտանոցը

Երևանի հանրային պարտէզը

15. ԱՌՈՂՋԱՊԱՀԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՄՈՒԹԻՒՆ

Հայաստանի առողջապահական կազմակերպութիւնը յանձնուած է առանձին կոմիտարութեան մը, որուն ուղիւստանքները կը ստրուին մէկ կողմէ՝ գիւղատնտեսական գծով, ինչպէս՝ բուժակայաններու հաստատում, ճահիճներու չորացում, և միւս կողմէ՝ ճարտարարուեստի գծով, այսինքն՝ արտարարուեստի կամ արտադրական ձեռնարկներու մէջ ուղիւստանքի առողջապահիկ պայմաններու սպահովում:

Հայաստանի մէջ ժամանակ մը մալարիան շատ սարածուած էր և ողջաբնակչութեան 97 տոկոսը վարակուած էր: սակայն հարիւր ճահիճներու չորացումին և բուժակայաններու,

այս սոսկալի հիւանդութիւնը սահմանափակուած է այժմ և նուազած: Ժողովուրդին մէջ առողջապահական գիտելիքները սարածելու համար հաստատուած են ժողովրդական դաստիարակութիւններ: Գլխուօր քաղաքներու մէջ այս նպատակով հաստատուած են «Սանիտարական Լուստւորման տաներ»:

Հայաստանի մէջ հիւանդութեանց դարմանումը կը կատարուի պիտական հիւանդանոցներու մէջ կամ բժիշկներու այցելութեամբ՝ տուններու մէջ: Երկու պարագային ալ դարմանումը ձրի է: Բժիշկները թոշակ կը ստանան կառավարութիւնէն և պարասկանութիւն ունին երթալու և խնամելու հիւանդները: Դեղարանները դրուած են պիտական հսկողութեան տակ և զեզերը ձրի կը հայթայթուին:

Մայրութեան և մանկութեան գործը յանձնուած է առողջապահական կոմիտարիատի մէջ յատուկ բաժնի մը, որ կը հսկէ յղութեան օրերու մէջ գանուօղ կիներու և կաթնկեր մանուկներու առողջութեան վրայ: Այս նպատակով կան առանձին հիմ-

նարկներ, ինչպէս՝ մայրանոց և մանկական մասերներ:

Առողջապահական կոմիտարիատի հսկողութեան տակ կը գանուին նաև օդափոխութեան վայրերը և հանքային ջուրերու կայանները:

Գթութեան րոյրեր

Առողջապահական գործի մէջ Առողջապահական կոմիտարիատի օժանդակ հաստատութիւն մըն է Հայաստանի Կարմիր Սաչը, որ ունի գլխուօր վարչութիւն մը Երևանի և մասնավարչութիւններ մը քաղաքներու և կարեւոր կեդրոններու մէջ: Կարմիր Սաչը հաստատուած է առանձին կայաններ և ստանձնուած է մասնաւորապէս մարտիրոյի գէմ պայքարելու և

անպատան ու անօք մանուկներու պաշտպանութեան գործը: Կարմիր Սաչը կը պատրաստէ գթութեան քոյրեր ժողովուրդի առողջապահութեան գործին մէջ ծառայելու համար և կը կազմակերպէ առողջապահական ջոկատներ բանակին կից, զինուորներու առողջութեան և դարմանումին ստարակելու համար:

Դ. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄՃԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՀԻՄՆԱՐԿՆԵՐԸ

1. ԱԶԳԱՅԻՆ ԼԵՋՈՒ ԵՒ ԿՐԹՈՒԹԻՒՆ

Հայաստանի պետական լեզուն հայերենն է, այսինքն ոչ միայն մարդկության հայերեն կը խօսի, այլ պետական հիմնարկաբանները համար պաշտոնական լեզուն հայերենն է և բոլոր դպրոցները մէջ, նախակրթութենէն մինչև համալսարանական ուսումը, կը տրուի հայերէն լեզուով:

Հայաստանի մէջ ապրող ոչ հայ փոքրամասնութիւնները ազատօրէն կը մշակեն իրենց մայրենի լեզուն ալ, հայերէնէ զատ:

Հայաստանի և կովկասեան դաշնակցային միութեան մաս կազմող միւս հանրապետութեանց, ինչպէս նաեւ Խորհրդային Միութեան կեդրոնական մարմինները հետ պաշտօնական յարաբերութիւնները կը կատարուին ուսեւրէնով, որ Հայաստանի դպրոցներուն մէջ կը դասուանուի իբրև օտար լեզու:

Հայաստանի մէջ կրթութիւնը կը տրուի պետական դպրոցներու մէջ: Նախակրթութիւնը ձրի է և պարտաւորիչ, 8—11 տարիքը ունեցողներուն համար: Կրթութեան հիմունքները հետեւեալներն են. — 4էն 7 տարեկան նախադպրոցական կրթութեան շրջան է, որ կը համապատասխանէ մանկապարտէզի: 7 տարեկանին մանուկ մը կը մանէ Ա. ստաիճանի դպրոցի 0

խումբի կամ դասարանին մէջ: 8—15 տարեկան ազան կը բոլորէ եօթնամեայ (Ա. ստաիճանի) դպրոցի շրջանը, որուն առաջին հինգ տարին (0 խումբէն մինչև Դ. խումբ կամ դասարան) նախակրթութեան շրջանն է, իսկ վերջին 5 տարին՝ լրացուցիչ կամ եօթնամեակի շրջան:

15 տարիքէն յետոյ ազաքը կը մանեն մասնագիտական ուսում ստեղծելու ճիւղերով: Վարժարանները (աէխնիքում) մէջ, որոնք կը համապատասխանեն երկրորդական վարժարաններու:

Տէխնիքումները կը պատրաստեն գործնական կեանքի և արտադրական և շինարարական աշխատանքի: Տէխնիքումները աւարտողները, ըստ յարմարութեան և պահանջի, կը հետեւին համալսարանի գոնազան ճիւղերուն, երեք տարուան նախապատրաստական գործնական աշխատանք կատարելէ յետոյ իրենց հետեւելիք մասնագիտութեան մէջ: Օրինակ՝ բժշկութեան պատրաստուող պատանի մը աէխնիքումը աւարտելէ յետոյ երեք տարի կը ծառայէ ստեղծագործական հիմնարկութեան մը մէջ, իբրև բուժակ, կամ՝ ուսուցչանոց մանուկ պատրաստող մը պէտք է երեք տարի ծառայէ գիւղական դպրոցի մը մէջ, իբրև ուսուցչի օգնական:

Թէև բոլոր դպրոցական հաստո-

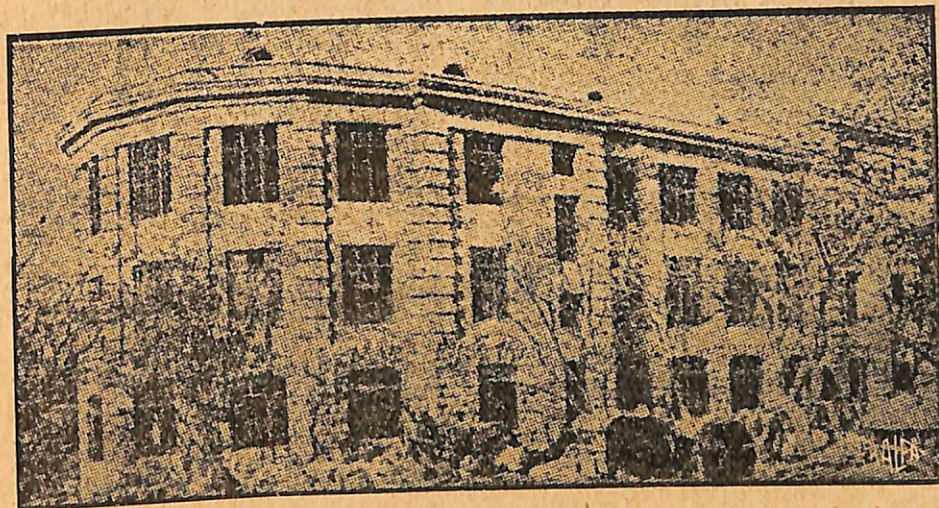
տութիւնները ենթակայ են Լուսաւորութեան ժող. Կոմիտարութեան, բայց աէխնիքումները և համալսարանական հիմնարկները (ինստիտուտ) իրենց բնույթին համապատասխան կերպով կապ կը պահեն ուրիշ կոմիտարիտի մը հետ ալ: Օրինակ, գիւղատնտեսական աէխնիքումները և ինստիտուտը կապուած են Հողային ժողովրդական Կոմիտարութեան հետ և և սպառազին գիւղատնտեսները կը պատրաստուին Հող. ժող. կոմիտարութեան ցուց տուած պէտքերն համապատասխան թիւով:

Հայաստանի համալսարանը բոժ-

նուած է հետեւեալ հիմնարկութեանց կամ ինստիտուտներու.

- 1— Մանկավարժական, 2— բժշկական, 3— գիւղատնտեսական, 4— շինարարական (այսինքն ճարտարագետական), 5— աւելարարական (քօրէրաթիֆ), 6— անասնաբուժական և անասնաբուժական: Համալսարանական ուսման շրջանը երեք տարի է:

Իւրաքանչիւր ինստիտուտ ունի իր սեանձին կանոնադրութիւնը և իրաւունքները, վարիչը և քօֆէսորական կազմը:

Երևանի անասնաբուժական հիմնարկութիւնը

Բացի Լուսաւորութեան կոմիտարութեան ենթակայ դպրոցներէն, արհեստակցական կազմակերպութիւնները և գործակցական միութիւնները (քօրէրաթիֆ) կրնան իրենց ծախքով բանալ նախադպրոցական և եօթնամեայ ուսում ստեղծող վարժարաններ:

Տէխնիքումներու մէջ մասնագիտական ուսում ստացողները և հա-

մալսարանական ուսանողները կը ստանան պետական թոշակ:

Չրի և պարտադրիչ ուսման որոշումին հետ առնուած է նաեւ Հայաստանի մէջ անգորգիտութիւնը վերցնելու որոշումը: Այս նպատակով չափահասներու համար հաստատուած են գիշերային ձրի դասախօսութիւններ:

Բանւորներու արհեստագիտական ուսումը կատարելագործելու համար

հաստատուած են բանւորական ֆաքիւլթէներ (բան-ֆակ):

Գիւղական և բանւորական վայրերու մէջ հաստատուած են խրճիթ-ընթերցարաններ և ակուլմներ:

Ման.— Ազգային փոքրամասնութեանց համար Հայաստանի բոլոր շրջաններուն մէջ բացուած են նախակրթարաններ: Կան 18 ռուսական դպրոցներ (3005 աշակերտ), 221 թրքական դպրոցներ (12 հազար 134 աշակերտ), 2 անտրական դպրոցներ (84 աշակերտ), 1 յունական (87 աշակերտ), 34 բլրտական (1836 աշակերտ), խառն դպրոցներ՝ 70 (11,917 աշակերտ): Կան նաև 4 ռուսական, 18 թրքական, 1 անտրական, 1 բրտական և 16 խառն երկրորդական վարժարաններ:

2. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄՇԱԿՈՒՅԱՅԻՆ ՀԻՄՆԱՐԿՈՒԹԻՒՆԸ

Հուսուորութեան ժող. կոմիտայութեան կից կազմուած է գիտական կաճառ մը, որ պաշտօնական անունով կը կոչուի «Հայաստանի կուլտուրայի պատմութեան ինստիտուտ»: Կաճառը ունի զանազան բաժիններ, որոնք են. 1— պատմութեան, 2— լեզուի, գրականութեան և արուեստի, 3— սպորտութեան: Կաճառին մաս կը կազմէ նաև, իբր անոր մէկ բաժինը, «Հայաստանի հնութեանց պահպանութեան կոմիտէն»:

Կաճառը ունի վաթսուն անդամ և գիտական աշխատակից և կը զեկուվարուի նախագահութեան կամ գլխաւորի մը կողմէ:

Կաճառին նպատակն է Հայաստանի պատմութեան և մշակութիւնի զանազան բնագոտիներուն ուսումնասիրութիւնը, նիւթեր հաւաքելով և գիտական հետազոտութիւններ ընկելով, ժողովր-

դային բանահիւսութիւններ, երգեր և զրոյցներ հաւաքելով և այլն:

Հայաստանի հնութեանց պահպանութեան կոմիտէն կը կատարէ պեղումներ Հայաստանի զանազան շրջաններուն մէջ, երեսան կը հանէ հին արձանագրութիւններ և պատմական յիշատակարաններու պահպանութեան կը հսկէ:

Կաճառը կ'ընէ հրատարակութիւններ զանազան ճիւղերու մէջ իր կատարած աշխատանքներուն վերաբերեալ: Կաճառը ձեռնարկած է հրատարակելու Հայաստանի հանրագիտարանը, որ բազմահատոր և երկարաշունչ գործ մը պիտի ըլլայ, աննախընթաց իր բովանդակութեամբ և արժէքով:

Մելգոնեան նուիրատուութեան համաձայն, Հոյ Բարեգործական Ընդհանուր Միութիւնը յատկացուցած է ատրեկան 3 հազար եգիպտ. ոսկի Հայաստանի համալսարանին, հայագիտական ամպիոններու հաստատման, կամ հայկական ուսումնասիրութեանց և հրատարակութեանց համար: Այս նպատակով Հուս. ժող. կոմ.ի կից կազմուած է «Մելգոնեան ֆոնտի գործադիր յանձնաժողով մը»:

3. ԵՐԵՒԱՆԻ

ՊԵՏԱԿԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆԸ

Աբովեան փողոցի վրայ, Կուլտուրայի շէնքին վերի յարկը յատկացուած է պետական թանգարանի, որ ունի հետեւեալ բաժինները.— 1— պատկերասրահ, 2— հնագիտական, 3— գրական, 4— սպորտական, 5— ճարտարապետական և 6— յեղափոխական բաժին:

1— Պատկերասրահին, կամ նր-

կարչական բաժնին մէջ կան իտալական, ֆրանսական և հոլանտական գւղարցներու պատկանող նկարիչներու պատկերներ, նաև հին թէ նոր հայ նկարիչներու գործեր:

2— Հնագիտական բաժինը կը բովանդակէ հայոց պատմութեան և մշակութիւն համար թանկարժէք իրեր, պեղումներով ձեռք բերուած արձանագրութիւններ, արձաններ, գրամներ, հին վանքերու կամ եկեղեցիներու դուռներ և յիշատակարաններ, ինչպէս՝ Մուշի Առաքելոց վանքին դուռը՝ 1134 ին շինուած, Անիէն բերուած քարեր և այլն:

3— Գրական բաժնին մէջ կան վերջին մէկ դարու ընթացքին ստրուած հայ գրողներու (ինչպէս Մ. Նալբանդեան, Ռ. Պատկանեան, Գ. Արթուրեան, Գ. Սուրբուղեան և այլն) ձեռագիրները, նամակները, թուղթերը, լուսանկարները և այլն:

Գրական բաժինը ունի թատրոնի և երաժշտութեան ենթաբաժիններ, որ կան Պետրոս Արամեանէ սկսեալ նշանաւոր հայ դերասաններու և երաժշտաներու (ինչպէս՝ Ա. Սպենդիարեան, Կոմիտաս, Եկմարեան և այլն) նկարներ և ձեռագիրներ:

4— Ազգագրական բաժնի մէջ են զանազան շրջաններու հազուատեղէններ և այլն: Այս բաժնին մէջ փոխադրուած են Երուսնդ Լալայեանի սպորտական թանգարանը՝ Թիֆլիսէն:

5— Ճարտարապետական բաժինը կը բովանդակէ հայ ճարտարապետութեան անցեալի մասին առարկաներ, խոյակներ և այլն:

Բացի Երեւանի պետական թանգարանէն, Էջմիածնի մէջ կայ ձեռագրատուն, ուր մօտ 7 հազար թանկարժէք հին հայ ձեռագիր մատենաներ կը գտնուին, և թանգարան, որ կը բովանդակէ հայ հնագիտութեան համար թանկարժէք բազմաթիւ առարկաներ:

4. ՊԵՏԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆՆԵՐ

Երեւանի հանրային գրադարանը բացուած է 1922 յոյ. ին Թիֆլիսէն փոխադրուած 40 հազար հատորներով: Մինչև 1932 այս հատորներուն թիւը բարձրացած է 500 հազարի: Ամէն տարի Երեւանի հանրային գրադարանը կը ձոխտնայ մօտ 10 հազար հատորով, թէ՛ Հայաստանի և թէ՛ Ս. Միութեան միւս երկիրներու մէջ հրատարակուած գիրքերէն մէկ մէկ օրինակ ստանալով, թէ՛ փոխանակութեամբ կամ գնումներով և թէ՛ անհատներու կողմէ կազմ նուիրատուութիւններով:

Մոսկուայի Հոգարեան նախկին ձեռնարանի գրադարանը, որ մօտ 40 հազար գիրք ունէր, փոխադրուած է Երեւան: Այս գիրքերէն 20 հազարը արուած է հանրային մատենադարանին և մնացեալ 20 հազարը՝ համալսարանի մատենադարանին:

Մատենադարանի գիրքերը դատուորուած են ըստ ճիւղի՝ Հայկական բաժինը ունի երեք սենեակ, որոնցմէ ստալինին մէջ գրուած է Հայր Ա. Արիշանի գածէ կիսանդրին: Երեք սենեակներու մէջ գրուած հայերէն հատորները 45 հազար կը հաշուուին:

Առանձին սենեակի մը մէջ գրուած են հայոց մասին խօսող օտար լեզուներով գիրքերը: Գրադարանի գետնայարկին մէջ պահուած են հայերէն

թերթերու, ամսագիրներու և պարբերականներու հաւանածներ:

Երեւանի մէջ թայի հանրային գրադարանէն, Համալսարանը ունի իր առանձին գրադարանը, որուն համար Մեղգոնեան նուիրատուութեան գումարով և Հայաստանի կառավարութեան օժանդակութեամբ շինուած է առանձին շէնք մը, որ կը կոչուի Մեղգոնեան Մասենագարան անուամբ:

Էջմիածնի մասենագարանը, թայի ձեռագրատունէ, ունի հայագիտական բաժին մը, ուր կը պահուին միմիայն հայերէն լեզուով հրատարակուած գիրքեր, թիւով 50 հազար հատոր:

Երեւանի հանրային գրադարանը գրուած է ժողովուրդին արամագրութեան սոսկ և ունի ընթերցասրահ մը:

Համալսարանի մասենագարանը կ'օգտագործուի ուսանողութեան և ուսուցչութեան կողմէ:

Իսկ Էջմիածնի մասենագարանը մասնագիտական պրպտումներու և հայագիտական ուսումնասիրութեան համար կը արամագրուի:

5. ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍ

Հայաստանի մէջ գրականութիւնը և արուեստները կը քաջալերուին պետութեան կողմէ:

Գրականութիւնը. — Հայաստանի նոր իրաւակարգին հետ ծաղկեցու նոր գրականութիւն մը, որ «Պրոլետարական» կը կոչուի Այս գրականութեան ձգտումն է ժողովուրդի կեանքը, ապրումները, աշխատանքի պրակները սոսկ հարազատ կերպով, ուրիշ խօսքով գրականութիւնը մասշտիբ գործնել հասարակութեան նոր գրողներու մէջ կարելի է յիշել Ե. Չարենցը, Գ. Մա-

հարին, Ա. Երզնան, Գեղամ Սարեանը, Վ. Նորենցը, Ազատ Վշտունին և այլն:

Հայաստանի հին գրողներէն շատեր, ինչպէս՝ Ա. Իսահակեան, Շիրվանզատէ, Գ. Տէմիրճեան, Յակոբ Յակոբեան ևւս արտագրուած են երկեր Հայաստանի նոր կենցաղէն և շինարարութենէն ներշնչուած:

Գրողներու երկերը կը հրատարակուին Պետական Հրատարակչականին կողմէ, որ ձեռագիրները յատուկ յանձնաժողովի մը բովէն անցընելէ յետոյ, եթէ հրատարակութեան արժանի նկատէ, իւրաքանչիւր գրուածքին համար կ'ընէ վճարում մը սողի հաշուով:

Մամուլի աշխատակիցները նոյնպէս կը վճարուին:

Գրողները խմբուած են միութեան մը մէջ, որ կը կոչուի «Հայաստանի խորհրդային գրողներու ֆէտէրացիա»:

Այս միութիւնը ունի իրեն յատուկ տնտեսութիւնը, որ կը կոչուի «Հայ գրողներու տուն»:

Պետական հրատարակչականը կը հրատարակէ ամբողջական գործերը հին թէ նոր, արեւելահայ և թէ արեւմտահայ հեղինակներու, նաեւ թարգմանութիւններ՝ օտար նշանուոր հեղինակների:

Նկարչութիւն. — Հայաստանի հրատարակչական ընտելութիւնը և հայ ժողովուրդին բնատոհմիկ ապրումները գեղեցիկ և քաղմագան ներշնչարան մըն են նկարչին համար:

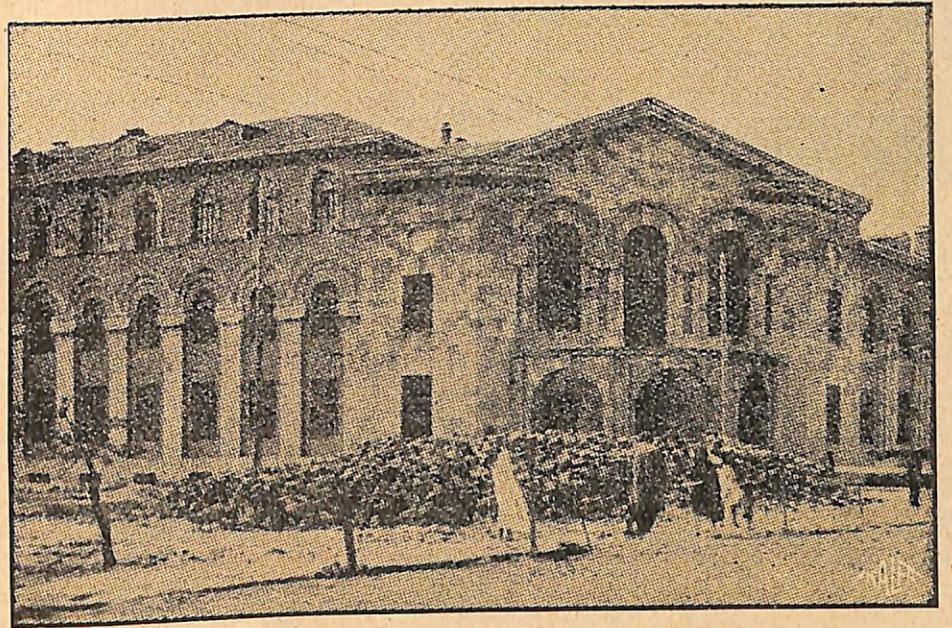
Հայ ստղանդաւոր նկարիչները հին ժամանակներու մէջ ապրած են Հայաստանէն դուրս, այդ պատճառով ոչ Հայաստանը ճանչցող և սիրցող նկարներ քիչ ունեցած են քանցեալին: Այժմ

Մարտիրոս Սարեանի և Փանոս Թէրլէմէզեանի նման նկարիչներ՝ կ'աշխատին Հայաստանի մէջ և պատասխին վրայ կը յաւերժացնեն Հայաստանի բնանկարներն ու շինարարական կեանքը:

Նկարչութիւնը կ'ուսուցուի Երեւանի «Գեղարուեստական Պոլիտէխ-

նիկում»ին մէջ, ուր կան դասընթացքներ արձանագործութեան և սկզբնական համար եւս:

Հայաստանի նկարիչները եւս խմբուած են տոանձին միութեան մը մէջ, որ կը կոչուի «Կերպարուեստագէտներու միութիւն»:

Հոգային ժող. կոմիտարութեան նոր պաշտօնատունը

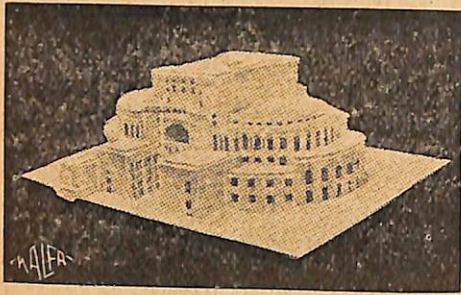
ձարտարապետութիւն. — Հայաստանի նոր ճարտարապետութիւնը կը ներշնչուի հին հայ ճարտարապետական ոճէն, զայն պատշաճեցնելով արդիական ըմբռնումներու, չէնքերուն առողջապահական պայմանները լրացնելու և այլ տեսակէտներով:

Հայաստանի մէջ կը հասնին նոր ճարտարապետներ՝ առաջնորդութեամբ հիներու, որոնցմէ յիշենք Ա. Կողբեմիկոս Թամանեանը, Թորամանեանը, Բուրաթեանը և այլն: Ա. Թաման-

եանի յանձնուած է Երեւան քաղաքի յատակագիծը կազմել, նոր մայրաքաղաքի մը բոլոր յորմարութիւնները ստուր համար անոր: Թամանեանի գործն է Հոգային ժողովրդական կոմիտարութեան շէնքը, Նալբանդեան փողոցի վրայ, իսկ ճարտարապետ Բուրաթեանի շինած է, Շահումեան հրապարակի վրայ, գիւղատնտեսական դրամատան (կոլխոզ պանքա) շէնքը:

Երեւանի բանւորական թատրոնը, որ նոր ճարտարապետութեան նը-

մոյշ մըն է, շինուած է նոր ճարտարապետներու, Մազմանեանի, Բչարեանի և Հայապետանի կողմէ: Նոր ճարտարապետները կը կողմուին «Շինարարական տէխնիքում»ի մէջ:

Երեւանի ժողովրդային տունը (քրոմէ)

Ա. Թամանեանի կողմէ կը շինուի Երեւանի ժողովրդային տունը, որ գեղեցիկ և հսկայ շէնք մը պիտի ըլլայ, ամառնային և ձմեռնային թատրոններով, հանգիստարանով և այլն:

Երաժշտութիւն. — Ժողովրդական բանաձիւսութեան նման ժողովրդական երաժշտութիւնն ալ ներշնչարան մըն է նոր սերունդին համար: «Ֆոլքլոր»ը կը կազմէ մասնաւոր ուսումնասիրութեան նիւթ նոր երաժիշտներու կողմէ, որոնք կը մշակեն հայ ինքնուրոյն երաժշտութիւնը: Հայ երաժշտութիւնը եւրոպականին հետ միախառնելու ճիգեր ալ պակաս չեն, ինչպէս ըրած է Սպենդիարեան, որ իր հետեւորդները ունի ինչպէս՝ Ն. Տիգրանեան, Ա. Տէր Ղեւոնդեան և այլն: Սպիրիդոն Մելիքեան շարունակելով Կոմիտասի գործը, հաւաքած է ժողովրդային նոր երգեր և զանոնք դաշնաւորած:

Ժողովրդական երգերու կարգին

աշուղական երգերը, ինչպէս Սայաթ Նովան, ի պատուի են:

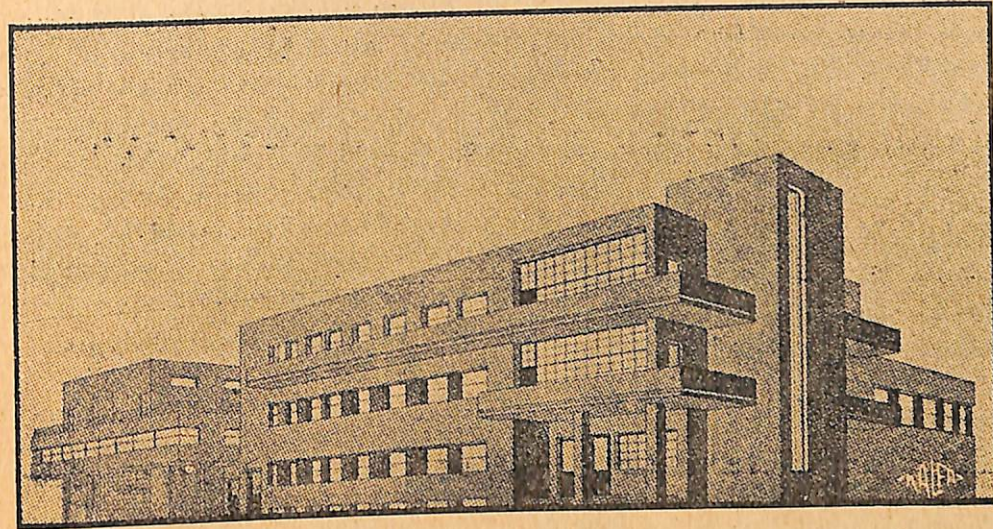
Հայաստան ունի իր պետական երաժշտանոցը, որ կը կազմէ Երեւանի դորդերէն մէկը: Այստեղ երկսեռ աշակերտութեան կ'ուսուցուի ճայնական և գործիական երաժշտութիւն: Երաժշտանոցը ունի արեւելեան և արեւմտեան երաժշտութեանց համար յատուկ երգչախումբեր և լարային նուագաձուներու խումբեր: Հայ բանակը ունի իր փողային «օրքէսթր»ը:

Լեւինականի մէջ ձեռ կայ երաժշտական սթուաիօ մը: Բանւորներու համար Երեւանի երաժշտանոցի կից կայ յատուկ բաժին մը. իսկ մանուկներու և պատանիներու համար հասարակած են երաժշտական դպրոցներ:

Թատրոն. — Հայաստան ունի իր պետական թատրոնները Երեւանի (թիւ 1) և Լեւինականի մէջ (թիւ 2): Այս թատրոններուն շուրջ համախմբուած են հին թէ նոր դերասանական ուժեր: Հին ուժերէն կարելի է յիշատակել Արուս Ոսկանեան, Յասմիկ, Օլկա Գիւլագեան, Մանուէլեան, Աւետեան և Ալիխանեան, նոր ուժերէն՝ Մ. Զանան, Հրաչ Ներսիսեան, Աւետիսեան, Քոչարեան, Վաղարշեան և այլն:

Թատրական ներկայացումները կը տրուին հայերէն լեզուով և կը ներկայացուին հին թէ նոր հայ հեղինակներու գործեր, նաեւ թարգմանածոյ «բիէս»ներ: Փոքրամասնութիւնները ունին իրենց յատուկ «բիէս»ները ներկայացնող շրջիկ խումբեր:

Գիւղական վայրերու և բանւո-

Երեւանի Բանւորական Թատրոնը (գործ Մազմանեան, Հալապեան և Քոչարեան հարստապետներու)

րական կայաններու մէջ պարբերաբար ներկայացումներ կը տրուին Հայաստանի պետական թատրոնի դերասաններուն կողմէ:

Գերասանները կը վճարուին իբրեւ պաշտօնեայ, իրենց արժանիքին և ծառայութեան տարիներուն համապատասխան կերպով:

Հայաստանի ժողովուրդը թատերասէր է: Թատրոնի մուտքի ամսերը կը վաճառուին բաժանորդագրութեան դրութեամբ: Գիները մատչելի են և որոշուած՝ իւրաքանչիւր վիճակի պատկանող ստացած թոշակին համապատասխան կերպով: Թատրոնի հասոյթները եթէ չզոցեն ծախքը, պետութիւնը նպաստ կը յատկացնէ:

Երեւանի մէջ հիմնուած է նաեւ հայ օքերա, ուր կը ներկայացուին օտար հեղինակներու գործեր, ինչպէս նաեւ հայ երաժիշտներու կողմէ գրուած «օքերա»ներ:

Սինեմա. — Հայաստանի սինեմաները յանձնուած են Հայ-Կինօի վարչութեան, որ կապուած է Խ. Միլութեան ընդհանուր սինեմայի կազմակերպութեան հետ:

Հայաստանի մէջ Սինեման կազմակերպուած է 1924ին, իրրեւ բաժնետիրական ընկերութիւն և սկսած է գործի «Նամուս»ի բեմադրութեամբ: Հետզհետէ գործը ընդարձակուած է և Երեւան ունեցած է իր «սթուաիօն», մեքենական կազմամներով և ամէն յարմարութիւններով: Այժմ Հայ-Կինօն կ'արտադրէ Հայաստանի բնանկարները և զանազան հայ հեղինակներու գործերը պատկերացնող գեղեցիկ ֆիլմեր:

Հայաստանի բոլոր շրջաններու կեդրոններուն մէջ կը տրուին սինեմայի ներկայացումներ:

Գեղարուեստի հետ կապուած բոլոր ձեւերով կ'ուսուցանուին երիտասարդները, ինչպէս՝ ե-

Բաժնատանոց, թատրոն և այլն, կը գտնուին Լոռու քաղաքի շրջանի միջին շրջանի կողմից կազմուած «Գեղարուեստական սէկցիայ»-ի հսկողութեան տակ:

Հեղինակի իրաւունք.— Գրական, թատերական, երաժշտական, պարագրական և շարժանկարային գործերու համար ճանչցուած է հեղինակի իրաւունքը, որ կը գտնուի աւելի քան ձեռքով վաճառուած գրքերու հասոյթին կամ թատրոնի, սինէմայի ներկայացումներու և երաժշտական հաւաքոյթներու տոմսերուն վրայ:

Թատերախաղերու համար հեղինակի իրաւունքը մուտքին վրայ հարիւրին երկուք է ինքնագիր, իսկ մեկուկէս՝ թարգմանածոյ եղած պարագային:

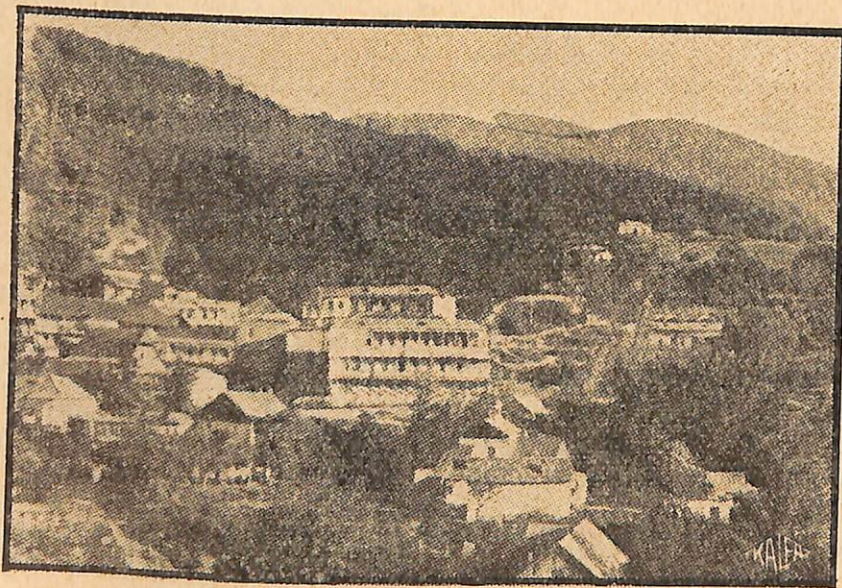
Երաժշտական գործերու համար հարիւրին երկուք եւ կէս է:

Համերգներու և պարահանդէսներու մուտքին վրայ կը գտնուի հարիւրին երեք հեղինակի իրաւունք:

Համար շարժանկարի համար հեղինակի իրաւունքը հարիւրին մեկ, իսկ հնչուն կամ խօսող շարժանկարի համար՝ երկուքուկէս:

Գրողներու երկերուն համար իրաւունքը հարիւրին երկուք է, եթէ ինքնագիր է, իսկ հարիւրին մեկուկէս՝ եթէ թարգմանածոյ է: Այս աւելի կը գտնուի գիրքերու վաճառման հասոյթին վրայ:

Հեղինակի իրաւունքը կը վճարուի հեղինակին անհատապէս. իսկ եթէ հեղինակը անդամ է ընկերութեան մը, վճարումը կը կատարուի այդ ընկերութեան միջոցով:

Հայաստանի օդափոխութեան վայրերէն ԴԻԼԻՁԱՆ քաղաքը

Ե. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀՈՂԱՏՆՏԵՍՈՒԹԻՒՆԸ

1. ՄՇԱԿԵԼԻ ՇՈՂԸ ԵՒ ՍՏԱՑՈՒԱԾ ԱՐԴԻՒՆՔԸ

Հայաստանի տնտեսութիւնը երկու գլխաւոր հիմքերու վրայ զբոսած է, հողատնտեսութիւն և ճարտարաւեստ:

Հողատնտեսութեան մաս կը կազմեն երկրագործութիւնը, անասնապահութիւնը և կաթնարդիւնաբերութիւնը:

Հայաստանի հողերուն ընդհանուր տարածութիւնն է մօտ 3 միլիոն հէքթար, որուն մօտաւորապէս մէկ հինգերորդը, այսինքն 650 հազար հէքթարը՝ միայն մշակելի է: Այսչափ մշակելի հողերուն կէսը միայն կ'օգտագործուէր 1927ին. իսկ այժմ այս քանակութիւնը հասած է 400 հազարի, շնորհիւ ոռոգումներու և ճահիճներու չորացման:

Հայաստանի մնացեալ հողերու մէջ օգտագործելի մասը կը բաժնուի հետեւեալ կերպով.

Անտառներ	360,000	հէքթար
Արօտատեղիներ	690,000	»
Ոռոտմշակութեան յատկացուած տեղեր	105,000	»
	<u>1,155,000</u>	

Այս հաշուով Հայաստանի տարածութեան մօտ երկու երրորդը օգտա-

գործելի է. իսկ մէկ երրորդը քարքարուա լեռներ կամ լիճեր են: Միայն Սեւանի լճին տարածութիւնը այժմ կը կազմէ 137 հազար հէքթար կամ Հայաստանի տարածութեան մէկ քսաներրորդը:

Մշակելի հողը կ'օգտագործուի հետեւեալ ցանքերով և մօտաւոր թիւերով.—

հացահատիկներ	հեկթար
ա. ցորեն	240,000
բ. գարի	30,000
դ. կորեկ, վարսակ և այլն	12,000
բամպակ	25,000
ծխախոտ	2,500
բանջարանոց	15,000
այլքի	25,000
	<u>400,000</u>

Իւրաքանչիւր հէքթարէն կ'ըստացուի հետեւեալ քանակով բերք.—

	սէնթեր (1)
աշնանացան ցորեն	9,92
գարնանացան »	7,51
գարի	10,81
կորեկ, վարսակ և այլն	8,22
բամպակ	9,8
ծխախոտ	8,9
գետնախնձոր	93,9
բանջարեղէն	134,—
խաղող	50,—

(1) սէնթերը Հայաստանի չափ մըն է, որ հաւասար է 6 փութի կամ հարիւր քիլօի:

Շնորհիւ յիշեալ ջրանցքներու և ջրհաններու կարելի եղած է օգտագործել մօտ հարիւր հազար հէքթար հողեր, որոնք խոպան պիտի մնային առանց ոռոգումի:

Ոռոգումի աշխատանքներուն համար ծախսուած ընդհանուր գումարը կը հասնի մօտ 36 միլիոն ռուբլիի, կամ 12 միլիոն տոլարի և կամ չորս ու կէս միլիոն սթերլինի:

Ոռոգումի աշխատանքներու հետ զուգահեռաբար կատարուած են ճահիճներու չորացումի աշխատանքները Էջմիածնի, Փոքր Սարատրապատի (Ղամուրլու), Արագոյանի, Ղաերու և այլ շրջաններու մէջ:

Ուրիշ խօսքով, աւելորդ և մէկտեղ կուտակուած ջուրերը հոսեցուած են ջրանցքներու մէջ, զանոնք տանելու համար անջրդի դաշտերը:

Ճահիճներու չորացումին համար ծախսուած է մօտ մէկ միլիոն ռուբլի: Այս շնորհիւ շահուած վարելի հողերու տարածութիւնն է մօտ 20 հազար հէքթար:

3. ՎԵՐԵԼԲ ՀՈՂԱՏՆՏԵՍՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

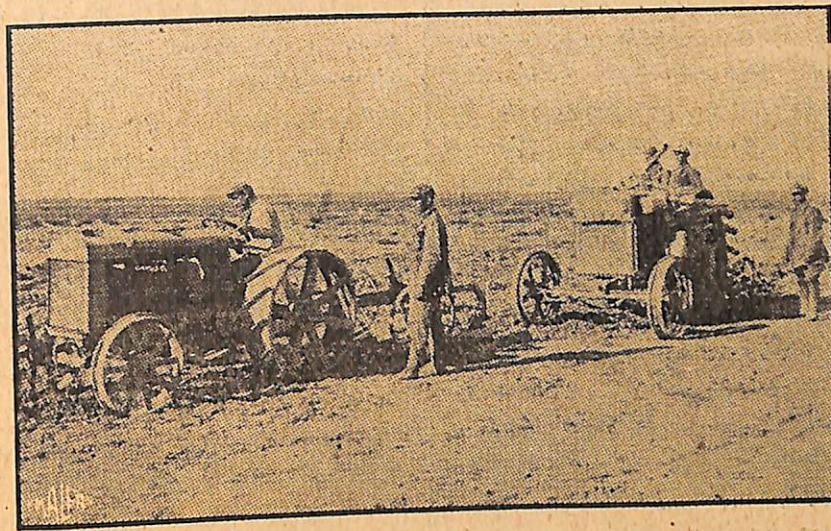
Հայաստան հինէն ի վեր եղած է երկրագործական երկիր մը. բայց հողատնտեսութիւնը այստեղ մնացած էր նախնական պայմաններու մէջ, բարձր որակի կամ «թէքնիքական» բոյսերը չեն մշակուած կամ շատ քիչ մշակուած են, իսկ մշակուած բոյսերն ալ չեն տուած այն արդիւնքը, որ կ'առնուի զարգացած երկիրներու մէջ, շնորհիւ գիտական նորագոյն մեթոտներու:

Այժմ Հայաստանի երկրագործութեան մէջ կը կիրարկուին նոր մեթոտներ և կը ստացուին լաւագոյն արդիւնքներ:

Ինչպէս ոռոգումի և ճահիճներու չորացումի միջոցներով կ'ընդարձակուի մշակելի հողերու տարածութիւնը, նոյնպէս երկրագործական մեքենաներու ներմուծումով և ընդհանրացումով, քիմիական պարարտանիւթերու օգտագործումով, սերմնացուի գտումով և ազնուացումով և նորանոր փորձարկութիւններով կ'աւելցուին մշակուած հողին բերքի քանակը և որակը:

Օրինակ. մինչեւ տասը տարի առաջ Հայաստանի գիւղացին իր հողը կը հերկէր նախնական արօրով: Այժմ գութանը գրաւած է արօրին տեղը. իսկ «թրաքթօր» մեքենաները կը հերկեն Արարատեան դաշտը, ուր բամպակի մշակութիւնը հետզհետէ կ'ընդարձակուի:

Բազմաթիւն մը կը բուռէ ցոյց տալու գիւղատնտեսութեան մէջ տեսնուող վերելքը, յիշեալ միջոցներու շնորհիւ. — 1928էն առաջ հացահատիկի

Թրաքթօրները Արարատի դաշտին մէջ

և ընդդէնի համար իւրաքանչիւր հէքթարի բերքը կը հաշուուէր 8.2 սեքրնէր. այժմ՝ կը հաշուուի 12.9 սեքրնէր. բամպակի բերքատուութիւնը՝ հէքթարի վրայ՝ բարձրացած է 7.9էն 14.5ի, ծխախոտինը՝ 7.1էն 12ի, խաղողինը՝ 44էն 75ի և այլն:

Բերքատուութեան քանակին և որակին աճումին շնորհիւ հարիւրին 50 տոկոսով աւելցած է Հայաստանի գիւղատնտեսական արդիւնաբերութիւնը, որով նուազած՝ դուրսէն հացահատիկ և ընդդէն ներածելու պէտքը, հակառակ բնակչութեան ալ աճելուն:

Ոռոգումի և ճահիճներու չորացումով ստացուած նոր հողերու շնորհիւ ընդարձակուած է իւրաքանչիւր տնտեսութեան կամ ընտանիքին յատկացուած հողի քանակութիւնն ալ: Հայաստանի մէջ մօտաւոր հաշիւով կայ 280 հազար տնտեսութիւն, 5.15

չունչով: Իւրաքանչիւր շունչի 1928էն առաջ յատկացուած է 0,48էն 0,60 հէքթար, այժմ՝ իւրաքանչիւր շունչի յատկացուած է. գաշտավայրերու վըրայ, 1.9էն 3.1 հէքթար:

1932 տարւոյ թիւերուն նայելով՝ Հայաստանի մէջ գոյութիւն ունին 600 «թրաքթօր» մեքենայ, 17 հազար գութան, 310 սերմազտիչ մեքենայ: Բամպակի մշակութեան համար կ'օգտագործուին շարքացան մեքենաներ:

Հայաստանի հողագործութիւնը, շնորհիւ մեքենայացման, ճարտարապետական հիմերու վրայ կը գրուի Միայն թէ մեքենաներու գործածութիւնը կը պարտադրէ որ փոքր հողամասերը իրարու կցուելով ընդարձակ տարածութիւններու վերածուին: Հողի բաժանումը, տնտեսութեանց իւրաքանչիւրին համար, առաջ բերած էր հողերու փոքր շերտաւորումներ: Խորհրդային իրաւակարգի տակ կը

փորձուի համայնացնել հողը տնտեսութեանց խմբաւորութեան միջեւ, կազմելով համայնական տնտեսութիւններ (կոլխոզ), իսկ պետական հողերու մէկ մասը կ'օգտագործուի ուղղակի պետութեան կողմէ, պետական ագարակներու գրութեամբ, վարձու հողային աշխատակներու ձևաքով (սովխոզ):

Համայնական տնտեսութիւնները (կոլխոզ) գրուած են գործակցական հիման վրայ և «արաէլի» դրութեամբ կը ղեկավարուին. այսինքն իւրաքանչիւր տնտեսութիւն իր հողի շերտը դրոցիին հողին միացնելով հանդերձ, աէրը կը միայ արագորոգական միջոցներու կամ գործիքներու:

Սորհրդային, այսինքն պետական տնտեսութիւնները (սովխոզ) կը կազմակերպուին ընդարձակ սահմաններու մէջ և կը կիրարկուին բամպակի, խաղողի և ծխախոտի մշակութեան համար՝ առաւելագոյն:

Գիւղատնտեսութեան վերելքին կը նպաստէ նաեւ այն դրութիւնը, որ ընդունուած է իւրաքանչիւր բերքը հողի պայմաններուն պատճենցելու համար: Այն հողերու վրայ, ուր՝ օրինակ՝ բամպակ մշակելը նպատակայարմար է և աւելի արդիւնաւոր, թոյլ չի տրուիր ուրիշ բան ցոնելը:

Հողին բնութիւնը, ցոնքի յարմարութիւնները և սերմի տեսակներն ու ընդունակութիւնները քննելու համար հիմնուած են փորձադասեր կամ կայաններ: Այսպէս՝ էջմիածնի և Լենինականի մէջ կան փորձադասեր՝ հացահատիկներու համար, Երեւանի մէջ՝ ալգեգործական կայան, Ղարաքիլիսայի մէջ՝ Փիլօքսէրայի կայան, Սեւանի մէջ՝ լճակայան, օդերեւութաբանական կայան և այլն:

Հետազոտական աշխատանքներ կը կատարուին նաեւ ցոնքի վնասատու կենդանիներու և հիւանդութեանց դէմ: Օլինակ՝ Մարգարայի կամուրջին մօտ հաստատուած է հետազոտական կայան մը թուրքիայէն ներմուծուող բամպակները քննելու համար:

Բերքատուութիւնը աւելցնելու համար ուշադրութիւն կը դարձուի աշնանացանի և գարնանացանի սերմանման, ըստ հողի և կլիմայի:

Հայաստանի գիւղատնտեսական վերելքին կը նպաստէ հողատնտեսներու բանակը, որ կը պատրաստուի Երեւանի գիւղատնտեսական ինստիտուտի մէջ. ամէն տարի հարիւրաւոր գիւղատնտեսներ հասցնելով մինչև գիւղական հեռուոր շրջանները:

Գիւղատնտեսներու աշխատանքները և փորձադասերու կամ հետազոտիչ կայաններու մէջ կատարուած փորձերը թոյլ տուած են, որ Հայաստանի մէջ նոր նոր բոյսերու մշակութիւնը ներմուծուի և տարածուի: Այսպէս՝ կարեւորութիւն ստացած են խցանածափ, աղաղ պարունակող բոյսերու, ձիթատու (ինչպէս կ'ընթաց), քառուկատու բոյսերու, եթերաբոյսերու, ճակնդեղի և այլ բոյսերու մշակութիւնը:

4. ԱՐԴԻՒՆԱԲԵՐԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՅԹԸ

Հայաստանի մէջ հաշիւ եղած է որ մէկ հէքթարի վրայ ցանուած հացահատիկէն կը ստացուի 81 1/2 ոււրլի, մինչդեռ ուրիշ մշակոյթներ կուտան հետեւեալ արժէքով արդիւնք, մէկ հէքթարի վրայ. — բամպակ՝ 278 ոււրլի, բանջարեղէն՝ 314, այգի՝ 440, գետնախնձոր՝ 457, ծխախոտ՝ 860

ոււրլի: Ուրեմն ամէնէն աւելի հասութարեր մշակոյթն է ծխախոտը, որ տասնապատիկ աւելի կ'արտադրէ մէկ հէքթարի վրայ: Այս պատճառով հացահատիկներէ զատ միւս մշակոյթները կը կոչուին արդիւնաբերական մշակոյթ: Այս կարգին վրայ կարելի է հաշուել նաեւ կտուտաւոր, ճակնդեղ, թթենին, եթերաբոյսերը (անուշահոտութեան համար), դեղաբոյսերը և այլն:

1— Բամպակ. — Արարատեան դաշտը, որ տաք երկիրներու յատուկ կլիմայ ունի, յարմար է բամպակի մշակութեան: Այս պատճառով յիշեալ դաշտին վրայ ուրիշ մշակոյթները կը սահմանափակուին և բամպակի մշակոյթը կ'ընդարձակուի: Ոռոգումներու շնորհիւ օգտագործելի դարձող հողերն ալ մեծ մասամբ կը յատկացուին բամպակամշակութեան, ինչպէս Ղուբուռ մէջ: Սարատրապատի մեծ դաշտը եթէ ոռոգուի, Հայաստանի մէջ բամպակամշակութեան յատկացումը հողերը պիտի ունենան 150 հազար հէքթար տարածութիւն: Այն ժամանակ Հայաստան ոչ միայն պիտի ունենայ իր սեփական պէտքերուն բաւականաչափ բամպակ, այլ պիտի կրնայ արտածել՝ ուրիշ երկիրներ ալ:

Հայաստանի մէջ մշակուած բամպակը որակի տեսակէտով կը համապատասխանէ եգիպտական սափլարիսէս բամպակին:

Բամպակը կը կազմէ Հայաստանի տնտեսութեան գլխաւոր հիմքէն մէկը: Անիկա կը հայթայթէ նիւթ տեղական կտրեւոր մէկ ճարտարաբանութի, որ բամպակի զտումէն մինչև հիւսուածեղէնի ձևը կ'ընդգրկէ:

Ծան.— Բամպակի մշակոյթը Անդրկովկասի մէջ մուտ գտած է Պարսկաստանէն, 19րդ դարու սկիզբները, երբ Արարատեան դաշտին վրայ կ'իջնէին պարսիկ խաները: Բամպակի մշակութեան առաջին փորձերը կատարուած են Արարատեան դաշտի վրայ, յետոյ տարածուած են Կովկասեան միւս երկիրներու մէջ: 1886—89 թուականներուն բամպակի մշակութեան մեծ գարկ կը արուի նոր գործարաններու հիմնումով՝ բամպակը մարբելու համար: Պարսկական բամպակի փոխարէն կը սկսի մշակուիլ ամբիկեան եւ եգիպտական բամպակի տեսակներ: Մեծ պատերազմի տան (914—18) բամպակի մշակութիւնը մեծ հարուած կը ստանայ, բայց 1922էն սաղին զարծեալ կ'ընդարձակուի բամպակի մշակութիւնը Անդրկովկասի եւ մասնաւորապէս Հայաստանի մէջ: Բամպակամշակութեան տեսակէտով Ատրպէճան կուգայ առաջին, Հայաստան՝ երկրորդ եւ Վրաստան՝ երրորդ կարգի վրայ:

2— Այգեխոտութիւն եւ պղպուծութիւն. — Բամպակէն յետոյ Հայաստանի արդիւնաբերական կարեւոր մշակոյթն է այգեգործութիւնը և պողպուծութիւնը: Որթատուակի և դանազան պողպուծութեան բերքը կ'օգտագործուի գինեգործութեան և պահածոյի պատրաստութեան համար, որոնք Հայաստանի արտաքին առեւտուրին կարեւոր նիւթերը կը կազմեն:

Ոռոգումներու շնորհիւ նոր ըստացուած վարելահողերը, ինչպէս բամպակի, նոյնպէս այգեգործութեան կը յատկացուին:

Հայաստանի այգեգործական գըլխաւոր շրջաններն են Երեւան, էջմիածին, Աշտարակ և Մեղրի: Դիլիջանի շրջանին մէջ կը գտնուի նորմանտական տեսակէ խնձոր: Երեւանի և էջմիածնի շրջանին մէջ նշանաւոր է գեղձը և ծիրանին: Չանգեղուրի անտառներու մէջ կայ վայրի շագանակ և կարելի կը համարուի շագանակեանի մշակութիւնը Հայաստանի այգեգործական:

չրջանին մէջ: Լօռի—Փամբակի և Զանգեզուրի շրջաններուն մէջ առատ է վայրի տանձենին: Մեղրիի շրջանին մէջ կ'աճի վայրի պիտակ, զոր պատուաւոր կտորի կը համարուի, պիտակի բերք ստանալու համար: Մեղրիի շրջանին մէջ կը մշակուի նաեւ թուզ:

Ինչպէս այգեգործութիւնը, նոյնպէս բանջարամշակութիւնը Հայաստանի բնակչութեան ծանօթ է շատ հին ժամանակներէ ի վեր: Երեւանի և Էջմիածնի շրջաններուն մէջ կը գտնուի լաւ տեսակէ սեխ, ձմերուկ, վարունգ և այլն:

Հայաստանի խաղողի այգիները կեդրոնացած են Երեւանի և Էջմիածնի շրջաններու մէջ, ուր խաղողի բազմաթիւ տեսակներ կը հասնին: Բացի գինիէ, քօնեաքէ և օղիէ, խաղողէն կը պատրաստուի խոշար և չամիչ:

3— Ծխախոտ.— Ծխախոտի մշակութիւնը Հայաստանի մէջ նոր հաստատուած է, գլխաւորապէս ներգաղթող թուրքիացի հայերու կողմէ, որոնք Տրապիզոնի և Ատարազի շրջաններէն ըլլալով՝ ծանօթ են այգ մշակութեան և իրենց հետ բերած են յիշեալ շրջաններու յատուկ հողատեղեր:

Ծխախոտի մշակութեան համար գաղթականներու հող տրամադրուած է Արարատեան դաշտին և Արտաշատի լեռնալանջերուն վրայ, Դիլիջանի, Իջևանի, Լօռի—Փամբակի, Գարալագեազի և Մեղրիի կողմերը:

Ծան.— Անդրկովկասի մէջ ծխախոտագործութիւնը հաստատուած են այն հայերը և յայները, որոնք 1878 թուրք-ուսական պատերազմէն յետոյ Կովկաս անցած եւ հաս-

տատուած են Սեւ ծովի եզերքներուն վրայ: Սօխումի շրջանը ծխախոտագործութեան գլխաւոր կեդրոնն է: Հայաստանի մէջ ստացուած ծխախոտը որակով Սօխումի ծխախոտին հետար կը նկատուի:

4.— Երամագրտնո թիւն.— Երամագրտնութիւնն ալ գրեթէ նոր է Հայաստանի մէջ և գաղթականներն են որ վերջին տար տարուան մէջ զարկ տուած են անոր: Հայաստանի կառավարութիւնը օժանդակած է, հաստատելով շերամարուծական կայաններ և ցուցադրական կեդրոններ Աշտարակի, Օշականի և Հրազդանի մէջ:

Հայաստանի շերամագրտնական գլխաւոր շրջաններն են Մեղրի, Ղափան, Ղամարլու, Աշտարակ, Գարալագեազ, Գորիս, Իջևան, Վաղարշապատ, Երեւան և այլն:

1931ին Հայաստանի մէջ ստացուած է հարիւր թօն բոժոժ: Գլխաւոր տեսակն է Պաղատի մետաքսը: Մէկ աուփ սերմէն կը ստացուի մինչև 70 քիլօ բոժոժ:

5.— Ճակնղեղ.— Ճակնղեղի մշակութեան սկսուած է Լեւոնականի մէջ, ուր կը հիմնուի շաքարի գործարան մը:

5. ԱՆԱՍՆԱՊԱՀՈՒԹԻՒՆ

Հայաստանի տարածութեան գրեթէ քառորդը (մօտ 700 հազար հէքթար) արօտավայր է, մեծագոյն մասամբ (556 հազար հէքթար) ամառնային և մնացեալը՝ ձմեռնային:

Ամառնային արօտաեղինները ալպեան արօտաեղիններ են և կը գտնուին լեռնային բարձր շրջաններու մէջ, որոնք մինչև 2400 մէթր բարձրու-

Ստեփանաւանի ախլար ագարակին մէջ

թիւն ունին. իսկ ձմեռնային արօտաեղինները կը գտնուին ծովի մակերեսէն մինչև 900 մէթր բարձր վայրերու մէջ:

Հաշուուած է որ Հայաստանի իւրաքանչիւր 10 հէքթար արօտաեղիի վրայ կ'արածի 293 գլուխ կղզիւրու անասուն: Այս թիւը շատ քիչ է, որովհետեւ արօտավայրերը պահուած են նախնական պայմաններու մէջ. մինչդեռ «խոտհորք»ով, այսինքն ցանովի խոտի մշակութեամբ կարելի պիտի ըլլայ թէ՛ կերի տեսակը բարելաւել և թէ՛ որոշ տարածութեան մը վրայ ճարակով անասուններու թիւը աւելցնել:

Կերի անխնամութեան պատճառով Հայաստանի մասնաւորապէս եղջիւրաւոր կենդանիները մնացած են

վտիտ Կովի մը տարեկան կաթը միջին հաշուով 325 քիլօ է, ինչ որ շատ վար է Եւրոպայի մէջ ստացուած քանակէն: Ասոր փոխարէն Հայաստանի մէջ կղջիւրաւոր անասուններու թիւը շատ է բազդատարար գիւղական բնակչութեան թիւին հետ. 117 գլուխ՝ 100 հոգիի վրայ, մինչդեռ Տանրմարքայի մէջ 100 հոգիի վրայ 71, Ֆրանսայի մէջ՝ 35, Գերմանիոյ մէջ 31 գլուխ կը հաշուուի: Այս երկիրներու մէջ սակայն եղջիւրաւոր կենդանիները թէ՛ ծանրութեան, թէ՛ մսի և թէ՛ կաթի տեսակէտով բարձր են: Զուիցերիոյ մէջ կով մը կրնայ տարեկան մինչև 3 հազար քիլօ կաթ տալ, այսինքն Հայաստանինէն ատենապատիկ աւելի: Հայաստանի կովին 250 քիլօի դէմ Զուիցերիական կովը

450 քիլո կը կշռէ: Նայնն է ոչխարի համար եւս, մինչդեռ Եւրոպայի մէջ ոչխարէ մը 4-5 քիլո բուրդ կ'առնուի, Հայաստանի ոչխարը կուտայ 1 1/2 քիլո բուրդ:

Այս յետաձեռնացութիւնը դարմանելու և Հայաստանի անասնապահութիւնը զարգացած երկիրներու ստաիճանին հասցնելու համար կը հաստատուին անասնապահական խոշոր անասնութիւններ, ախար տգորակներու օրինակին վրայ, ուր կը կիրարկուին գիտական մեթոտներ անասուններու ցիւղը ազնուացնելու և աւելի արգելնք ձեռք բերելու համար:

Կենդանիներու ձմեռուան կերը ապահովելու համար «սիլո»ի գրութիւնը ընդունուած է: «Սիլո»ը տեսակ մը խտացած անունը է անասուններու համար, որ կը պատրաստուի բոյսերու արմատները կամ տերեւները ձեծելով և կը սրճուի մետաղեայ կամ պեթճէ աշտարակներու մէջ, ձմեռ տան գործածուելու համար: Այս կերպով առաջքը կ'առնուի ձմեռ տան անօթութեան երեսէն անասուններու կոտորումին:

Հայաստանի մէջ եղջիւրուոր անասունները կը գործածուին ծանր և ամառանի աշխատանքներու մէջ, սայլերու լծուելով կամ ջորիներու նման բնու կրելով: Այժմ լեռնային վայրերու մէջ ճամբաներու շինութեան շընորհիւ սայլերը կը փոխանակուին ձիու կառքերով կամ ինքնաշարժերով:

Անասուններուն ախեղձ մնալուն մէկ գլխաւոր պատճառն ալ պատարախան է, որ արձեւքի կարգ մը երկիրներու մէջ աւերներ կը գործէ (ինչպէս Թուրքիա և Պարսկաստան):

Երեւանի հակաժանտախտային հիմնարկութեան շնորհիւ և գիւղատնտես-

տական վարժարանին հասցուցած մասնագէտներուն ջանքերովը Հայաստանէն արմատախիլ եղած է այժմ պահարխաւը: Թուրքիայէն եկող անասունները Հայաստանի սահմաններուն վրայ կ'ենթարկուին խիստ քննութեան, որով հիւանդ անասուններու մուտքը կ'արգելուի ոչ միայն Հայաստանի, այլև Անդրկովկասեան միւս երկիրներու մէջ:

Անասուններու դարմանումին գործին մէջ Երեւանի անասնաբուժական ինստիտուտը կը կատարէ նախախնամական գեր մը: Այս հիմնարկութեան կից է Երեւանի վերայիշեալ հակաժանտախտային հիմնարկութիւնը, որուն ջանքերով Հայաստանի բոլոր անասունները պատուաստուած են հակաժանտախտային շիճուկով:

Հայաստանի մէջ կան 28 անասնաբուժական «կէս»եր կամ կայաններ:

Հայաստանի երկրորդութեան համար մետաղար եղած է Քոչլուրներու գրութիւնը: Քոչլուրները դրոցի երկիրներու հօտաղներ են, որ իրենց հօտերը ամառ տան կը քշեն դէպի Հայաստանի լեռները, հոն արածելու համար զանոնք: Ասոնք կուզան մասնաւորապէս Ատրպէյճանէն, ուր դաշտերը չոր են և անասունները կը նեղուին կերի պակասէն: Քոչլուրները իրենց անցած վայրերուն վրայ մետաղի կ'ենթարկեն ցանուած դաշտերը: Այս պատճառով այժմ վերջ կը արուի այդ գրութեան:

Հայաստանի խոշոր եղջիւրուոր կենդանիներու (գոմէշ, եզ, կով) թիւը 1930ի հաշիւներով 700 հազար էր, իսկ մանր եղջիւրուորներունը (ոչխար և այժ) 1.740,000:

Անասունի տեսակի ազնուացման համար Կարակոյայի, Դիլիջանի և Ետ-

նըլի շրջաններուն մէջ հիմնուած են տիպար անասնաբուժարաններ, ուր խնամուող կովէ մը կ'առնուի մինչև 1300 քիլո կաթ, այսինքն սովորական չափէն քառասպտակ աւելի: Անասնապահութիւնը քաջաբերելու համար կը կողմակերպուին ցուցահանդէսներ և կը արուին մրցանակներ: Լենինականի մէջ հիմնուած է ցուլարուծարան, ուր կը ստացուին հորթեր, ցուլեր պատրաստելու համար:

Հայաստանի անասնապահական գըլխաւոր կեդրոնն է Ստեփանաւանի շըրջանը, ուր կայ 250 հազար անասունի համար խորհրդային անասնութիւն, մը: Ստեփանաւան կեդրոնն է նաեւ կաթնատանտութեան: այնտեղ կը պատրաստուի զուլիցերիական սրնիր, ճնշած կարագ և քուրի (ձերմակ սրնիր): Թուրքի կը կոչուի ոչխարին տեսակին անունով:

Հայաստանի անասնապահները կողմած են Համագործակցականներ կամ «արտեր»ներ, որոնք հիմնուած են գործարաններ կաթի վերամշակութեան համար, ինչպէս մամաշինութիւն, պանրաշինութիւն, կարագի պատրաստութիւն և այլն:

Անասնապահական և կաթնամշակական պետական հիմնարկները միացած են «գիւղատնտեսական արեւտ»ի մէջ, որ ունի իր առանձին գործարանները:

Հայաստան կաթնորդիւնտերական տեսակէտով կը բռնէ առաջին տեղը Անդրկովկասեան երկիրներու մէջ:

Բացի խոշոր և մանր եղջիւրուոր կենդանիներէ կը պահուին ձիեր և խոզեր: Ձիերու ցեղը ազնուացնելու համար արտասահմանէն բերուած են յովասակներ և գտարիւն զամբիկներ:

Կարակոյայի և Մարտունիի շրջաններուն մէջ հիմնուած են ձիարուծարան և զանազան վայրերու մէջ հաստատուած են բեղմնաւորման կայաններ, ուր տեղս կան զամբիկները կը բերուին յովասակներու հետ բեղմնաւորուելու համար:

Հայաստանի ձիերուն թիւը 30 հազար կը հաշուուի:

Սոգարուծութիւնը գրեթէ նոր է Հայաստանի մէջ: Դիլիջանի, Դափանի, Ալլուսիլէրտիի նման լեռնային շըրջաններու մէջ է որ ուժ կը արուի խոզարուծութեան: Սոգելու թիւը Հայաստանի մէջ 25 հազար կը հաշուուի (1931ի թիւերով):

Հայաստանի մէջ կայ նաեւ թուջնարուծութիւն, մեղուարուծութիւն և ձկնարուծութիւն:

Երկնավկայի մէջ հաստատուած է թռչնարուծարան մը:

Լուի—Փոմպոպի, Դարաքիլիսայի և Դարալագեաղի շրջաններուն մէջ, ինչպէս նաեւ Արագածի լանջերուն վրայ զարգացած է մեղուարուծութիւնը, շնորհիւ ծաղկաւէտ և հիւթալի արօտներու: Փեթակներու թիւը այժմ 50 հազար կը հաշուուի Հայաստանի մէջ: Դէպի դրոցի և օտար երկիրներ տարեկան մօտ հարիւր թօն մեղր կ'արտածուի:

Ձկնարուծութեան համար Հայաստանի գլխաւոր լիճն է Սեւանը, որուն տիին, Երկնավկայի մէջ կայ ձկնարուծարան: Սեւանի մէջ կը համին իշխան, օզակ (Գեղարքունի) և սիգա ձուկերը: Յատուկ ուսումնասիրութիւններ կը կատարուին Այլըր, Արփա և Արակէօլ լիճերու մէջ, իշխան ձուկը բազմապիսեղու համար անոնց մէջ ալ:

Սեւանայ լիճէն կ'որսացուի տա-

րեկան մօտ հազար թօն իշխանածուկ, որ եւրօպական երկիրները կ'արտադրուի «Ֆարէլ» անուան սակ: Իշխան ձուկը ունի վարդագոյն և համեղ միս: Հայաստանի անասուններուն մէջ յիշելու է նաև էշը և ջորին: Ուղղաքիչ թիւով է (120 գլուխ), մինչ էշերու թիւը 28,000, իսկ ջորիներու թիւը մօտ 2 հազար կը հաշուուի:

6. ԱՆՏԱՌՆԵՐԸ

Հայաստանի անասուններուն ընդհանուր տարածութիւնն է 362 հազար հէքթար, որուն 321 հազարը գոտանասանային է, իսկ 41 հազարը՝ բացօթաներ: Այս հաշւով Հայաստանի տարածութեան մէկ տասներորդը անասու է: Հայաստան կը նկատուի ոչ անասուային երկիր մը:

Հողային ժող. կոմիտարիատի կից կազմուած անասուային վարչութիւնը միջոցներ ձեռք կ'առնէ անասուամշակութեան համար, կ'արգիլէ անասուններու մէջ անկանոն ծառահատումը և կը հսկէ անասուններու պահպանութեան վրայ: Անասուային օրէնքը պատիճներ կը սահմանէ անասունները փնտցնողներուն համար:

Հայաստան բաժնուած է 11 անասուապահութեանց, որոնց մէջ կ'աշխատին մասնագէտներ և «թեքնիք»ներ:

Անասուային վարչութիւնը կը կատարէ հետազոտութիւններ անասուններու մէջ, երեւան բերելու համար ծաւերու տեսակներ և զանոնք օգտագործելու միջոցներ ձեռք կ'առնէ: Այսպէս է որ հաճարի փայտը կարելի եղած է օգտագործել ատաղձագործութեան մէջ, մինչդեռ նախապէս կը գործածուէր եղեր միտն իբրև շինանիւթ:

Գիւղացիներու արտօնուած է ծաւահատումը միտն տեղական նշանա-

կութիւն ունեցող անասուններու մէջ:

Անասունները բազմացնելու համար ծառահատութիւն պէտք կայ: Այս նպատակով հաստատուած են անկարաններ Լօռիի, Ղարաքիլիսայի, Ծողկաձորի, Երեւանի, Արագածի շրջանին, Իջևանի և Ջանգեղուրի մէջ:

Անասունները անասուններու դէմ պաշտպանելու համար տեղ տեղ երկաթալարով ցանկապատուած են, ինչպէս Ղարաքիլիսայի և Լօռիի մէջ:

Երեւանի շուրջը որ լերկ էր նախապէս, այժմ կ'անասուապատուի, մայրաքաղաքը փոշիի դէմ պաշտպանելու համար: Լենինականի մօտ ալ, Տէքսթիլի գործարանին մօտերը անկուած է անասու:

Անասուններու մէջ այժմ կը շինուին ճամբաներ, զանոնք օգտագործելու համար: Այս կերպով կարելի պիտի ըլլայ Հայաստանի բնակարանային շինութեան համար պէտք եղող փայտին մեծ մասը ճարել տեղւոյն վրայ: մինչդեռ այժմ շինութեան փայտը մեծ մասով կը բերուի Վրաստանէն և Ռուսաստանէն:

Հայաստանի անասուններուն գլխաւոր ծառերն են կաղնին և հաճարնին. կայ նաև վայրի սանձենի, չազանակենի և այլն:

Անասունները շահագործելու համար կազմուած է Հայ-անասու թրքութիւն, որուն վարչութեան սակ կը գտնուին Երեւանի ատաղձի գործարանները, Իջևանի սոցցարանը, Սև քարի սոցցանիւթերու և կոճղերու գործարանը և այլն: Հայաստանի անասուններէն կը ստացուի մօտ 2 միլիոն ռուբլի հասոյթ:

Հայաստանը անասուազարդելու համար հաստատուած է ծառահատութիւն շարք: Ամէն տարի այդ շարքունի մէջ կը անկուին ծառեր ամէն կողմ:

Զ. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՔԱՅԻՆ ԱՐԴԻՒՆԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆԸ

1. ՏՈՒՖ ՔԱՐ ԵՒ ՊԵՄՁԱ

Հայաստանի հողային հարստութեան մաս կը կազմեն իր հանքերը, որոնցմէ նախապէս միտն պղինձը յայտնի էր և կը շահագործուէր: Այժմ երեւան հանուած են և կ'օգտագործուին ուրիշ հանքեր, որոնցմէ սուլֆին է սուճ քարը և երկրորդը՝ պեմզան կամ չեչաքարը:

Հայաստան հրաբխային երկիր է. մասնաւորապէս Արագածը եղած է հրաբխային լեռ մը՝ հնութեան մէջ: Հայաստան ծայրէ ծայր լեցուն է սուճի և պեմզայի քարահանքերով: Ասոնցմէ կարեւորագոյններն են Արթիկի սուճի և Անիի պեմզայի քարահանքերը, որոնք շինանիւթ կը հայթայթեն ոչ միտն Հայաստանի, այլ ամբողջ Խորհրդային Միութեան համար:

Արթիկի սուճը. — Արթիկը նախապէս աննշան գիւղ մը եղած է, Արագածի լանջին վրայ, Լենինականէն 30 քիլոմէթր հեռաւորութեամբ: Այժմ եղած է մօտ հազար անուր աւան մը և կեդրոն՝ նոյնանուն շրջանին: Արթիկ Լենինականի կապուած է նեղ թիկ Լենինականի կապուած է նեղ թիկ Լեռնալու գոյգոյ մը, որ կը ծառայէ երկաթուղագծով մը, որ կը ծառայէ քարի փոխադրութեան: Քարահանքերու մէջ կ'աշխատին մօտ 1500 բանուորներ:

Տուճ քարը որքան կակուղ, նոյնքան դիմացկուն է և ժամանակի ընթացքին կը կարծրանայ: Այս քարը

ծանօթ է եղեր մեր նախնիքներուն, որոնք անով շիներ են մեր հին եկեղեցիները, ինչպէս Անիի մէջ:

Տուճ քարը դիւրութեամբ կը կտրուի, կը սղոցուի, կը գտնուի և նոյնիսկ ստիւնով կը փակցուի: Տաքութեան և խոնավութեան կը դիմադրէ: Ծովափէն է, բայց նոյն տեսն ցաւաթի դէմ պաշտպանող շտակութիւններ ունի: Իսկ ատքութիւնը կը պահէ աւելի քան կրաքարը, աղիւսը և պեթօնը: Հրդեհի դէմ լուսագոյն կը տոկայ և կը հալի 1100—1200 աստիճանի վրայ, մինչդեռ պաշտպան քարը կը հալի 1300 աստիճանի, իսկ կիրը՝ 1000—1400 աստիճանի վրայ, ծանրութիւնը հաւասար է փայտի, մէկ խորանարդ մէթրը կը կշռէ 960 քիլօ, մինչդեռ նոյն ծաւալով աղիւսը կը կշռէ 1700—1800 քիլօ:

Տուճը կարելի է նաև ներկել, որով զանազան ամաններ շինել կարելի է:

Տուճը արդի Հայաստանի մէջ սկսած է օգտագործուիլ 1927էն իվեր, երբ պատահեցաւ Լենինականի վերջին երկրաշարժը: Այդ տեսնէն յետոյ սուճը լուսագոյն քարը նկատուեցաւ երկրաշարժի նոր աղէտի մը պարագային աւելներու ամբողջութեան պահելու համար:

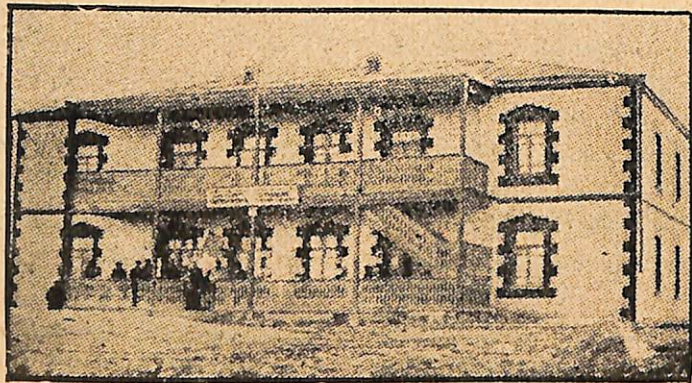
Կատարուած հետազոտութիւնները՝ Արթիկի մէջ, երեւան հանած են որ քարահանքերը ունին 200 քառ. քիլօ-

մէթր տարածութիւնս Քարահանքերու
խորութիւնը տեղ տեղ կը հասնի մինչեւ
20 մէթրս: Հաշիւ եղած է որ Արթիկի
քարը Խորհրդային Միութեան շինութեանց
համար կը բաւէ մինչեւ 300 տարի:

Քարերը կը հանուին յատուկ մեքենաներով:
Արթիկի մէջ շինուած են քարամշակման
համար գործարան, մեքենական արհեստանոց,
պահեստ և վարչական գրասենեակ:
Քարերը հանքերէն
զտարան կը փոխադրուին երկաթ
թակերով: Գերմանական եւ թուրք
կարող մեքենաներ կ'աշխատին: Քարի
կտորուանքները կ'օգտագործուին «սիման»
ի շինութեան համար:

Խ. Միութեան բոլոր կարեւոր քաղաքներուն
մէջ շինուած են ցուցադրական
տուներ: Տուն քարէ, այս քարին
գործածութիւնը ընդհանրացնելու
համար: Հայաստանէն դուրս այս
քարի արտածումը կը դիւրանայ այն
պատճառով ալ, որ փոխադրութեան
պարագային՝ վակուումով՝ 2 և կէս
տնոյով քիչ տեղ կը բռնէ, քան ուրիշ
քարեր:

Արթիկի տուֆը կը շահագործուի
տուննէն «թրքթ»ով, որ կազմուած է
Երևանի մէջ: Այժմ 2 միլիոն թոնո
տուն կ'արտածուի, ինչ որ Հայաստանին
կ'ապահովէ 10 սուբի հասոյթ մը:

Անի-Պեմզա քարահանքերու վարչութեան շէնքը

Անի - Պեմզա. — Անի կայսրանի մօտ,
Ախուրհանի ափին բլուր մըն է պեմզայի
քարահանքը, որուն մօտ այժմ հիմնուած է
գիւղ մը, մօտ 500 տնուր: Այնտեղ կ'աշխատին
500է աւելի բանւորներ:

Պեմզայի շահագործումը սկսած է 1925ին
և արտածուած է 30 վակոն: Այժմ արեւելեան
արտածութիւնը 20 հազար վակոնէ
աւելի է: Նախապէս Խ. Միութեանը
Իսախանովն կը ներածէ

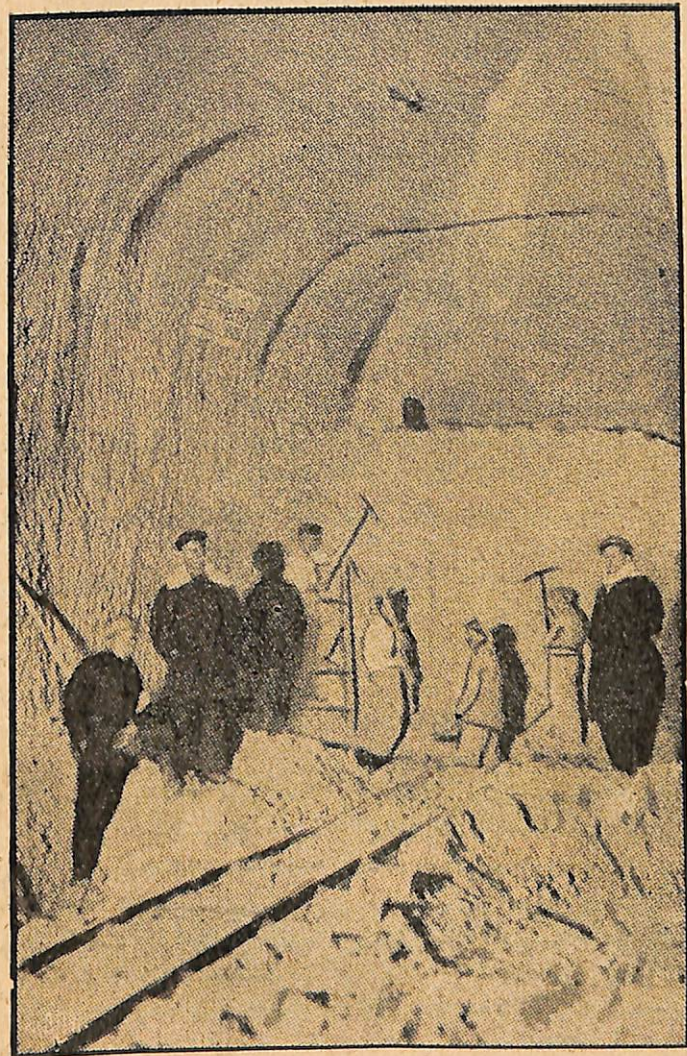
եղեր պեմզան. այժմ Հայաստանի շուկան
է Խ. Միութեանը, պեմզայի արտածման
տեսակէտով:

Պեմզան գլխաւորապէս կը ծառայէ
իրիւս շինանիւթ, փոշիի վերամշակում
և խոսնուելով «սիման»ի հետ: Այս
խոսնուելով կը պատրաստուի շինութեան
համար ալիւս, Երևանի մէջ շինուած
յատուկ գործարանի մէջ: Պեմզան կը
ծառայէ նաև մետաղները վաղեցնելու
համար:

Բացի Անիէ, Մանուշաղի մէջ ալ, Լենինականի մօտ, գտնուած են
պեմզայի հանքեր, որոնց շահագործումին
համար եւս միջոցներ ձեռք առնուած
են Անի-Պեմզայի վարչութեան կողմէ:
Այս վարչութիւնը կը գտնուի Լենինականի
մէջ:

Թեան աւելի զարկ տալու համար Անիի
կայսրանէն յատուկ երկաթուղագիծ
մը ծրագրուած է շինել մինչեւ պեմզայի
հանքերը, 7 քիլոմէթր երկարութեամբ,
ինչպէս նաև Արթիկ-Մանուշաղ
գիծ մը՝ 8 քիլոմէթր երկարութեամբ:
Այս վերջին գիծը Մանուշաղը պիտի
կապէ Լենինականի:

Անի - պեմզայի արդիւնաբերութեան

Անի-Պեմզայի քարահանքին մէջ աշխատողներ

2. ՈՒՐԻՇ ՀԱՆՔԱՅԻՆ ՆԻՒՅԵՐ

Հայաստանի հողը կը բովանդակէ նաեւ ուրիշ շինանիւթեր, որոնք հեռագծեալ երեւան կը հանուին և կ'օգտագործուին: Անոնցմէ յիշենք հեռեկանները, իրենց կարեւորութեան կարգով:

1— Կրանիթ.— Կրանիթի պաշարներ կը գտնուին Փամբակ—Լօսիի շրջանին մէջ, երկաթուղագծին երկայնքին վրայ: Փամբակի կայարանին մօտ շինուած է յատուկ գործարան, ուր մեքենայանութեամբ կը մշակուի քարը, յետոյ յատուկ երկաթ գծի վրայէն կը փոխադրուի մինչև երկաթուղիի կայարանը:

Փամբակի կրանիթը քուարցի բարձր ասկոս ունի և զերծ է ձեղքուածքային ըլլալէ, ինչ որ դիմացկունութիւնը կ'աւելցնէ, այս պատճառով կ'օգտագործուի սուրյատակումի համար:

Կրանիթի պաշարը կը հաշուուի 5 միլիոն խորանարդ մէթր:

932—33ի արտադրութիւնը եղած է 4 միլիոն կտոր, կէս միլիոն ուղբլի արժէքով:

2— Մարմար.— Ներքին Ախտայի Միսիսանէ գիւղին մօտ, Երեւան—Դիլիջան խճուղիէն 30 քիլոմէթր հեռուութեան վրայ գտնուած են մեծ քանակութեամբ մարմարի պաշար ունեցող քարանձանքեր: Այս մարմարը թափանցիկ է և միատեսակ: Մեծ կըտորներով կարելի է ստանալ և սղոյել: Կ'օգտագործուի ոչ միայն արձաններու և զեղարուեստական քանդակներու, այլ երկարական «իզօլատէօր»ներ շինելու համար:

Աղբաշի շրջանին մէջ գտնուած մարմարը զուտ չէ և խառնուած է «քոնիլօմէրա» քարերով:

Դավալուի շրջանին մէջ գտնուած է սեւ մարմար:

Մարմարը մշակելու համար Երեւանի մէջ հաստատուած է գործարան մը:

3— Պաղարբ Բար.— Պաղարթի քարանձանքեր կը գտնուին Զանգուի, Իերեւ գետի և Գառնիի երկայնքին վրայ:

Պաղարթը շատ դժուար կը հալի (1300 աստիճանի վրայ) և գլխաւորաբար կը ծառայէ երկարական «իզօլատէօր»ներ պատրաստելու համար:

Զորագետի երկարակայանին մօտ, Բօլակերանի մէջ կը հիմնուի պաղարթի գործարան մը:

4— Շաղախանիւթեր.— Հայաստան ունի սիման, գած և կիր:

Դավալուի մէջ կայ կիրի գործարան մը, իսկ Երեւանի մէջ՝ գածի գործարան մը:

Շաղախանիւթերու օգտագործումը կը կատարուի «Շինանիւթերու թըրսթ»ի կողմէն. իսկ հանքային բոլոր շինանիւթերու շահագործումը յանձնուած է աւանձին «թըրսթ»ի մը:

5— Ինձիլգորիթ.— Ինձիլգորայից հողը կազմուած է ծովի յասակը զրանուած միջտաներէ և չափազանց թեթեւ է: Երեւան հանուած է մեծ քանակութեամբ՝ Քափանակ գիւղի մօտ, որ կը գտնուի Երեւանի շրջանին մէջ: Թանձրութիւնը կը հասնի 4 մէթրի: Այս հողը, որ հազուադէպ է Եւրոպայի մէջ ալ, կը գործածուի պայթուցիկներու համար:

6— Կոնկրետ.— Ասիկա գունաւոր մարմար մըն է, որ կ'օգտագործուի տուներու ներքին մասերու զարդարանքին, սանդուխներու և սիւներ շինելու համար: Կը գտնուի Զարխըզ գիւղի կայարանին մօտ մեծ քանակութեամբ: Մինչև հինգ մէթր բարձրութեամբ կտորներ կան, ինչ որ միւսձոյլ արձաններու պատրաստութիւնը կարելի կը դարձնէ: Ժամանակ մը Հայաստանէն Թիֆլիս կը փոխադրուին եղեր այս քարերը:

7— Տիաքովիթ.— Հանքավայրերը կը գտնուին Թիջրաբայի և Նուսնոսի մէջ: Առաջին հանքը մէկ միլիոն խորանարդ մէթր պաշար ունենալ կը կարծուի: Տիաթօմիաը ունի տաքութիւնը չանցընելու յատկութիւն, Լայն չափով կը գործածուի գիւղատնտեսութեան մէջ, միջտաներու դէմ պայքարելու համար: Կը գործածուի նաեւ քիմիական և շաքարի արդիւնաբերութեան մէջ: Խ. Միւլթեան երկիրներէն մեծ պահանջք կայ և կարելի պիտի ըլլայ անոր արտահանումը հասցնել մինչև 50 հազար թօն, տարեկան:

8— Պարիթ.— Կը գործածուի պակեշինութեան համար: Կը գտնուի Կողբի և Արզաքեանդի շրջաններուն մէջ:

9— Խրովիթ.— Կը գործածուի պողպատաշինութեան մէջ և անոր կոտայ չժանգոտելու յատկութիւն: Խրովիթային պողպատը աւելի կարծր է և աւելի դիմացկուն, հարուածներու դէմ:

10— Հանգայից Գերկեր.— Հայաս-

տանի մէջ զանազան գոյնի հանքային ներկերու հանքավայրեր կան, որոնցմէ կարեւորներն են հեռեկանները.— Գոլովինոյի ներկը՝ բաց-շագանակագոյն, Վետի բասարի մէջ Օրթլիի ներկը՝ դեղին, նոյն շրջանի մէջ Քէշիշվերանի և Զնջլուի ներկը՝ մանրշագագոյն, Սեւանի ներկը՝ դեղին, և այլն:

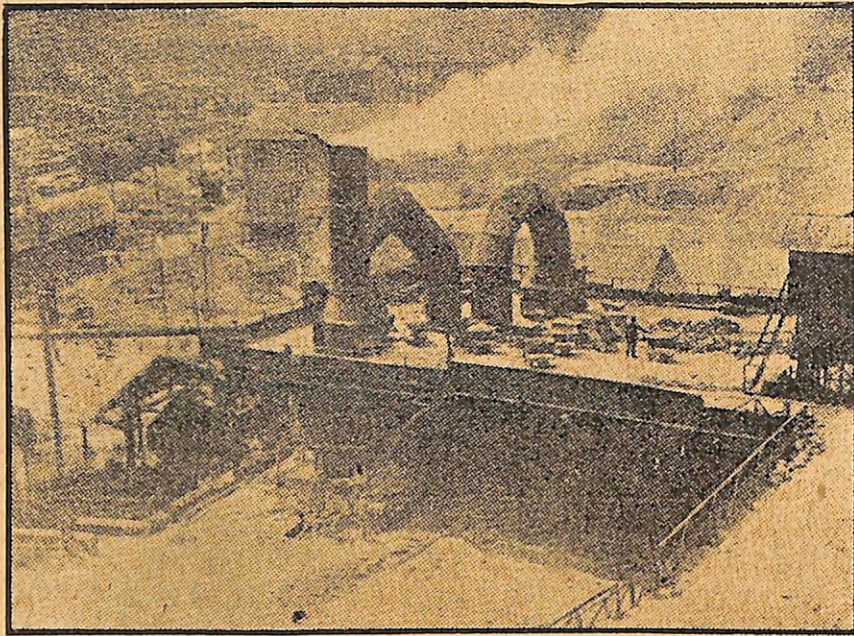
11— Ծծումբ.— Ղամարլուի կայարանին մօտ Սէյիտ—Քաթանլու և Շահարի կոչուած տեղերու մէջ կան ծծումբի հանքեր: Ծծումբը կ'օգտագործուի մասնաւորապէս ծծմբաթթուի շինութեան մէջ, քիմիական պարարտանիւթ պատրաստելու համար:

Կը կարծուի թէ այս հանքերու շահագործումով կարելի պիտի ըլլայ տարեկան 5 հազար թօն ծծումբ ստանալ:

3. ՊՈԼԻՆՁ

Հայաստան հարուստ չէ թանկարժէք մետաղով, չունի՝ օրինակ՝ ոսկի, արծաթ կամ երկաթ: Ալլաւիէրաիի շրջանին մէջ, Բարանա գիւղին մօտ գտնուած է քիչ քանակով բլաթին, որ դեռ չօգտագործուիր: Զաջուրի լեռներուն վրայ գտնուած է քարածուխ, որ նոյնպէս դեռ չօգտագործուիր: Պղինձը զլիսաւոր մետաղն է, որ կը կազմէ Հայաստանի «ծանր» արդիւնաբերութիւնը:

Պղինձահանքերու զլիսաւոր կեդրոններն են Ղաթարը՝ Զանգեզուրի մէջ և Ալլաւիէրաիին՝ Լօսիի մէջ: Վերջերս Մեղրիի շրջանին մէջ ալ երեւան հանուած է պղինձահանք մը, հարուստ պաշարով (մօտ 480 հազար թօն), մինչ Ալլաւիէրաի հանքերուն

Ալլահվէրաի պղնձածուլարանը

պաշարն է 138 հազար, իսկ Ղաթարինը՝ 600 հազար թօն:

Ալլավէրաի հանքերը կը գտնուին բլուրի մը վրայ Մանէսի կայարանին մօտ: Այստեղ 50 ասրի առաջ գաղթական յոյներ հաստատած են գիւղ մը, որուն բնակիչները նախնական միջոցներով կը մշակեն եղեր պղնձի հանածոն: 1905ին այս պղնձահանքերը շահագործելու մենաշնորհը արուած է ֆրանսական ընկերութեան մը, որ սարեկան մինչեւ 200 հազար փութ, կամ 3200 թօն պղինձ կը ստանար: Ս. Միութիւնը կազմող նախկին ուսական երկիրները իրենց պէտք եղած պղինձին 1/6ը Հայաստանէն կը ստանան եղեր: Մեծ պատերազմին պղնձահանքերը դատարարուած են անգործութեան, իսկ 1922էն յետոյ, շնորհիւ Ս. Միութեան

աջակցութեան, կրկին սկսած է պրզինձի արդիւնաբերութիւնը, յատկապէս կազմուած «Հայ պղինձ» պետական թրքթին կողմէ: Այժմ Ալլահվէրաի հանքերէն կը ստացուի ասրեկան մօտ 4 հազար թօն: Ղաթարի հանքերէն կը ստացուի մօտ 2 հազար թօն: Ընդհանուր արժէքը 8 միլիոն ոստրի կը հաշուուի:

Ալլահվէրաի և Ղաթարի պղնձահանքերը միացուած են «քոմպինատ»ի մէջ: Ուրիշ խօսքով պղնձի արդիւնաբերութիւնը կեդրոնացուած է և պրզնձածուլումի գործը կը կատարուի Ալլահվէրաի ձուլարաններուն մէջ: Պղնձածուլարանէն արտաթորող կազը օգտագործելու համար մօտը կը շինուի ծծմբաթթուի գործարան:

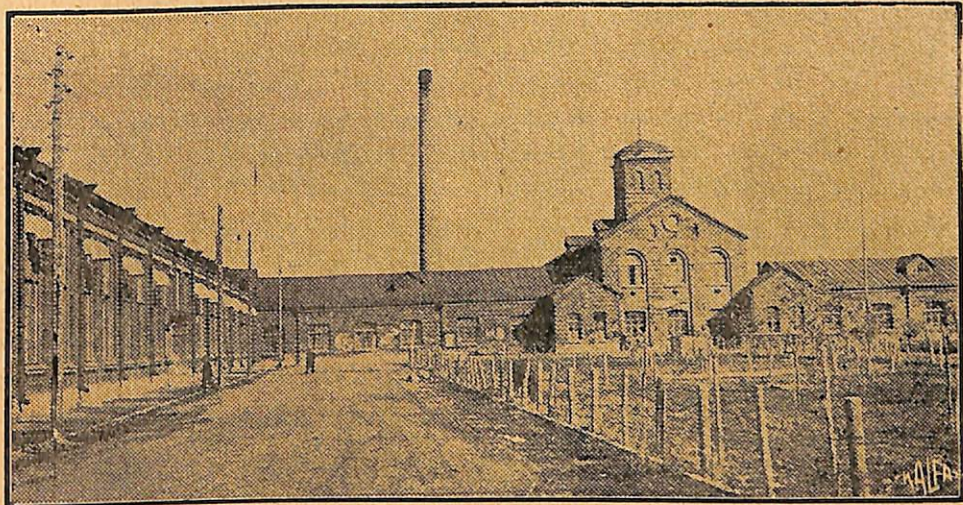
Ալլահվէրաի հանքերուն և պղնձածուլարանին մէջ կ'աշխատին մօտ

1500 բանուորներ: Նոյնքան թիւով բանուորներ կ'աշխատին Ղաթարի մէջ:

Ալլահվէրաի ձուլարանին մէջ կատարուած նոր կազմակերպութեան շնորհիւ կը ստացուի կարմիր պղինձ և ելեկարոլիտ: Կը փորձուի նաեւ «ֆլոթասիոն»ի դրութիւնը, ստացուած

հանածոյի մէջ պղինձի առկայքը աւելցնելու համար: Ղաթարի հանքերը ունին 30 առնարիւր առկայով պրզինձ:

Հայաստանի պղնձի արդիւնաբերութիւնը կարելի պիտի ըլլայ բարձրացնել մինչեւ 15 հազար թօն:

Ալլահվէրաի շէնքերը և ձուլարանը

4. ՀԱՆՔԱՅԻՆ ՉՈՒՐԵՐ

Հայաստանի ներկայ սահմաններուն մէջ հանքային աղբիւրներու թիւը կը հաշուուի 115: Ասոնք կը վազեն ժայռերու վրայ կամ ձորերու մէջ և անոնց մօտիկ վայրերու բնակիչները կ'օգտուին երբեմն: Սակայն այժմ միայն մէկ գլխաւոր հանքային ջուր կայ, որ կ'օգտագործուի ընդհանուրին համար, այն է Արզնի:

Արզնի գիւղը կը գտնուի Երեւան—Սեւան ճամբուն վրայ, Երեւանէն 30 փլոմէթր հեռաւորութեամբ, Զանգուի ափին: 1925ին այստեղ

բացուած է հանքային ջուրի առաջին կայանը, որ հետզհետէ բարեփոխուած, ընդարձակուած և ստացած է եւրոպական հանքային ջուրի կայաններու արուած կարեւորութիւնը:

Արզնիի ջուրը կազային է և չափանման Նարզանի ջուրին, որ Ս. Միութեան մէջ ցարդ միակ ծանօթ կազային ջուրն էր, և քիչ մըն ալ՝ Վիչիի ջուրին: Արզնիի ջուրը բուժիչ յատկութիւն ունի սիրտի և լեարդի հիւանդութեանց համար, որով Կովկասի ամէն կողմէն կուգան այժմ այնտեղ, ջրաբուժութեան համար: Արզնիի ջուրը մասնաւոր շիշերով

կ'արտածուի Հայաստանէն դուրս ալ: Տարեկան արտադրութիւնը մօտ մէկ միլիոն շիշ է:

Հայաստանի երկրորդ կարեւոր հանքային ջուրի կայանն է Դարալագեանի մէջ «Տաք ջուր»ը կամ Իսափ Սու, ինչպէս կը կոչեն բնիկները, մօտը՝ քրդական Իսափ Սու գիւղի անունով: Դարալագեան ջանգեղուրի մէջ լեռնային գեղեցիկ վայր մըն է, ծովէն մօտաւորապէս 1500 մէթր բարձր: Շուրջը ծածկուած է անտառներով և մօտէն կը հոսի Փոքր Արփաչայը: Հին ժամանակներէ իվեր անտառը ամառ ասն կ'երթան քրոնիկ հիւանդներ և գոնջեր, բուժուելու համար:

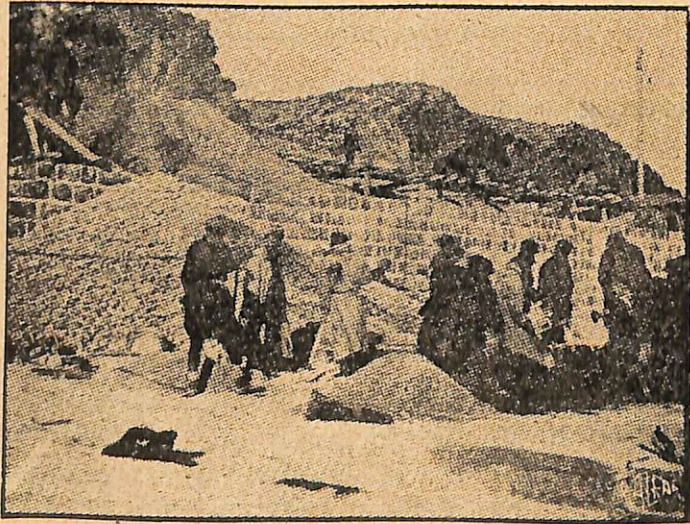
«Տաք ջուր»ի հանքային ջուրը ունի 40 աստիճան տաքութիւն և իր քիմիական բաղադրութիւնով Բարլապատի ջուրին հետ կը համեմատուի: Ջուրը ունի սոսառածիւն, քիմիական իր տաքութեան: Ջուրի աղբիւրներուն թիւը 8 է:

«Տաք ջուր»ը մինչեւ այժմ կարելի չէ եղած օգտագործել ճամբաներու չզոյութեան պատճառով: Այս վայրը երեւանէն 195 քիլոմէթր հեռու է: Այժմ ինքնաշարժի ճամբայ կը շինուի մինչեւ Բաշ-Նորաչէն, 95 քիլոմէթր հեռաւորութեան մը վրայ: Երեւան-Բաշ Նորաչէն ճամբան ունի երկաթուղագիծ, որով կարելի պիտի ըլլայ Երեւան-Տաք ջուր ճամբան կարելի մասամբ երկաթուղիով և մասամբ ինքնաշարժով:

Հայաստանի հանքային ջուրներուն հսկողութիւնը և օգտագործումը յանձնուած է Առողջապահական կոմիտարութեան, որուն կից կազմուած է յատուկ «կուրորդային» կամ օգտօրիութեան վայրերու յանձնաժողով մը:

Վերջին տարւոյն ընթացքին, ուղղուածի համար ջրանցքներու բացման աշխատանքին հետ զուգահեռաբար սկսեալ է երկարակայաններու շինութեան, Ջանգուի և Արփաչայի և ուրիշ գետերու վրայ, սկսելով Երեւան և Լենինական քաղաքներէն մինչեւ հեռու գիւղական վայրերը:

Մեծ պատերազմէն առաջ Հայաստանի մէկ քանի կէտերուն վրայ, ինչպէս Երեւան, Լենինական (Աղեքսանդրաբոլ՝ նախկին անունով) և Ալլաշ-Վէրաի, ընդամենը 2 հազար քիլոմետր ուժով 3 մանր երկարակայաններ կը գտնուին եղեր, որոնք ջերմութեամբ կ'արտադրեն եղեր երկարական ուժը: Պատերազմի ընթացքին այս կայաններէն Ալլաշ-Վէրաի անգործութեան մատուցուած է: Նոյնպէս Լենինականի երկարակայանը պատերազմէն յետոյ դադարած է գործելէ: Այժմ Հայաստան ունի մօտ 50 հազար քիլոմետր ուժ արտադրող երկարակայաններ: Սեւան—

Արարսի ափին Սարաբապատի ջրանցքին աշխատանքները

Է. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՃԱՐՏԱՐԱՐՈՒԵՍԸ

1. ԵԼԵԿՏՐԱԿԱՆ ՈՒՓ

Երկրի մը մէջ ճարտարարուեստի զոյութեան նախապայմանն է շարժիչ ուժը: Իսկ Հայաստանն ո՛չ ամուխ, ո՛չ ալ քարիւղ ունի մեքենաները շարժման մէջ դնելու համար: Սակայն Հայաստան հարուստ է երկարական ուժով, ամենուրեքստը կովկասեան երկիրներու մէջ, շարժիչ Սեւանայ լճին, որ բնական շտեմարան մըն է երկարակայանութեան և իր արագավազ գետերուն:

Վերջին տարւոյն ընթացքին, ուղղուածի համար ջրանցքներու բացման աշխատանքին հետ զուգահեռաբար սկսեալ է երկարակայաններու շինութեան, Ջանգուի և Արփաչայի և ուրիշ գետերու վրայ, սկսելով Երեւան և Լենինական քաղաքներէն մինչեւ հեռու գիւղական վայրերը:

Մեծ պատերազմէն առաջ Հայաստանի մէկ քանի կէտերուն վրայ, ինչպէս Երեւան, Լենինական (Աղեքսանդրաբոլ՝ նախկին անունով) և Ալլաշ-Վէրաի, ընդամենը 2 հազար քիլոմետր ուժով 3 մանր երկարակայաններ կը գտնուին եղեր, որոնք ջերմութեամբ կ'արտադրեն եղեր երկարական ուժը: Պատերազմի ընթացքին այս կայաններէն Ալլաշ-Վէրաի անգործութեան մատուցուած է: Նոյնպէս Լենինականի երկարակայանը պատերազմէն յետոյ դադարած է գործելէ: Այժմ Հայաստան ունի մօտ 50 հազար քիլոմետր ուժ արտադրող երկարակայաններ: Սեւան—

Ջանգու երկարակայաններու շարքին շինութեան ծրագիրը եթէ իրականանայ, յիշեալ ուժը պիտի սասնապատկուի:

Հայաստանի ներկայ կառավարութեան օրով շինուած են հետեւեալ գըլխաւոր երկարակայանները.—

1— Երեւանի մէջ Ա. երկարակայանը 4500 քիլոմետր (կամ մօտ 6 հազար ձիու ուժով) և Բ. երկարակայանը 2100 քիլոմետր ուժով: Ուժը կ'աւանդէ Ջանգուէն:

2— Լենինականի մէջ, նախապէս 2080 քիլոմետր ուժով. այժմ կայանը աւելի մեծցուած է և ունի 5280 քիլոմետր ուժ: Ուժը կ'աւանդէ Արփաչայէն:

3— Չորագետ, կամ Չորագետի երկարակայանը, 32 հազար քիլոմետր ուժով, որ իր ուժը կ'աւանդէ Դերեւան: Շնորհիւ Չորագետի, Ղարաքիլիսան դարձած է ճարտարարուեստական քաղաք մը, իբրեւ քիմիական արդիւնաբերութեան կեդրոն:

4— Քանաքեռի երկարակայանը, որ այժմ կը շինուի Ջանգուի եղերքը, Քանաքեռի մօտ, աւելի մեծ կայան մըն է քան Չորագետը: Քանաքեռի երկու կայանները պիտի ունենան 82 հազար քիլոմետր ուժ:

Յիշեալ երկարակայաններէն զատ, շինուած են հետեւեալ մանր երկարակայանները:

5— Այլաճվէրաթի ելեկտրակայանը, ունի 1000 քիլովաթ ուժ, կը գտնուի Գեքեաթի ամրին:

6— Իջեւանի ելեկտրակայանը, 700 քիլովաթ ուժ ունի: Ուժը կ'աւանդէ Ազատէլ գետակէն:

7— Չանազան կայաններ ինչպէս՝ Նոր Բայազետ՝ 140 քիլովաթ, Գորիս՝ 200, Ղարաքիլիսա՝ 145, Ղափան՝ 300, Դիլիջան՝ 200 քիլովաթ ուժով:

Յիշեալ ելեկտրակայաններու շինութեան համար ծախսուած է ընդամենը 75 միլիոն ուսուրլի:

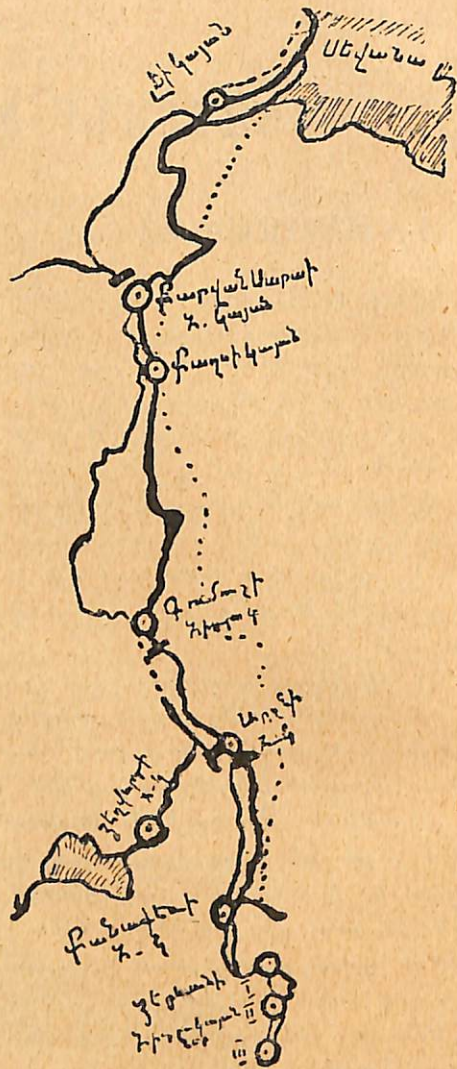
Հայաստանի մէջ ստացուած ելեկտրական ուժը ամենաաւանդուն է բողբոջատմամբ ուրիշ երկիրներու: Արդիւնաբերութեան մէջ գործածուած ուժի քիլովաթ ժամը կ'արժէ 1 ուսուրլի 8 կոպէկ, իսկ լուսաւորութեան համար՝ 12 կոպէկ կամ 6 սէնթ:

Ծրագրուած է Հայաստանի ելեկտրակայաններու շաղկապումը, որպէսզի եթէ ս'իւնէ պատճառով ելեկտրակայան մը անգործութեան մտանուի, ուրիշ ելեկտրակայանէն կարելի ըլլայ օգնական ուժ ստանալ:

Սեւան-Չանազու ելեկտրական «սխեմ»ը, որուն ծրագիրը արդէն կը սկսի գործադրութեան դրուիլ, հետեւեալ արդիւնքը պիտի տայ, յառաջիկայ տարիներու ընթացքին.—

Սեւան—Չանազուի ճամբուն վրայ պիտի հիմնուին 10 ելեկտրակայաններ՝ 480,000 քիլովաթ ուժով, որ Հայաստանի անտեսութեան պիտի տայ 350 միլիոն քիլովաթ ժամ:

Այս կայաններն են, որ ձմեռանային ամիսներուն 500—600 միլիոն քիլովաթ ժամ պիտի մատակարարին Սե-

Սեւան—Երեւան Չանազուի գիծը

զրկովկասի արդիւնաբերութեան զանաան ճիւղերուն եւս:

Սեւան—Չանազու սահմանքին վրայ ելեկտրակայաններու կառուցումն ու աւարտումը անդի պիտի ունենան հետեւեալ հանգրուաններով.

1. Լճին կայանը՝ 17,000 քիլովաթ ուժով, պիտի աւարտի 1935 ին:

2. Քարվանձարայի կայանը՝ 51 հազար քիլովաթ, 1936 ին:

3. Քաղսիի կայանը՝ 8000 քիլովաթ, 1935 ին:

4. Գիւմրիւշի կայանը՝ 146,000 քիլովաթ, 1935 ին:

5. Եղվարդի կայանը՝ 4500 քիլովաթ, 1936 ին:

6. Արգնիի կայանը՝ 54,000 քիլովաթ, 1936 ին:

7. Քանաքեռի առաջին կայանը 42 հազար քիլովաթ, երկրորդ կայանին հետ 82,000 քիլովաթ:

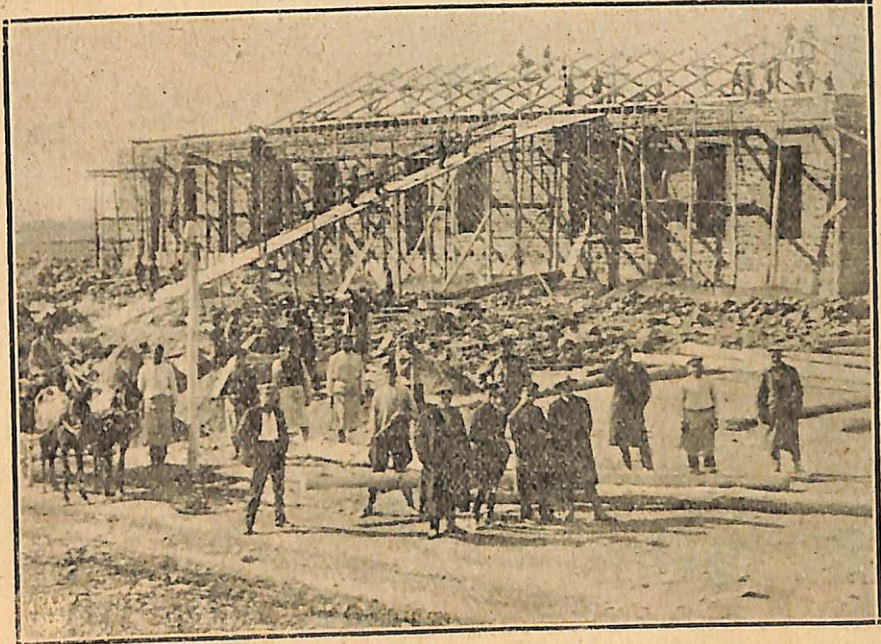
8. Երեւանի առաջին կայանը (վերանորոգուելով) 54 հազար քիլովաթ:

9. Երեւանի երկրորդ կայանը 46,500 քիլովաթ:

10. Երեւանի երրորդ կայանը՝ 4800 քիլովաթ, 1936 ին:

Քանաքեռի ջրանլեկտրակայանը պիտի աւարտի 1933 ին: Հիմը դրուած է նաեւ միւս մեծ կայանին, Քաղսի—Գիւմրիւշ ջրանլեկտրակայանին, որ կ'աւարտի 1935 ին:

Նախատեսուած է վերանորոգել Երեւանի առաջին և երկրորդ ջրանլեկտրակայանները: Այդ վերանորոգութեան յետոյ, նոյն կայաններուն ընդհանուր կարողութիւնը պիտի կազմէ 100 հազար քիլովաթ:

Երեւանի բամպակագործ գործարանը

2. ԲԱՄՊԱԿԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆ

Հայաստանի գլխաւոր ճարտարարուեստը բամպակագործութիւնն է, որ

վերջին տասնամեակին հաստատուած և զարգացած է:

Բամպակի մշակութեան ստացուած հում բամպակը, կամ ինչպէս կ'ըսուի՝

հնչաւոր բամպակը մասնաւոր միջոցներով կը գտան կորիզէն և կը ստանան զտուած բամպակ: Զտուած բամպակէն կը պատրաստուին մանուածքներ և գործուածքներ:

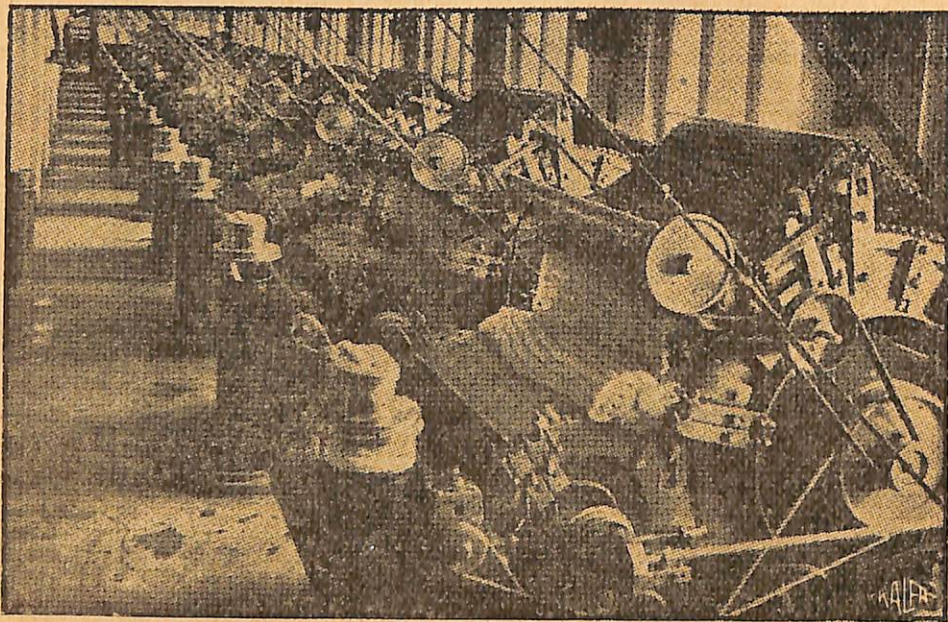
Բամպակը գտելէ յետոյ մնացած կորիզը կը վերամշակուի մեքենաներու միջոցով, որոնք կ'աղան այդ կորիզը, միջուկը կը բաժնեն թեփէն և յետոյ ճզմելով ձէթը կը քամեն: Այդ ձէթէն կը պատրաստուի օճառ, իսկ ձէթը հանուելէ յետոյ մնացած պինդ նիւթը, որ կը կոչուի քուսպ կամ կոպան, կը գործածուի իբրև կեր սնասուճներու համար:

Բամպակագործիչ և ձէթ-օճառի գործարաններ հաստատուած են բամպակամշակութեան կեդրոններուն մէջ, այսինքն՝ Երևան և Սարատրապատ:

Հայաստանի բամպակի ընդհանուր արտադրութիւնն է 25 հազար թօն (մէկ հէքթարի բերքը մէկ թօնի հաշուով):

Երևանի բամպակագործարանը կրնայ մշակել տարեկան մինչև 16 հազար թօն բամպակ:

Երևանի և Սարատրապատի գործարաններուն մէջ զտուած բամպակը կ'երթայ մանուելի և գործուելի Լենինականի մէջ:

Լենինականի տէքսթիլի գործարանին ներքը

Լենինականի հիւսուածեղէնի (տէքսթիլ) գործարանին հիմը դրուած է 1924ին, Մասկուայի կառավարութենէն իբրև նաէր ստացուած անգլիական մանող մեքենաներով, որոնք 40 հազար

«իլիկ» ունէին: Յետագային ստացուած են գերմանական մեքենաներ և «իլիկ»ներու թիւը բարձրացած է 60 հազարի:

Լենինականի տէքսթիլ գործարու-

նը (Լենտէքսթիլ) բացի մանուածքի բաժինէն, ունի գործուածքի բաժին մը. որ կը բաղկանայ 12 շէնքերէ մը. որ կը բաղկանայ 12 շէնքերէ մը (քորբիւս) և ուր կ'աշխատին մօտ 500 դեղկեաններ, բոլորն ալ մեքենական: Այսակը կը գործուի միայն սպիտակեղէն:

Երրորդ բաժինն է գուլպայագործութիւնը, ուր մօտ 200 մեքենաներ կ'աշխատին:

Լենտէքսթիլի մէջ աշխատող բանուոր և բանուորուհիներու թիւը մօտ 5 հազար է, մեծագոյն մասամբ սաներ՝ նախկին սրբանոցներու: Գործուորները կը բնակին գործարանի թաղամասին մէջ, որ ընդարձակ է և ունի բանասրահան ակումբ, ընթերցարան, գարսոց, ճաշարան և այլն:

Գործարանին արտադրանքը 1932ի պաշտօնական թիւերով հեռեւեալն է.— 2147 թօն մանուածք, 8,670,000 մէթր գործուածք և 297 թօն «թրիքթաթ» (գուլպայեղէն):

Տէքսթիլի գործարանը արժած է մօտ 30 միլիոն ուերլի:

Լենտէքսթիլը Ղարափիլիսայի մէջ ունի գործուածքային բաժին մը, ուր կը պատրաստուին քաթանէ և բրդէ գործուածքներ:

Գործարանին ընդհանուր արտադրանքին արժէքը տասը միլիոն ուերլիէ աւելի է:

Երևանի և Սարատրապատի բամպակագործիչ և ձէթ-օճառ գործարաններուն ընդհանուր արտադրանքը հեռեւեալն է, 1932ի թիւերով:

Զտած բամպակ	7000 թօն
Ձէթ	2600 »
Կուսպ (սնասուճի կեր)	7000 »
Օճառ	3000 »

Ընդհանուր արժէքը, յիշեալ արտադրութեանց, կը հաշուուի մօտ 12 միլիոն ուերլի:

Օճառի շինութեան մէջ այժմ կ'օգտագործուի նաև էլի կաւը, որ սուսօրէն կը գտնուի Հայաստանի մէջ:

3. ՔԻՄԻԱԿԱՆ ԱՐԴԻՒՆԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆԸ

Հայաստանի մէջ նախապէս գոյութիւն ունէր միայն օճառաշինութիւնը, իբրև միակ և պարզ քիմիական արդիւնաբերութեան ձեւնարկ: Քիմիական արդիւնաբերութեան առաջին կարևոր ձեւնարկը եղած է արդի Հայաստանի մէջ, 1927ին, Երևանի Քարբիլի գործարանին հիմնարկութեամբ:

Քարբիլը մետաղագործութեան մէջ գործածուող նիւթ մըն է, որմէ «տէթիլէն» կը շինեն: Ասէթիլէնը ջրածինի տեղը կը բռնէ և կը ծառայէ մանոււորացէս երկաթի կտորները իրարու փակցնելու և լուսաւորման համար:

Քարբիլը կը շինուի «քօք» օճառով և կիրով: Քօքը կ'աղան, յետոյ կը խառնեն «մազութ» և ձիւթ, խիւս կը շինեն և կը չորցնեն: Այսպէսով կը ստացուի «էլէկտրոթ»ը որ կը նուան հողային մէջ, վրան դարձեալ կիր և «քօք» աւելցնելով: Երկարական ջերմութեան ազդեցութեան տակ «էլէկտրոթ»ը այրելէ յետոյ կը ստացուի գորչագոյն փոշի մը, որ քարբիլն է:

Երկարականութիւնը «քարբիլ»ի ստացումին համար գործածուող երկք սարբերէն մէկն է, կամ գլխաւորը, զոր կը հայթայթէ Երևանի ջրանլիկարակայանը: Միւս երկու սարբերէն կիրը կը ստացուի տեղւոյն վրայ՝ Հա-

յաստանի մէջ, իսկ «քօք» սծուխը կը ստացու Տօնի աւագանէն:

Քարբիթի գործարանը կը սպասէ Երեւանի երկարակայանին ուժին կէսը (կամ 3000 քիլօգրամ), օրական կուտայ 45 թօն կամ տարեկան մօտ 2 հազար թօն քարբիթ: Ենթադրելի էրեւանի քարբիթը գնի տեսակէտով (թօնը մօտ 250 ուսուրի) օտար երկիրներու արտադրութեանց հետ կը մրցի:

Քարբիթը կը ծառայէ նաեւ իրրեւ հումոյթ (հում նիւթ) ստանալու համար ուրիշ քիմիական նիւթեր, ինչպէս՝ ցիանամիտ, որ պարարտանիւթ մըն է:

Յիւսկալիսը կը ստացուի քարբիթի և ազօրի խառնուրդով:

Ազօրը աւատ քանակութեամբ կը գտնուի միջնորտին մէջ, բայց բոյսերը որպէսզի դայն կարենան խրատնել, պէտք է խառնուած ըլլայ ուրիշ քիմիական տարրերու հետ: Արդ, ցիանամիտի մէջ կայ բացի ազօրէ, սծխածին և ջրածին, զոր քարբիթէն կ'առնէ:

Ղարաքիլիսայի մէջ կառուցուած է ցիանամիտի գործարանը, որ կ'աշխատի Չորագետէն առնուած երկարական ուժով:

Հողի պարարտացման համար բացի ազօրէ, պէտք կայ ծծումբի: Երծմբաթթուի արդիւնաբերութեամբ կը հայթայթուի ծծումբը:

Եծմբաքրուն ստանալու համար կ'օգտագործուի Ալլանօլէրաի պղնձածուրանը, որուն ծխնելոյզերէն եխող ծուխը հարուստ է ծծմբաթթուով: Պղնձածուրանի մօտ, Մանեսի կայարանին մէջ շինուող գործարանը պիտի օգտագործէ այդ ծուխը, ծծմբաթթու արտադրելու համար:

Երազրուած է շինել երկրորդ գործարան մըն ալ, որ պիտի պատրաստէ «սիւբէր - ֆօսֆօթ», ծծմբաթթու և «ֆօսֆօրէթ»ը իրարու խառնելով՝ երկարակայանութեամբ: «Ֆօսֆօրէթ»ը հանքային մարմին մըն է որ կը ստացուի Ռուսաստանէն:

Երրորդ գործարան մը, միւս երկու գործարաններու կողքին, պիտի պատրաստէ արջաուղ՝ ծծմբաթթուով: Արջաուղը հականիւրիչ է այգիներու համար, խաղողի տաւնկերուն և պղտղատու ծառերուն հիւսնգութեանց դէմ:

Ղարաքիլիսան և Ալլանօլէրաին այս կերպով կը դառնան քիմիական արդիւնաբերութեան երկու կարեւոր կեդրոններ:

Սօսայի և Բլօրի պատրաստութեան համար եւս կը նախատեսուի յատուկ գործարաններու շինութիւնը: Հայրատան սղանք չունի, բայց նախիջիւան, որ անտեսուած մաս կը կազմէ Հայաստանի, հարուստ աղի հանքերուն նախիջիւանի աղը պիտի օգտագործուի ֆօսֆիտ սօսայի պատրաստութեան համար, ինչպէս նաեւ ստանալու համար Բլօր: Ֆօսֆիտ սօսան կը գործածուի օճառայինութեան մէջ:

Սոսիլի գործարանը կ'օգտագործէ կենդանական բնոյթ ունեցող նիւթերու մնացորդները, առնելով սպանդանոցներէ (ինչպէս ոսկոր, կաշիի կտորուանք և այլն): Այս գործարանը կ'արտադրէ օրական 80 քիլօ չոր սոսիլն:

Սուրն չկայ Հայաստանի մէջ, բայց այժմ հաստատուած է գործարան մը խաղողի կուտէն սուրճ պատրաստելու համար:

Քրօմը, որ քիմիական արդիւնաբերութեան և ներկի համար կ'օգտագործուի իրրեւ հում նիւթ, կը գրանուի Սևանայ ափին: Նոր շինուած քրօմի գործարանը կ'արտադրէ տարեկան 650 թօն:

4. ԳԻՆԻ ԵՒ ՔՕՆԵԱՔԻ ԱՐԴԻՆԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆԸ

Աստուածաշունչի համեմատ՝ Նոյ առաջին որթատունկը տնկած է Արարատեան դաշտին մէջ և պատրաստ գինին: Հայաստան հին դարերէ իվեր խաղողամշակութեան և գինեգործութեան երկիր մը եղած է: Երեւան, էջմիածին, Աշտարակ, Մեղրի ունին սքանչելի այգիներ:

Գինեգործութիւնը կեդրոնացած է Երեւանի «Արարատ» մեծ գործարանին մէջ, որ տարին մօտ մէկ միլիոն փութ (կամ 16 հազար թօն) խաղող կ'ընդունի, որուն 450 հազար փութը կը յատկացուի քօնեաքի շինութեան և մնացեալը՝ գինիի:

«Արարատ» գործարանը ունի ընդարձակ մասաններ գինի և քօնեաք պահելու համար: Այստեղ կը գտնուի մինչև 35 տարուան հնութեամբ գինի:

Բացի սովորական գինիէն, «Արարատ» կը շինէ «քսերէն» և «սէրսիալ աը մատէր» տեսակէն գինիներ, այս վերջինը՝ ֆրանսական խաղողի տեսակէն:

Խաղողի հիւթէն գինի քաշելու համար կան 13 գինեհան մեքենաներ, Ֆրանսայէն բերուած, նաեւ ուրիշ մեքենաներ: Կ'աշխատին մօտ 200 գործաւորներ: Գործարանը կ'արտադրէ տարեկան մօտ 200 հազար վէտրօ (1) գինի:

Քօնեաքն ալ, գինիի նման, կը շինուի խաղողի հիւթէն: «Մարթէլ» ֆրանսական քօնեաքէն յետոյ աշ-

(1) 1 վէտրօն կամ դոյլը հաւասար է 12 շիշի: Կը պարունակէ 100 «աստիցան» կամ 12 լիթր:

խարհի լաւագոյն քօնեաքը կը պատրաստուի «Արարատ գործարանին մէջ»: Այստեղ կ'արտադրուի մօտ 45 միլիոն աստիցան կամ 400 հազար շիշ քօնեաք:

«Արարատ»ի պատրաստած քօնեաքը 7 տեսակ է, լաւագոյնը կը կոչուի «Ֆին շամբաներ»: Միւս տեսակները 4, 3, 2 և 1 աստղով կը զանազանուին իրարմէ:

«Արարատ» կ'արտադրէ նաեւ «սքիրթօ» կամ զուտ ալքօօլ, մօտաւորապէս 4 և կէս միլիոն աստիցան, կամ 400 հազար շիշ: Այսինքն՝ քօնեաքի արտադրութեան հաւասար չափով:

«Արարատ» գործարանի տարեկան ընդհանուր արտադրութեան հասոյթը կը հաշուուի մօտ 5 միլիոն ուսուրի:

Բացի «Արարատ» գործարանէն, խաղողի մշակութեան բոլոր շրջաններուն մէջ կան օղի քաշելու կամ գինի պատրաստելու համար մանր մուկեր գործարաններ:

Խաղողի հիւթէն կը հոնուի նաեւ շարապ, որ յսմորուած գինի է և իր բուժիչ յատկութեան համար իբրեւ զեղ կը գործածուի: Մասնաւոր շիշերով կ'արտահանուի խաղողի հիւթը, գինիի և քօնեաքի նման, Խ. Միութեան բոլոր երկիրները, ինչպէս նաեւ գրացի երկիրները, Թուրքիա և Պարսկաստան՝ մասնաւորապէս:

5. ՊԱՀԱԾՈՅ ԱՐԴԻՆԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆԸ

Պառուղի և բանջարեղէնի պահածոներ (քօնսէրվ) պատրաստելու համար Հայաստանի առաջին մեծ գործարանը շինուած է Երեւանի մէջ 1929ին, մեքենական սարքաւորումով: Գործարանը որ արժած է 1,500,000

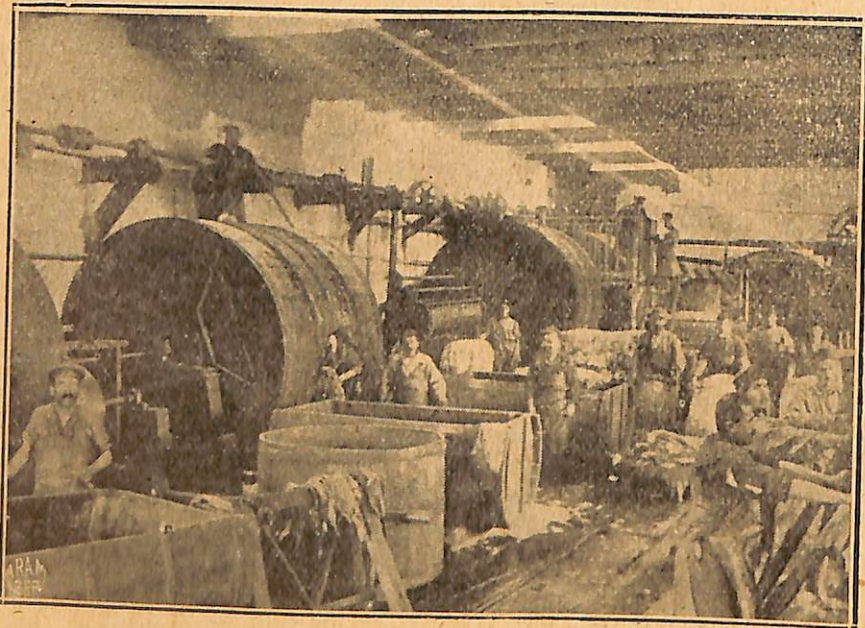
ուռբլի, կը գրաւէ 5 հէքթար տարածութիւն, ընդարձակ է և օգուէտ, գիտական բոլոր յարմարութիւններով օժտուած: Ունի բանջարեղէնի, մրգեղէնի, անուշեղէնի (մուրապա), թիթեղաշինութեան բաժիններ և Գալիֆօրնիական պրութեամբ չորանոց մը:

Այստեղ կ'աշխատին 600է աւելի բանւորներ և բանւորուհիներ: Օրական արտադրութիւնը կը հասնի 50 հազար փութի: Տարեկան ընդհա-

նուր արտադրանքը, 1932ի պաշտօնական թիւերով, 13 միլիոն աւելի է:

Քօնսէրվի գործարանին յատկացուած է, Ղուերու մէջ, 500 հէքթար հող, մրգեղէնի և բանջարեղէնի մշակութեան համար:

Քօնսէրվի երկրորդական գործարաններ կան այգեմշակութեան ուրիշ վայրերու ինչպէս՝ Աշտարակի և Մեղրիի մէջ: Ծրագրուած է Սարաբապատի մէջ ալ մեծ գործարանի մը շինութիւնը:

Երեւանի կաշիի գործարանը

6. ԿԱՇԻ ԱՐԴԻՆԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆԸ

Երեւանի կաշիի գործարանը, որ պատերազմէն առաջ գոյութիւն ունեցած է իբրև փոքրիկ արհեստանոց մը, այժմ ընդարձակուած և մեքենական սարքուածքով եղած է մեծ գործարան մը, արդիական ըմբռնումով: Ընդարձակման և մեքենական սարքա-

ւորման համար ծախսուած է 1,500,000 ուռբլի:

Կաշիի գործարանը կ'արտադրէ ներբանեղէն և կօշիկի երեսցուի մասեր: Ներբանեղէնի համար կը գործուի օրական 200 եզի, իսկ կօշիկի երեսի համար՝ օրական 2000 ոչխարի և այծի մորթ: Երեւանի գործարանին արտադրութիւնը յատկացուած է

տեղական օպառուժի համար: Կաշիի արգիւնտարութեան վարչութիւնը (Կաշուարգ) ունի կօշիկի արհեստանոց մը Երեւանի մէջ:

Կաշիի պատրաստութեան մէջ կարեւոր դեր մը կը կատարէ սղաղը (քանեկ) զոր տեղւոյն վրայ պատրաստելու համար կ'օգտագործուի կաղնիի կեղեւ և Արուքսի ափին գտնուած «կերմէք» անուշով բոյս մը, որուն արմատէն հանուած հեղուկը կը բռնէ ամերիկեան սղաղի տեղը:

Գործարանը ունի ճաշարան և լոգարան բանւորներու համար, սրանց թիւը մօտ 200 է:

7. ՄԵՔԵՆԱԿԱՆ ԳՈՐԾԱՐԱՆ

Երեւանի գործարանային թաղին մէջ, Պահածոյի գործարանին կից կը գտնուի Մեքենական (Մեխանիքական) գործարանը, որ շինուած է 1930ին: Գործարանին շինութեան և մեքենական սարքաւորման համար ծախսուած է 2 միլիոն ուռբլի:

Գործարանը ունի երեք բաժիններ.

1— Մետալազործարան, ուր կը շինուին սնիւններ, մեքենայի մասեր և գործիքներ:

2— Չուլարան, որ ունի երկու մեքենայ, մէկը կ'աշխատի «քօք» տնտեսով, միւսը՝ քարիւղով: Ունի պըղնձագործարան մը: Այստեղ կ'աշխատուի չուգունը (երկաթի հում մետաղը) որմէ կը հանուի նախ երկաթ և յետոյ պողպատ:

3— Գարբնոց, որ ունի կաթսայագործութեան համար առանձին մաս մը:

Գործարանին մէջ կ'աշխատին 300 հոգի: Երեւանի մեքենագիտական վարժարանը, որ շինուած է Մարկոսեան կապիով, կը պատրաստէ որակաւոր բանւորներ և մասնագէտներ՝ այս գործարանին համար:

8. ԱՏԱՂՁԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆ

«Հայաստանի անասուններու թրջութիւնը» (Հայաստանի թրջութիւն) իր ձեռքը կեդրոնացուցած է ստաղձագործական ճարտարութեամբ:

Երեւանի մէջ կան երկու մեծ ստաղձագործարաններ, երկուքն ալ մեքենական սարքաւորումով, որոնցմէ առաջինը հաստատուած է 1925ին Պ. Ե. Կարիկեանի կողմէ, չափահաս եղող որբերու համար իբրև արհեստանոց: Այս արհեստանոցի կից հաստատուած է դպրոց մը, անչափահաս աղոց ստաղձագործութիւն սորվեցնելու համար: Յիշեալ երկու գործարանները ծրագրուած միացնել մէկ գործարանի մը:

Բացի Երեւանի ստաղձագործարաններէն, Իջևանի և Սեւ Գարի մէջ հաստատուած են սղոցարան:

Ստաղձագործարաններու հում նիւթը, այսինքն փայտը կը ստացուի Հայաստանի և Վրաստանի անասուններէն: Ստաղձագործարաններու մեքենաները ստացուած են Գերմանիայէն: Առարկաներու շինութիւնը «սթանստորա» եղած է, այսինքն միօրինակ չարքով (սէրի) կը շինուին: Այս կերպով կը ստացուին անտիկան և գրասենեակի յատուկ կան կարասիք: Երեւանի թիւ 1 ստաղձագործարանը ունի յատուկ փուռ աթոռաշինութեան համար: Հաճարների փայտը կ'օգտա-

գործուի կան կարասիի շինութեան մէջ:

Երեւանի ատաղձագործարաններուն մէջ կը ստացուին տարեկան մօտ 3 հազար երկվեցեակ տիօս և 35 հազար սեղան, գուռ և պատուհան:

9. ԶԱՆԱԶԱՆ ԳՈՐԾԱՐԱՆՆԵՐ

Ծխախոտագործարան

Ծխախոտագործութիւնը բոլորովին նոր է Հայաստանի մէջ: Գործակցական ընկերութիւն մը 1921ին Երեւանի մէջ հիմնած է ծխախոտի փոքր գործարան մը, որ 1925էն ըսկսելով ժողովրդային Տնտեսութեան Խորհուրդին վարչութեան յանձնուած է, և ընդարձակուած է այժմ: Այս գործարանը կը պատրաստէ գլանիկ (սիկարէթ) և ծխախոտ: Արտադրանքն է 1931ի թիւերով, ամիսը 12 միլիոն հատ գլանիկ և 1 թօն ծխախոտ:

Կարի գործարան

Երեւանի կարի գործարանը հիմնուած է 1928ին, կը պատրաստէ կանանց և այլ մարդոց յատուկ հագուստեղէն, վերարկու, այլ մարդոց սպիտակեղէն, գլխարկ և այլն:

Այս կարի գործարանէն զտա կան գերձակներու «արակլ»ներու աշխատանոցներ:

Երեւանի կարի գործարանին տարեկան արտադրանքը 3 միլիոն ուրբի կը հաշուուի:

Մետաքսի գործարան

Հայաստանի մետաքսի թրջսթը իր ձեռքը կեդրոնացուցած է Հայաստանի մետաքսագործական արտադրութիւնը և ունի հետեւեալ գործարան-

ները. - Երեւանի մէջ՝ մետաքսի և շերամի սերմի գործարանները, Մեղրիի մէջ՝ շերամի սերմի գործարան, Ղափանի մէջ՝ շերամի սերմի 2 գործարաններ:

Բացի այս գործարաններէն յիշեալ վարչութիւնը ունի բոժոժի չորացման և խեղդումի հիմնարկներ, թըթաստաններ, սերմարաններ, թուփի անկարաններ և շերամագիտականփորձագիտական կայաններ:

Նոր Սեբաստիա աւանը այժմ կը դառնայ շերամաբուծութեան կեդրոն:

Տպարաններ

Հայաստանի մէջ պետականացուած են տպարանները և գրուած պետական - հրատարակչականի (պետ-Հրատ) վարչութեան տակ:

Երեւանի նախկին մանր մուկեր տպարանները միացուելով կազմուած է Հայպոլիկրաֆը նոր և տպարանական ամէն յարմարութիւն ունեցող ընդարձակ շէնքի մը մէջ: Պոլիկրաֆը ունի գրաշարանոց՝ «Լինթիթ»ի բաժանմունքով և 12 տողաչար մեքենաներով, տպագրական բաժին՝ «րօթաթիֆ» մեքենայով, վիճագրատուն՝ «սթէրէօթիթ»ի և «գինկօկրաֆ»ի բաժանմունքով, ձուլարան, կազմատուն և տուփի արհեստանոց:

Այստեղ կ'աշխատին 200է աւելի բանւորներ:

Պետական հրատարակչականը ունի տպարաններ Երեւանի, Էջմիածնի, Լենինականի և միւս կարեւոր կեդրոն աւաններու մէջ:

Հայաստանի ամենամեծ թերթը, «Խորհրդային Հայաստան», կը տպուի Հայպոլիկրաֆի տպարանին մէջ, 20 հազար օրինակ:

Պոլիկրաֆի շէնքին մէջ կայ բանւորական տկուժ մը և տպարանական դպրոց՝ 50 հոգիի համար:

Պետական հրատարակչականը

Պետ-Հրատը ստանձնած է բոլոր տպագրական գործերը, իսկ անոր կից է «Հայ գիրք» բաժնետիրական ընկերութիւնը, որ իր ձեռքը կեդրոնացուցած է գրավածառութիւնը և Հայաստանի ամէն կողմը ունի գրախանութիւններ:

Բացի Պետ-Հրատէն, Հայաստանի համալսարանը ունի իր սեփական հրատարակութիւնները, մասամբ վիճագրով, մասամբ տպակետիպ, մասամբ ալ տպագրուած:

Մեղրոնեան կտակի գործադրութեամբ կը հրատարակուին հայագիտական գործեր, առանձին յանձնաժողովի մը կողմէ, որ կից է Լուսաւորութեան կոմիտարութեան:

Բանակը և գործակցական ընկերութիւնները (կոոպերատիվ) ունին իրենց առանձին հրատարակութիւններ:

Պետ-Հրատը կը հայթայթէ ոչ միայն Հայաստանի, այլ Խորհրդային բոլոր երկիրներու մէջ գանուող հայկական վարժարաններու դասագիրքերը:

Հայ-Կիւս

Հայաստանի սինէմայի ճարտարութեամբ կը գտնուի Հայ-Կիւս «թրքաթ»ին ձեռքը:

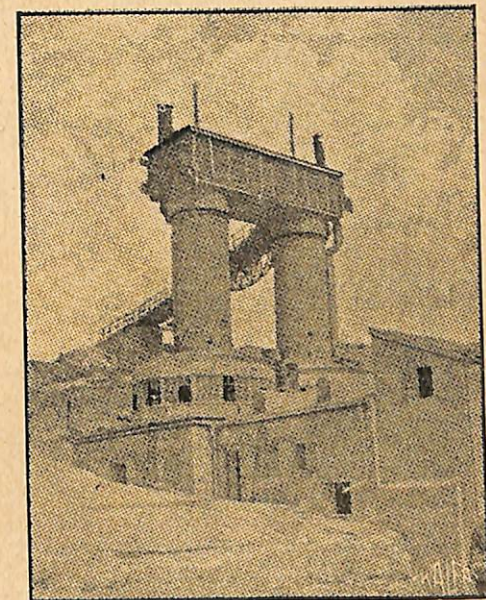
Հայ-Կիւսն կազմուած է 1924ին, նախնական միջոցներով: 1925ին տուած է իր առաջին ֆիլմը, Շիրվանզատէի «Նամուս»ին բեմադրութեամբ: Այժմ Երեւանի սինէմայի Սթու-

տիօն և աշխատանոցը կը գտնուին ընդարձակ և արդիական բոլոր յարմարութիւններով և գործիքներով օժտուած շէնքի մը մէջ, ուր կը պատրաստուին Հայաստանի բնական տեսարանները, շինարարական ձեռնարկները և հայ հեղինակներու գործերը ներկայացնող «ֆիլմ»եր:

Հայ-Կիւսն ունի պատրաստուած գերաստանական քաւք և մօտ 500 աշխատակիցներ:

Հայ-Կիւսի կից է պետական լուսանկարչատունը, որ ունի նոր և կատարելագործուած աշխատանոց մը:

Հայաստանի քաղաքներուն և կարեւոր կեդրոններուն մէջ կան Սինէմայի շէնքեր: Իսկ զիւղերու համար, շրջիկ Կիւսներ:

Ղափաղուի ցեմենտի գործարանը

Ցեմենտի գործարան

Ղափաղուի մէջ կը կառուցուի Ցեմենտի (սիման) գործարանը, որ կը

նկատուի Խ. Միութեան մէջ կառուցուած հսկաներէն մէկը: Այստեղ պիտի աշխատին մօտ 5 հազար գործուորներ, կիրի, գածի և կրողիւսի պատրաստութեան համար:

Ապանդանոց

Լենինականի մէջ կը շինուի հսկայ սպանդանոց մը, մեքենական

միջոցներով անասունները մորթելու և անոնց միսը և մորթը մշակելու համար:

Շահարի գործարան մը սկսած է շինուիլ Լենինականի մէջ, մաքարոցի գործարան մը՝ Երեւանի և պահածոյի գործարան մը՝ Ստրատարապատի մէջ:

10. ՏՆԱՅՆԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆ

Մեքենական ճարտարարուեստի հաստատումէն առաջ Հայաստանի ժողովուրդին ծանօթ եղած է անայնագործութիւնը կամ անային արհեստները, ինչպէս գորգաշինութիւն, կապերտագործութիւն (քիլիմ և ճիճիմ), գուլպայագործութիւն, հագուստաշինութիւն և այլն: Այս արհեստները կ'ըլլային նախնական միջոցներով: Այժմ Հայաստանի մէջ զարգացած է անայնագործութիւնը, մասնաւորապէս արտասահմանէն Հայաստան գաղթած հայերու շնորհիւ, որոնց մէջ Արար-

կիրցիները մասնաւոր յիշատակութեան արժանի են:

Մանուսայագործութիւնը, որ գոյութիւն ունեցած է հին Արարկիրի մէջ, այժմ կը ծաղկի նոր Արարկիրի մէջ, մեքենական միջոցներու կիրառութեամբ: Նոր Արարկիր խոշոր արհեստանոց մըն է և բնակչութիւնը կ'աշխատի մեղուի նման, հիւսելով կամ գործելով Հայաստանի համար կառուեղէն, կահաւորման յատուկ գործուածքներ, գուլպայեղէն, կնիճական հագուստեղէն և այլն:

Գորգաշինութիւնը նոր զարկ և մղում ստացած է 1927ին: Գործուած-

ղիներ և գորգագործներու պատրաստման համար դասընթացքներ հաստատուած են Երեւանի, Դարաքիլիսոյի և Իջևանի մէջ:

1932ի պաշտօնակոնս թիւերով Հայաստանի մէջ շինուած է 9 հազար խորանարդ մէթր լուս սրահով գորգ:

Գուլպայագործութիւնը նոյնպէս նոր զարկ ստացած է շնորհիւ գուլպայի մեքենաներու, որոնք բերուած են գաղթականներու կողմէ: Այսպէս՝ Նոր Մարթիա ունի իր մեքենական գուլպայագործարանը:

Կարի գործարանը Երեւանի մէջ, կը պատրաստէ ձերմակեղէն և հագուստեղէն:

Մեքենայաշինութիւնը, այսինքն մետաղէ գործիքներ կամ սաւորկաններ շինելու արհեստը նոյնպէս զարգացած է: Վանեցի վարպետներ կը շինեն սուկերչական սաւորկաններ խիստ նուրբ ճաշակով:

Կառագործութեան մէջ ծանօթ է բրուսագործութիւնը: Լօսիի, Փամբակի և Դիլիջանի մէջ կը պատրաստուին կղմինար և ջրմուղի խողովակներ:

Փայտագործութիւնը՝ ծանօթ է Լօսի-Փամբակի և Դիլիջանի շրջաններուն մէջ, ուր կը շինուին դիւզատընատեական գործիքներու փայտեղէն մասեր, սայլի տնիւներ և այլն:

Սննդամթերքի պատրաստութեան մէջ յիշենք անուշեղէնը, սուճուզը, զանազան ըմպելիքները:

Տնայնագործութեան զանազան ձեւերը ունին իրենց «տրաէլ»ները կամ արհեստագործական միութիւնները, որոնք միացած են ընդհանուր կազմակերպութեան մը մէջ, որ կը կոչուի Հայաստանի անայնագործական կապերատիվ, կամ կարճ կերպով «Հայնարկուպ»:

Հայաստանի կիները բամբակ կը քաղեն

Ը. ԱՌԵՒՏՈՒՐ ԵՒ ՎԱՐԿԱՅԻՆ ՀԻՄՆԱՐԿՆԵՐ

1. ՊԵՏԱԿԱՆ ԱՌԵՒՏՈՒՐԸ

Առեւտուրը կը կատարուի արտադրողին բերքը կամ սպրանքը ըսպառողին արտադրութեան տակ գնելու համար: Առեւտրականը միջնորդն է արտադրողին և սպառողին միջև: Այս միջնորդութեան համար՝ առեւտրականը իր գնած սպրանքին վրայ բան մը կ'աւելցնէ իրրեւ շահ, սպառողին տուր համար այդ սպրանքը:

Խորհրդային իրաւակարգը ջնջած է առեւտուրը այս իմաստով և առեւտրականի դերը ստանձնած է պետութիւնը, որ ուղղակի կերպով կամ իր հակակշիռին տակ գործող հիմնարկութիւններուն միջոցով սպառողին կը հայթայթէ այն բաները, որոնք կ'արտադրուին երկրագործութեամբ, արհեստներով կամ ճարտարարուեստով: Այս կերպով կարելի կը կարծուի սպրանքի մը արտադրութեան արժէքին վրայ առանց չափազանցուած շահ մը աւելցնելու զայն հասցնել սպառողին:

Ներքին շուկայի մէջ առեւտուրը կը կատարուի համագործակցական ընկերութիւններու (քօօբլէրաթիֆ) կողմէ, որոնք ունին աշխատանոցներ և խանութներ, ուր գները որոշուած են նկատի առնելով սպրանքներու արտադրութեան արժէքը, փոխադրութեան և այլ ծախքերը, նաեւ պաշտօնէութեան արուած թոշակը, պետու-

թեան արուելիք տուրքը և համագործակցականի մէջ մանող անհատներու կամ կազմակերպութեանց արուելիք շահաբաժինը:

Արտաքին շուկայի համար առեւտուրը, կամ ներածուած ու արտածուած կը կատարուի ուղղակի պետական հիմնարկներու կողմէ, որոնք օտար երկիրներու մէջ ունին ներկայացուցչութիւններ: Ասոնք կը ստանան սպառանքներ և կը կատարեն գնումներ:

Ներքին շուկայի մէջ առեւտուրը կը կատարուի գրամով, որ Խ. Միութեան բոլոր երկիրներուն համար միօրինակ է և նոյն արժէքը ունի, այն է ուրլին, որ 10 Փրանքի կամ 2 շիլլինի և կամ մօտաւորապէս 40 սէնթի հաւասար է, պաշտօնապէս: Մէկ ուրլին ունի ստորարժանութիւն, կոպէկ անունով: 100 կոպէկը 1 ուրլին է: Դրամը արծաթ և նիքել է ուրլինի ստորարժանութիւն համար, իսկ թուղթ՝ 1 ուրլինէն սկսելով: 10 ուրլինոց թուղթ մը կը կոչուի չեքլօնեց ուրլին, որ մէկ սթերլին սկիի հաւասար է:

Արտաքին առեւտուրը կը կատարուի փոխանակութեամբ, այսինքն սպրանքի դէմ սպրանք տուրլ և կամ օտար գրամով, որովհետեւ ուրլին օտար երկիրներու մէջ չի գործածուիր և գնողական արժէք չունի: Ներքին առեւտուրի մէջ օտար գրամի գործածութիւնը արգիլուած է: միայն օտարականներն են որ կ'արածուին, մաս-

նաւոր խանութներէ գնումներ ընել իրենց երկրին գրամով: Այս խանութները կը գտնուին Տօրքսի կոչուող պետական կազմակերպութեան հսկողութեան տակ:

Մասնաւոր անհատներու արգիլուած ըլլալով միջնորդ ըլլալ արտադրողներու և գնողներու միջև, սակարաններ գոյութիւն չունին Խորհրդային Միութեան բոլոր երկիրներուն մէջ: Ինչպէս յայտնի է, սակարանները հաստատութիւններ են, ուր սպրանքներու կամ արտադրող և ըսպառումի համար միջնորդ հիմնարկներու գրամայուլը կազմող արժէթուղթերու առուծախը կեղրնացած է:

Բացառութիւն ըլլալով արտօնուած է մանր առեւտուրը սկզմ սանձանի մէջ, գլխաւոր գիւրութիւն տուր համար որ գիւրացիները իրենց հողին կամ անասուններուն արտադրութիւնները ուղղակի, քողաք տանելով կամ իրենց գիւղին մէջ, ծախեն սպառողներու:

Արտօնուած է նոյնպէս փոքր արհեստուորներու իրենց անհատական աշխատանոցը և խանութը ունենալ այն շրջաններու կամ տեղերու մէջ, ուր համագործակցականները ի վիճակի չեն ժողովուրդին պահանջը բաւարարելու լիովին:

Անհատական առեւտուրի ջնջումը որքան այ կարգ մը չարաշահութեանց և զեղծումներու առաջքը առած և մասնաւորներու քով հարստութեանց գիւղելիլը արգիլած է, լայն և այնպէս ստեղծած է գժուարութիւններ սպրանքներու բաշխումի գործին մէջ, խանութները վերածելով տեսակ մը պետական պաշտօնատանց, ուր պաշտօնէութիւնը փութկատութիւնը ցոյց

չի տար յաճախողը գոհացնելու: Ասկէ գտա անհատական ձեռներէցութիւնը կը բացակայի, արագ կերպով արտադրողէն սպառողին հասցնելու համար սպրանքները, ինչ որ պարենաւորութիւն գժուարութիւններ կ'ըստեղծէ:

Անգրկովկասեան երեք երկիրներու ներքին առեւտուրը գրուած է Անգրկովկասեան Դաշնակցային Հանրապետութեան Ներքին Առեւտուրի Կոմիտարութեան ընդհանուր վարչութեան տակ: Այս կոմիտարութիւնը իր լիազօրները ունի երեք երկիրներու մայրաքաղաքներուն մէջ:

Իսկ Խորհրդային Միութեան ընդհանուր արտաքին առեւտուրի վարչութիւնը յանձնուած է Միութեան կան կառավարութեան, որուն արտաքին առեւտուրի կոմիտարութիւնը ունի իր լիազօրը Թիֆլիսի մէջ: Այս կոմիտարութեան կապուած են արտասանձանի բոլոր առեւտրական ներկայացուցչութիւնները:

2. ՀԱՍԱԳՈՐԾԱԿՑԱԿԱՆՆԵՐ

Համագործակցական կամ ֆօրէրաթիֆ ընկերութիւնները երեք տեսակ են. արտադրական, սպառողական և վարկային:

Արտադրողական համագործակցականները կը կոչուին նաեւ «արաւլ»: Համայնական անտեսութիւնները (կուլխոզ) երկրագործական համագործակցականներ են: Կան նաեւ անասնապահական և արհեստակցական «արաւլ»ներ:

Սպառողական համագործակցականներու նպատակն է աժան սպրանք հայթայթել, ուղղակի գնելով արտադրողներէն և բաշխելով սպառողներուն:

Այս ըմբռնումով համագործակցականներ գոյութիւն սենեցած են Հայաստանի մէջ, 1900 թուականէն ի վեր, ինչպէս՝ Մեղրիի Սպառազական համագործակցականը:

Վարկային համագործակցականներու նպատակն է փոխառուութիւն ընել և վարկ տալ արդիւնաբերութեան համար: 1913ին նախկին Երեւանի նահանգին մէջ գոյութիւն սենեցած են 53 վարկային համագործակցականներ:

1919ին Հայաստանի սպառազական համագործակցականները՝ համագումար ժողով մը ունենալով կողմնող են միութիւն մը, «Հայաստանի կօօպերացիա» (հայկօօպ) անունով, որ օժտուի, գինիի, սրահածայի, կօշիկի և այլ ձեռնարկներ ըրած է, մասնաւոր վարկ ստանալով կառավարութիւնէն:

Այժմ Հայաստանի սպարանքային շրջանառութիւնը հարիւրին 75 ասկոսով կը կապարուի Համագործակցականներու միջոցով:

Համագործակցականներու մէջ գըրամ դեղները կը կոչուին «փայտակեր», որոնք իրենց անգամակցած միութիւնէն կը ստանան սպարանք: «Փայտակեր»ները խորհրդային իրաւարարքի սակ շահաբաժին չեն ստանար, այլ շահը կը բարդուի համագործակցականի գրամով լուխին վրայ:

Համագործակցականներու անդամները ունին յատուկ գրքոյիներ որոնք կը ներկայացունին սպարանք գնելու ասանս: Համագործակցականները իրենց անդամ չեզոքներուն ալ սպարանք ծախելու արտօնուած են, ազատ վաճառքի գնով, այսինքն աւելի սուղ:

Հայաստան սպառազական ընկե-

րութիւններու Միութեան (հայկօօպ) կանոնադրութիւնը վաւերացուած է Հայաստանի ներկայ կառավարութեան կողմէ 1927ին: Ըստ այդ կանոնադրութեան Հայկօօպը իրաւական անձնաւորութիւն մըն է, որ կը գնէ և կը վաճառէ, արտադրական ձեռնարկութիւններ կ'ընէ, իր և իր անդամներուն պէքերը կ'ապահովագրէ, յարաբերութեան կը մտնէ վարկային հիմնարկութիւններու հետ և այլն:

Հայկօօպը երեք աստիճանի գրամագրութիւն ունի.—

1.— Հիմնական կամ անբաժանելի գրամագրութիւն, որ կը գոյանայ Հայկօօպի մէջ մտնող ընկերութիւններու մուտքի գումարներէն (25 սուբլի) և իր տարեկան զուտ շահին 40 աս հարիւրով:

2.— Փայլով ճարային գրամագրութիւն, որ կը կազմուի Հայկօօպի անդամ ընկերութիւններու փայտվճարներէն:

3.— Յատուկ գրամագրութիւն, որ կը կազմուի գլխաւորապէս տարեկան զուտ շահի տոկոսային յատկացումէն և վաճառուելիք սպարանքներու գիններուն յատուկ յաւելումներէն (ինչպէս ազատ վաճառքի սպարագային):

Հայկօօպի վարիչ մարմիններն են հետեւեալները.

1.— Լիազօրական ժողով, որ կը կազմուի Հայկօօպի անդամ միութեանց լիազօր ներկայացուցիչներէն և կը գումարուի տարին մէկ անգամ, ստանալու համար վարչական մարմիններու հոշուեալութիւնը և ապա կազմակերպական կամ Հայկօօպի ընդհանուր գործառնութեանց վերաբերող սրուշումներ:

2.— Լիազօրական խորհուրդ, որ կ'ընտրուի լիազօրներու ժողովէն՝ մէկ տարուան համար և կը բաղկանայ 35 անդամէ և 10 փոխ անդամէ: Խորհուրդը կը գումարուի երեք ամիսը մէկ անգամ:

3.— Վարչութիւն, որ կ'ընտրուի լիազօրներու ժողովէն և կը վարէ Հայկօօպի գործերը: Վարչութեան նախագահը կ'ընտրուի Լիազօրներու ժողովէն: Իսկ վարչութեան անդամները իրենց մէջ կ'որոշեն միւս պաշտօնները: Վարչութեան շրջանը մէկ տարի է և կը բաղկանայ 5 անդամէ և 2 փոխ անդամէ:

Հայկօօպի գործերը քննելու համար լիազօրական ժողովը կ'ընտրէ վերաուղիչ յանձնաժողով մը, որ կը բաղկանայ 3 անդամէ և 2 փոխ անդամէ:

Հայկօօպի գործառնութեանց մէջ եթէ մեծա ըլլայ, այդ մեծար կը հանւի իր հիմնական գրամագրութիւն և անդամագճարային յատկացումներէ: Եթէ այս կերպով չչոցուի մեծար, պակաս գումարը Հայկօօպի մասնակցող ընկերութեանց մէջ կը յամարուի, անոնց փայտվճարներուն համեմատութեամբը:

Հայկօօպի մէջ մտնող միութիւնները ունին 200 հազարէ աւելի անդամներ, 3 միլիոն սուբլի փայտագրամագրութիւնով, 1 միլիոն հիմնական գրամագրութիւնով և մօտ 1 միլիոն այլ գրամագրութիւններով: Ապարանքային միջին շրջանառութիւնը ամիսը մօտ 5 միլիոն սուբլի է:

Հայկօօպը ունի 75 փակ (այսինքն միմիայն բանւորներու համար) խանութներ կամ բաշխիչներ, 71 փակ ճաշարաններ, 150 ամէնուէն համար բաց

խանութներ, 8 բաց ճաշարաններ, 20 փուռ և 5 անտեսութեան արդիւնաբերութեան համար:

Հայկօօպը բացած է, իր անդամներուն համար 1 մանկամար, 99 մանկապարտէզ, 50 մօր և մանկան խանութներ և 10 թէյարաններ:

Հայկօօպի պաշտօնութիւն և վարիչներ հասցնելու համար հաստատուած է 1 համագործակցական ինստիտուտ (համարարանական հիմնարկ) 1 ասիսիքում (մասնագիտական վարժարան) 2 դասընթացքներ, բազմաթիւ ընթերցասրահներ, գրախանութներ, սինէմայի ներկայացման կայաններ և այլն:

Հայկօօպը կը մտնէ Անդրկովկասի Համագործակցականներու ցանցին մէջ և կապուած է համամիութեանական համագործակցականներու կեդրոնին, որ կը գտնուի Մոսկուայի մէջ և կը կոչուի Անկրօսայուզ:

Հայկօօպը Լենինականի և Ղարաքիլիսայի մէջ ունի իրեն յատուկ կեդրոնական պահեստները կամ միութեանացիները, ուրիշ կը բաժնուին իր խանութներուն կամ ճաշարաններուն համար սկաք եզոզ միմերքները:

Երեւան և Լենինական ունին իրենց յատուկ բանւորական սպառազական ընկերութիւնները (Բանկօօպ):

3. ՆԵՐԱԾՈՒՄ ԵՒ ԱՐՏԱԾՈՒՄ

Հայաստան կը ներածէ գլխաւորապէս հացահատիկ, բամբակ, շաքար, բուրդէ և բամբակէ գործածածքներ, մեքենաներ և այլն: Կ'արտածէ գլխաւորապէս գինի և քօնեաք, մորթեղէն, սրահի, պահածոներ, շերամի հուսա և այլն:

1930ի թիւերով Հայաստան ներածած է հետեւեալ ապրանքները, նոյն տարւոյ մէջ.

Ծխախոտ	22,3	թօն
Յորեն	5,127	»
Ալիւր	47,644	»
Այլ հացամթերք	1,750	»
Շաքար	3,314	»
Թէյ	97	»
Կրօնպահ (խմորեղէն)	3,047	»
Սպիտակ նաւթ	12,205	»
Մանիֆուր թիւր (բմպկ.)	159	վակոն (1)
» (այլ)	1,736	հազար ոււրլի
Հողուտ (պարտոստ)	2,334	»
Կօշիկ	188,452	զոյգ
Կրկնակօշիկ	81 851	»

Նոյն տարւոյն ընթացքին Հայաստանէն արտածուած են.

Բամպակ	3, 524	հազար ոււրլի
Ծխախոտ	35,6	թօն
Բուրդ	161	»
Մեղր	100	»
Գինի	59,700	զոյլ
Շերամի սերմ	82,300	տուփ
Կաշի	48,355	ոււրլի
Կաթ	96	թօն
Հաւկիթ	1,388	հազար հոտ
Խոշոր եղջերաւոր	6,895	»
Մանր	7,017	»
Պանածոյ	206	թօն
Տուֆ քար	2,000,000	»
Պղինձ	4,000	»
Պեմզա	20,000	վակոն
Արգինիի հանքային ջուր	1,000,000	շիշ

(1) Մէկ վակոնը կը հաշուուի 75,000 մէթր:

4. ՎԱՐԿԱՅԻՆ ՀԻՄՆԱՐԿՆԵՐ

Պետական պանք (Պետ-պանք) — կեդրոնը կը գտնուի Մոսկուայի մէջ և մասնաճիւղ ունի Երևանի մէջ:

Երևանի Պետ-պանքի շէնքը կը գտնուի Շահումեան հրապարակին վըրայ:

Պետ-պանքը կը կատարէ արտադրութեան և ապրանքի բաշխումի անմիջական վարկաւորումը, անոր գործաւնութեանց մէջ կը ցորտայ անասաւարական հիմնարկներու գործունէութեան գրամական արտայայտութիւնը ու անոյ հակակշիռի կ'ենթարկուի երկամասկան ծրագիրներու իրագործումը: Բոլոր արդիւնաբերական ձեռնարկներուն հասոյթը կը մտնէ այս գրամատան մէջ և ծախքերը կը ստացուին անկէ:

Կոմունալ պանք, որ հաստատուած է 1924ին, Հայաստանի յատուկ պետական գրամատան հաշուեյարգարէն յետոյ:

Կոմունալ պանքի գրամազուլումն է մօտ 2 միլիոն ոււրլի, կեդրոնը կը գտնուի Երևան և բաժանմունքներ կամ մասնաճիւղեր ունի Լենինականի և այլ շրջանային կարեւոր վայրերու մէջ:

Կոմունալ պանքը կը կատարէ ամէն տեսակի գրամատան գործաւնութիւններ, կ'օժտնագակէ բնակարանային շինարարութեան և վարկ կը հայթայթէ անգական արդիւնաբերական հիմնարկներու համար:

Գիւղատնտեսական գրամատուն, որ այժմ կը կոչուի Կոլխոզ Պանքա (այսինքն համայնական անասաւթիւններու գրամատուն) վարկ կը հայթայթէ

Հայաստանի զիւղատնտեսական գրամատունը

Գիւղացիներուն: Հիմնուած է 1924ին, բաժնետիրական գրութեամբ: Հայաստանի զիւղատնտեսական գրամատան բաժնէթուղթերը կը բերեն 0/0 8 տոկոս:

Այս գրամատան շէնքը, որ հայկական ճարտարապետութեան զեղեցիկ նմայժ մըն է (գործ ճարտարապետ Բուշետի), կը գտնուի Շահումեան հրապարակին վրայ:

Խնայողական սնուկ.— Հայաստան ունի իր «Խնայողական Դրամարկներու Վարչութիւնը», հիմնուած 1924ին: Կեդրոնը կը գտնուի Երևանի մէջ, ունի գլխաւոր վարչութիւն

մը Լենինականի և մասնաճիւղեր՝ չըր՝ ջաններու կեդրոններուն մէջ:

Խնայողական գրամարկները կ'ընդունին աւանդներ, կը գնեն, կը ծախեն կամ ի պահ կ'ընդունին պետական փոխաւնութիւններու պարտատուներ, կը կատարեն գրամական փոխադրութիւններ, քոմիսիօնի և ճիրոյի գործաւնութիւններ և այլն, փոխաւրութիւն կ'ընեն արժէթուղթերու կամ աւանդներու վրայ:

1931ի թիւերով խնայողական անասւկներու մէջ գրամարկներու թիւը 184 էր, աւանդատուներու թիւը՝ 41,555, իսկ աւանդներու գումարը՝ 2,540,000 ոււրլի:

Թ. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՂՈՐԴԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

1. ԵՐԿԱԹՈՒՂԻՆԵՐԸ

Անդրկովկասի մէջ Հայաստան ա-
մենէն նուազ նպաստաւորութեամբ երկիրն
է երկաթուղագծերու անակէտով : Ար-
զարեւ., 1928 թուականին Անդրկովկա-
սի երկաթուղագծերու ընդհանուր եր-
կարութիւնն էր 2268 քիլոմէթր, ու-
րոնցմէ 997 քիլոմէթր Պարպէյճանի,
896 քիլոմէթր Վրաստանի և 375 քի-
լոմէթր Հայաստանի բաժին կ'իյնար :

Այդ թուականէն ի վեր Հայաստա-
նի մէջ շինուած են Արթիկ-Լենինական
նեղ գիծը, մօտ 30 քիլոմէթր երկա-
րութեամբ, Ղափան-Միջկէսն գիծը, մօտ
75 քիլոմէթր, և այժ կը շինուի Երե-
ւան - Սևան գիծը 30 քիլոմէթր երկա-
րութեամբ, որով Հայաստանի երկա-
թուղիներու ընդհանուր երկարութիւնը
կը հասնի այժմ մօտ 500 քիլոմէթրի :

Հայաստանի գլխաւոր երկաթու-
ղագիծը այժմ Թիֆլիս — Երեւան —
Ջուլֆա գիծն է, որ երկար է (Թիֆլիս-
Երեւան ճամբան 18 մամուսն մէջ կը
կարէ) և կ'անցնի արգիւշտակութեան
կեդրոններէն հեռու վայրերէ : Այս ան-
ակէտով Երեւան—Սևան—Աղստաֆա
և Ջուլֆա—Ալեքսի երկաթուղագծերը
Հայաստանի անասական պայմանները
հիմնովին պիտի փոխեն :

Երեւան—Թիֆլիս գիծը Հայաս-
տանը կը կապէ Մոսկուա—Պաքու—Պա-
թումի երկաթուղագիծին, որով արտա-

ստմանի հետ հաղորդակցութեան միակ
երկաթուղագիծն է այժմ :

2. ՕՂԱՅԻՆ ԳԻԾԵՐ

Հայաստան այժմ կապուած է օդա-
յին հաղորդակցութեան ճամբով Թիֆ-
լիսի հետ. ծրագրուած է նուազ օդա-
յին ճամբայ ունենալ Պաքուի հետ :

Երեւան—Թիֆլիս օդային ճամբան
կ'անցնի Արագածի և Լենինականի վը-
րայով : Այս ուղղութեան կարեւոր կէ-
տերուն վրայ կը հաստատուին օդակա-
յաններ : Երեւան և Լենինական պիտի
ունենան իրենց ընդարձակ և ամէն
յարմարութիւններով օժտուած օդային
հրապարակները :

Երեւան—Թիֆլիս գիծէն զատ ծը-
րագրուած է Երեւան—Ղափան և Երե-
ւան—Դիլիջան օդային գիծերը : Այս
վերջինը Երեւանը պիտի միացնէ Պա-
քուի :

3. ՆԱԻԱՐԿՈՒԹԻՒՆ ՍԵՒԱՆԱՅ ԼՃԻՆ ՎՐԱՅ

Հայաստանի գետերը նաւարկելի
չեն : Սեւանայ լիճն է միայն, ուր նա-
ւարկութիւն կայ, փոքր շոգենաւերով,
չօգեմակոյցներով կամ նաւակներով :

Սեւանայ լճի ափը գտնուող կա-
րեւոր աւաններու միջեւ երթեւեկը կը
կատարուի շոգենաւերով, ինչպէս՝ Երե-
նովքայի և Նոր Բայազետի միջեւ :

Չկնորսութեան համար կան բազ-
մաթիւ նաւակներ, որոնք կը սպա-

տարկեն լճին զանազան մասերուն և
Երեւովքայի ստույգարանին միջեւ :

Սեւանայ լճին վրայ գտնուող կըղ-
զին, ուր հին վանքին կողքին հաս-
տատուած է մատուորակոններու յատուկ

հանգիստի տուն մը, զբօսաւայր մըն է
ժողովուրդին համար, որ տօնական օրե-
րու մէջ մանաւանդ կը զիմէ այնտեւ,
վայելելու համար Սեւանայ լճին անզու-
ղական տեսարանին գեղեցկութիւնը :

Նաւարկութիւն Սեւանայ վրայ

3. ԹՈՒՐԻՍՏԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆ

Արտասահմանէն Խորհրդային Մի-
ութեան երկիրները այցելող Թուրիստ-
(զբօսաչրջիկ)ներու համար կայ յատուկ
կազմակերպութիւն, որ կը գործէ պե-
տական հսկողչիւսի առիւթ : Այս կազմա-
կերպութիւնը կը կոչուի «Խնթուրիսթ»
և որոն կեդրոնն է Մոսկուա :

Ինթուրիսթը իր բաժանմունքները
կամ մասնաճիւղերը ունի Խորհրդային
բոլոր երկիրներու մայրաքաղաքնե-
րուն և կարեւոր կեդրոններուն մէջ :

Երեւանի մէջ կայ «Խնթուրիսթի
Հայաստանի բաժանմունք», որ ունի իր

յատուկ հիւրանոցը կամ պանդոկը :
Զբօսաչրջիկներու հանգստութիւնը և
աղտոտ երթեւեկը երկրին ամէն կողմ՝
ապահովուած է այս կազմակերպութեան
կողմանէ, որ սեփական ինքնաշաճեր
ունի :

Հայաստանի գեղեցիկ բնութիւնը,
հարուստ հնութիւնները, յուշարձանները
և պատմ. վայրերը ոչ միայն հայերու,
այլ օտարներու համար ալ հետաքրքրա-
կան և շահեկան կ'ընծայեն զայն. որով
Խնթուրիսթը իր արտասահմանեան ծա-
նուցումներուն մէջ կարեւորութեամբ
կը յիշէ Հայաստանը, զայն ներկայա-
ցնելով որպէս Խ. Միութեան Դրախտը :

Ժ. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԻՆՔՆԱՎԱՐ ՂԱՐԱԲԱՂ

Հեռուային Ղարաբաղը, որ իր մէջ կ'առնէ հին Մեծ Հայքը, Արցախի նահանգն է և սղգագրական ու պատմական տեսակէտով մասը կը կազմէ Հայաստանի մայր պետ կցուած է Աաըրպէյճանի հանրապետութեան և կը կադմէ ինքնավար շրջան մը, սահմանակից Զանգեզուրի:

Տարածութիւնն է 4161 քառ. քիլոմէթր, բնակչութիւնն է 130 հազար, որուն 110 հազարը՝ հայ: Վարչական կեդրոնն է Ստեփանակերտ, Շուշիի մօտ:

Ղարաբաղի լեռները ջրաբաժան գիծը կը կազմեն Կուրի և Արաքսի աւազաններուն միջև, հարուստ են բուսականութեամբ և ալպին արօտատեղիներով: Ղարաբաղի մէջ կը հասնին հացաբոյսեր և խաղող: Բնակչութիւնը կը զբաղի գլխաւորապէս երկրագործութեամբ և այգեգործութեամբ:

Ղարաբաղի ձիերը ընտիր են և գեղեցիկ:

Ղարաբաղի հանքերուն մէջ յիշենք Գետաբեկի պղնձահանքերը, որոնց մօտ կան գործարաններ պղինձ հալելու համար:

Ղարաբաղի հայերը ծանօթ են իրենց քաջութեամբը: Պարսկական տիրապետութեան տակ Ղարաբաղի հայ մելիքները կիսանկախ էին: 17րդ դարուն նշանաւոր դարձաւ Գալիթ Բէկ, որուն օրով Սիւնեաց աշխարհը ինքնիշխան եղաւ պահ մը:

Ինքնավար Ղարաբաղի գլխաւոր քաղաքն է Շուշի, որ նշանաւոր է իր թթառաններովը: Շերամապահութիւնը և մետաքսագործութիւնը զարգա-

ցած են այստեղ: Շուշին ծանօթ է նաեւ իր գորգերով, որոնք կ'արտադրին օտար երկիրներ ևս:

Շուշի քաղաքը կը գտնուի լեռան մը վրայ և ծովի մակերեսէն 4780 ոտք բարձրութիւն սենի: Շուշին կեդրոնն է նաեւ Արցախի հայոց սուսնորդական թեմի:

Շուշիի մօտ կը գտնուին Խանքենդ աւանը, Կաչաղակաբերդը, որ Խաչենի մելիքներու բերդը եղած է և Աւետարանաց գիւղը՝ որ Վարանդայի մելիքութեան կեդրոնը եղած է: Այստեղ է նաեւ Ամարասի վանքը, որ պահ մը աթոռանիստ է եղած Աղուանից կաթողիկոսներու: Իսկ Աղուանից կաթողիկոսներու վերջին աթոռանիստը եղած է Գանձասարի վանքը, որ կը գտնուի նոյնպէս այս շրջանի մէջ:

Ղարաբաղի միւս կարեւոր աւաններն են. Հազրութ, Մարտունի և Զբարաբերդ:

Ղարաբաղի մէջ կը գտնուին Դիզախի լեռները, որոնցմէ Զիլարեթի գագաթը նշանաւոր է:

Հայկական ինքնավար Ղարաբաղի պաշտօնական լեզուն հայերէնն է: Կառավարական կազմը հայերէն բողոքացած է և միայն վարչական կազմերով կազմուած է Ատրպէյճանի հետ:

Հիւսիսային Կովկասի մէջ, Սեւ ծովու ափին Նովորոսիսքի մօտ կը գտնուի Արմաւիրի հայկական ինքնավար շրջանը, մօտ 20 հազար բնակչութեամբ:

ԺԱ. ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆԵԱՆ ՀԱՅՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

1. ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆԻ ՀԱՅՈՒԹԻՒՆԸ

Պատմական զէպքերու բերումով հայ ժողովուրդին մէկ մասը միշտ իր բնիկ երկրէն դուրս ապրած է և սակայն սրտով և մշակութային կապերով անոր կապուած մնալով է որ կրցած է հայ ապրիլ և հայ մնալ:

Վերջին մեծ պատերազմին մէջ Թուրքիոյ մաս կազմող Հայաստանը ամայացած է և ժողովուրդին մէկ մասը կոտորուած, մնացեալ մասը ապստամբուած է Կովկաս, Հայաստան և Թուրքիոյ սահմանակից երկիրներու և կամ աշխարհի մնացեալ մասերու մէջ գրուած:

Մօտաւոր թիւերով արասահմանի Հայութիւնը կը ներկայացնէ հետեւեալ թիւը, գաղութներու կարեւորութեան կարգով.

Սուրիա և Լիբանան	125.000
Հիւսիսային Ամերիկայի միացեալ Նահանգներ	120.000
Պարսկաստան և Հնդկաստան	120.000
Ռուսաստան	100.000
Թուրքիա (Կ. Պոլիս)	75.000
Ֆրանսա	50.000
Յունաստան	30.000
Ռումանիա	30.000
Եգիպտոս	25.000
Պուլկարիա	25.000
Հարուային Ամերիկա	20.000
Դանաստ	10.000
Իրաք	5.000
Պաղեստին	5.000
Կիպրոս	5.000
Զանազան երկիրներ	5.000
ԸՆԴՀԱՆՈՒՄ	750.000

Յիշեալ գաղութներէն ոմանք, ինչպէս՝ Ռուսաստան, Ամերիկա, Եգիպտոս, Ռումանիա և Պուլկարիա հին են, միւսները, ինչպէս՝ Սուրիա, Իրաք, Կիպրոս, Ֆրանսա նոր են:

Բոլոր գաղութներու Հայութիւնն ալ իր ընտանիքներէն մէջ կ'ապրի իրրե վաքրամանութեան պատկանող սահմանին համայնք, տեղական օրէնքներու հաւատարիմ է և ճանչցուած՝ իրրե խաղաղ և շինարար ապրի, ունի իր եկեղեցական, մշակութային և բարեգործական հիմնարկութիւնները:

2. Հ. Բ. Ը. ՄԻՈՒԹԻՒՆԸ

Արտասահմանի մէջ հայրենաշէն ընկերութիւններէն սուսնինն է Հայ Բարեգործական Ընդհանուր Միութիւնը որ հիմնուած է Եգիպտոսի մէջ, 1906ին, ողբացեալ Պօղոս Նուպար Բաշայի և իր գործակից պետական կամ մտաւորական հայ անձնաւորութիւններու կողմէ:

Բարեգործականը քիչ ժամանակի մէջ մասնաճիւղեր ունեցած է Թուրքիոյ, Ամերիկայի և արտասահմանեան այլ երկիրներու մէջ, տասնեակ հազարաւոր անդամներով: Իր սկզբնական նպատակը եղած է նիւթապէս և բարոյապէս աստարել հայրենի հողին կապուած հայ ժողովուրդին:

Մեծ պատերազմին և անկէ յետոյ նախախնամական օգնութիւն ըրած է Թուրքիոյ դժբախտ Հայութեան, տարագրութենէ մազապուրծ ազատած բազմութիւններուն նպատակ հասցնելով, տասը հազարէ աւելի սրբեր և որբու-

հինիս արտասարեւելի և զստախորակե-
լով ու նաև օժանդակելով բողոքական
կարոտ վարժարաններու, մասնաւորա-
պէս Սուբիոյ և Յունաստանի մէջ:

Հ. Բ. Ը. Միւթիւնը Հայաստանի
կառավարութեան կողմէ պաշտօնա-
պէս ճանչցուած է 1924 ին յատուկ պաշ-
տօնագրով մը, որով կ'արածուի Մի-
ւթիւնը՝ «Սորճրդային Հայաստանի
ստճմաններուն մէջ իր հանրագումար
ծունելութիւնը ասարածել, երկրին վե-
րաշինութեան և ժողովուրդի անաւա-
կան, ֆիզիքական և կուլտուրական
զարգացմանը օժանդակելու նպատա-
կով»:

Հ.Բ.Ը. Միւթիւնը Երևանի մէջ
ունի իր ներկայացուցիչը և գրա-
սենեակը:

Հետեւեալ հիմնարկութիւնն և բը
հաստատուած են Բարեգործականի կող-
մէ կամ իր միջոցով.—

Մարի Նուպար Ակնաբուժարանը,
Աբովեան փողոցի վրայ, համալսարանի
թաղին մէջ, երկյարկանի շէնք մըն է,
աչքի քլինիքի յատուկ բոլոր յարմա-
րութիւններով: Ունի 28 մտճակալ:
Օրական 50-70 հիւանդ կ'ընդունի: Բը-
ժըշկապետն է Բրոֆ. Հայկ Կանայեան:

Այս ակնաբուժարանը հաստա-
ւած է Պողոս Նուպարի ծախքով, ի յի-
շատակ իր ողբեցեալ կնոջ՝ Մարի Նու-
պարի:

Աւես Մարգիս Կասաղաբուժարանը,
որ Բաթթօրեան հաստատութեան կօ-
րիչը եղած է: Այժմ մաս կը կողմէ այդ
հաստատութեան:

Գարուի Յաւրեան Մայրանոցը,
վարդապոյն սուֆ քարէ գեղեցիկ շէնք
մըն է, երկյարկ: Ունի 75 մտճակալ:
Տարեկան միջին հաշուով կ'ընդունի 4
հազար հիւանդ: Բժշկապետն է Բրոֆ.
Գ. Արէշեան:

Այս հիւանդանոցին կից է մանկա-
բարձական դպրոցը, ուր կը պատրաս-
տուին մանկաբարձուհիներ:

Այս մայրանոցը հաստատուած է
Դարունի Յակերեանի կտակով, որ մօտ
21 հազար անգլ. սոկի է: Այս կտակին
սովորը, 800 սոկի, յատկացուած է նոր
մայրանոցի ծախքերուն:

Մելգոնեան Նուիրասու Ութեցեան
սարեկան 3 հազար անգլ. սոկի յատ-
կացուած է Հայաստանի համալսարանի
հայագիտական ամպլուսին և հրատար-
կութեան համար: Այս յատկացումին
վրայ կառավարութեան կողմէ աւել-
ցուած գումարով շինուած է Մել-
գոնեան մտանադարանը, համալսա-
րանի թաղին մէջ: Մտանադարանը
արդիական կահաւորում ունի և պիտի
կրնայ 400 հազար գիրք բովանդակել:

Խերեան Վարժարանը, Թաղին մէջ
(Արտգոմի շրջան) հաստատուած է
Մասթէոս Խերեանի կտակով:

Մարկոսեան արհեստագիտական
վարժարանը՝ Երևանի մէջ Ալլանովէրո-
եան փողոցի վրայ, հաստատուած է Մար-
կոսեան կտակով, որուն սովորը, 600
անգլ. սոկի, յատկացուած է վարժարա-
նին ծախքերուն: Այստեղ երկթաղոր-
ծութիւն, դարբնութիւն, մեքենաշի-
նութիւն և մեքենաներու նորոգութիւն
կ'ուսանին 200է աւելի պատանիներ:

Ռեօնրկեան Գաղափարաբանական
հաստատութիւնը, հիմնուած է Պ.Գ.Կիւլ-
պէնկեանի նուիրատուութեամբ:

Մկրտիչ Յովհաննեսեան վարժարա-
նը շինուած է նոր Խարբերի մէջ, ըստ
կտակի:

Մինաս Չերազի սնունդ դպրոց և
արհեստանոց մը կը շինուի Նուպարա-
շէնի մէջ, Մ. Չերազի կտակով:

Հ. Բ. Ը. Միւթեան կողմէ շինուած ԴԱՐՈՒՇԻ ՅԱՎՈՐԵԱՆ Մայրանոցը

Նուպարաւեան Աւանը, Հ. Բ. Ը.
Միւթեան կողմանէ կը շինուի, ինչպէս
արդէն տեսնուի: Նոր եւրոպիա տանը,
շինուած է նոյնպէս Հ. Բ. Ը. Միւթեան
կողմէ, Մէօթէմեանի կտակով:

Հ.Բ.Ը. Միւթիւնը վերջին 12 տար-
ւան ընթացքին Հայաստանի մէջ շինա-
բարական ձեռնարկներու և ներգաղ-
թի համար յատկացուցած է մօտ 200
հազար անգլ. սոկի. իսկ իր հիմնա-
դրութեան իվեր, այսինքն 27 տարուան
մէջ Հ. Բ. Ը. Միւթիւնը մօտ 750 հա-
զար անգլ. սոկիի պատիւով օժանդա-
կութիւն մը ըրած է հայ ժողովուրդին
և իր Հայրենիքին:

3. ՀԱՅ ԿԱՐՄԻ ԽԱՉ

«Կարմիր Սոց»ը ինչպէս ամէն երկ-
րի, նոյնպէս Հայաստանի մէջ բանակի
հետ կապուած կազմակերպութիւն մըն
է, որ պատերազմի ատեն վերստին զին-
ւորներու խնամքը կը ստանձնէ, իսկ
խաղաղութեան շրջանին զանազան ա-
ղետներու (ինչպէս երկրաշարժ, սով,
սղոգում և այլն) գոհ գացած բողոքու-
թիւններուն օգնութիւն կը հասցնէ:

Հայաստանի «Կարմիր Սոց»ը մաս
կը կողմէ Սորճրդային Միւթեան «Կար-
միր Սոց»երու և «Կարմիր Կիսաղա-
սին»ներու ընդհանուր միութեան և իբ-
րև այդ ու կը մտանակցի «Կարմիր Սո-
ց»երու միջազգային համաժողովներուն:
«Կարմիր Սոց»ը էր գլխաւոր վար-
չութիւնը ունի Երևանի մէջ և իր մաս-

նաճիւղերը՝ Հայաստանի բոլոր կարևոր կեդրոններուն և շրջաններուն մէջ: Կարմիր Սոց»ի անդամներուն թիւը 50 հազար կը հաշուուի: «Կարմիր Սոց»ի հասցիքը կը կազմեն անդամալճարները, արտասահմանի հայոց նպաստները և պետական օժանդակութիւնը:

«Կարմիր Սոց»ը շատ մեծ ծառայութիւններ մատուցած է վերջին պատերազմի ավետներէն յետոյ Հայաստանի փոխադրուողին մէջ ատրամուած հիւանդութիւնները (ինչպէս վնասակար ակտերը) անհետացնելու, մարտիայի և թրոխտայի դէմ պայքարելու և անարատան երախտները ինսամելու անսկէտէն: Հաստատած է բազմաթիւ բուժակայաններ կամ դարմանատաններ, ինչպէս էջմիածին, Նալբանա գիւղ և այլն, ուր ճրի ինսամք կը արուի հիւանդներու: «Կարմիր Սոց»ը ունի հիւանդանոց մը Աւանայ օպիւն, Երևնովքայի մէջ:

«Կարմիր Սոց»ը կը պատրաստէ «Գիւթեթեան Քոյր»եր կամ հիւանդագահակներ և անոնց համար յատուկ հիմնարկութիւն սննի:

«Կարմիր Սոց»ը ստանձնած է Հայաստանի մարզական կազմակերպութեանց (ինչպէս Բիօնեներու կամ սկաուտներու) առողջապահական սպասարկութիւնը: Երեւանի կեդրոնական «Բիօնէր»ական տան մէջ «Կարմիր Սոց»ը ունի իր յատուկ բաժինը, ուր կը պատրաստուին «սանիտար բիօնէր»ներ, այսինքն առողջապահական սպասարկութիւն ընելու կարող սկաուտներ:

«Կարմիր Սոց»ը սակէ զատ ըստանձնած է Հայաստանի բնակիչներուն արտասահմանի մէջ զանազան իրաւունքները պաշտպանելու, օրինակի համար՝ ժառանգութեան ինքիւրները հետապնդելու գործը:

Հայաստանի «Կարմիր Սոց»ին հետ կապուած են արտասահմանեան հայ պետական «Կարմիր Սոց»ի մասնաճիւղերը, ինչպէս՝ Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներու, Ֆրանսայի և Պելճիգայի մէջ: Ամերիկայի և Ֆրանսայի «Կարմիր Սոց»երը վերջին ստոր բրինքներուն ընթացքին մեծ օժանդակութիւն հասցուցած են, դեղորայք, բուժական գործիքներ, ինքնուրոյր կառքեր, պատրաստ հագուստներ, կոշիկ և այլն զրկելով Հայաստան:

4. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՕԳՆՈՒԹԵԱՆ ԿՈՄԻՏԷ

Հայաստանի Օգնութեան Կոմիտէն (կամ Հօկը) կազմուած է 12 ատրի առաջ թիֆլիսի մէջ, բանաստեղծ Յովհաննէս Թումանեանի նախաձեռնութեամբ և Հայաստանի օժանդակելու նպատակով: Թիֆլիսէն յետոյ Մոսկուայի և Խորհրդային Միութեան այլ հայաշատ կեդրոններուն մէջ կազմուած են Հօկի մասնաճիւղեր, որոնցմէ Մոսկուայի մասնաճիւղը ստանձնած է էջմիածինի (կամ Հիւսիսային) ջրանցքին կառուցումը: Բանաստեղծ Թումանեան Պոլիս անցած է այնտեղ ալ կազմելու համար Հօկի մասնաճիւղը, որմէ յետոյ արտասահմանի մէջ գոյութիւն առած է Հօկի կազմակերպութիւնը:

Այժմ Հօկի գլխաւոր վարչութիւն մը կայ Երեւանի մէջ, որուն կապուած են արտասահմանեան երկիրներու (ինչպէս Ամերիկայի, Ֆրանսայի և Պարքաններու) Հօկի մասնաճիւղերը: Խ. Միութեան երկիրներուն մէջ Հօկի մասնաճիւղերը լուծուած են:

Հօկի գլխաւոր վարչութիւնը Երեւանի մէջ կը զբաղի մասնաւորապէս արտասահմանէն եկած գաղթականներու գործերով, միջնորդ կ'ըլլայ ար-

«Հօկ»ի Ամերիկայի տունը Երեւանի մէջ

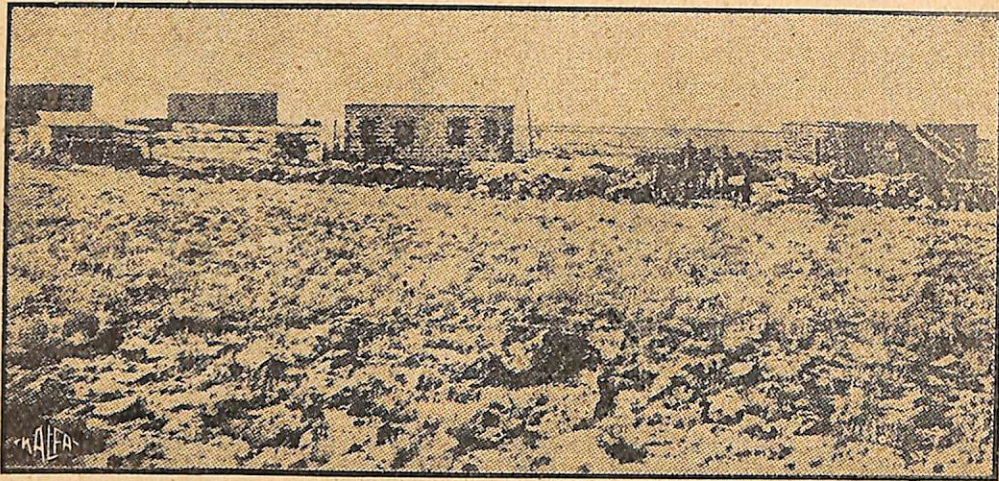
տասնամանեան մարմիններու (ինչպէս Հայրենակցականներու) կողմէ Հայաստանի մէջ կատարուող շինարարական ձեռնարկներու և արտասահմանի մէջ կը կատարէ բարոսկանտ ի նպատակ Հայաստանի շինարարութեան:

Հօկի Ամերիկայի մասնաճիւղերուն օժանդակութեամբ շինուած է Ամերիկահայ Տունը Երեւանի մէջ, Աբովեանի վրայ: Հօկը ունի Թուրքիայի մասնաճիւղերու համար արձարան մը: Նախապէս Հօկը կատարած է արգիւնարեան ձեռնարկներ ալ, ինչպէս Երեւանի մեքենական ստաղձագործարանը:

Հօկի մասնաճիւղերը արտասահմանի մէջ կ'օժանդակեն նաեւ ներգաղթի, դիւրութիւններ ընձայելով Հայաստան մեկնիլ փափողներուն:

5. ՀԱՅՐԵՆԱԿՑԱԿԱՆՆԵՐԸ

Արտասահմանի մէջ այժմ գոյութիւն ունին բազմաթիւ Հայրենակցական Միութիւններ, որոնք կազմուած են Թրքոստանի տեղակալ քաղաքներու կամ գիւղերու բնակիչներուն մնացորդները իրարու քով բերելու և անոնց միջիւ փոխադարձ կապ պահելու համար: Այդ Հայրենակցականներէն շատեր, ինչպէս Արաբկիրի, Խորբերդի, Կեսարիոյ, Սեբասիոյ, Մալաթիոյ և այլն, նախաձեռնած են իրենց նախկին ծննդավայրերու անուններով նոր աւաններ շինելու Հայաստանի մէջ, որպէսզի հեղինակէ այնտեղ փոխադրուելի և հայրենի հողին վրայ իրենց բոյնը վերաշինեն գաղթական հայրենակիցները:

Նոր Թումարգալի տուները

Հայրենակցականներու այս շարժումը սկսած է Ամերիկայէն, ուր այս միութեանց հանգումակած գումարները, հայրենաշինութեան նպատակով, մասաչուսեթս կէս միլիոն տարր կը հաշուուի:

6. ՆԵՐԳԱՂՔ

Հայ ժողովուրդը իր պատմութեան ընթացքին յաճախ խլուած է իր հայրենի հողէն և նետուած օտար ափերու վրայ: Առաջին մեծ արտագաղթը եղած է Քաղարատնեաց թագաւորութեան անկումէն և Անիի կործակումէն յետոյ: Անիի ժողովուրդը ցրուած է Թուրքիա, Ռուսաստան, մինչեւ Լեհաստան:

Լինկթիմուրի և Շահ Աբասի օրերուն ալ հայ ժողովուրդը կոտորուած է կամ տարագրուած իր երկրէն:

Վերջին մեծ պատերազմին ընթացքին Թուրքիոյ հայութիւնը բնա-

ջնջուեցաւ մեծ մասով, մնացեալները ապաստանեցան Կովկաս և արտասահմանեան երկիրներ:

Հայաստանի կառավարութեան հոգածութեան և արտասահմանի հայրենանպաստ մարմիններու ջանքակութեան շնորհիւ վերջին տասնեակու տարիներու ընթացքին Հայաստան մասած են 40 հազար հայ գաղթականներ, զիստաւորապէս Իրազէն, Յունաստանէն և Պուլկարիայէն: Այս գաղթականները թանկագին շինարար տարր մը եղած են Հայաստանի համար:

Հայաստանի մէջ նոր աւաններու և բնակարաններու շինութիւնը կը զիւրոյցնէ ներկայ թը. որովհետեւ Հայաստան բաւականաչափ առն չունի դուրսէն եկողներուն համար:

Արտասահմանի հայութիւնը իր նիւթական և բարոյական օժանդակութիւններով Հայաստանի վերաշինութեան նպատակով, կը զիւրոյցնէ ներգաղթը և կարելի կը գործնէ ազգահաւաքումի նուիրական գործը:

ՑԱՆԿ ՆԻԻԹԵՐՈՒ

Էջ

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Ա. ՈՒՂԵԳՐԱԿԱՆ ՆՕԹԵՐ

1.— Երբ Հայասան կը մանեց	5
2.— Արարաւ եւ Հայասանի դրօշակը	6
3.— Հայասանի մայրաքաղաքը	6
4.— Երեւանի արուանձանները (նոր աւաններ)	8
5.— Էջմիածին	10
6.— Պետք մը պատմութեան մեջ	11
7.— Լեհիսկան	13
8.— Հայասանի կարեւոր աւանները	15

Բ. ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1.— Հայասանի դիրքը եւ Միութեան մեջ	18
2.— Հայասանի բնակչութիւնը	19
3.— Հայասանի կլիման եւ բուսականութիւնը	20
4.— Հայասանի լեռները	22
5.— Հայասանի սարահարթերը կամ լեռնադաշտերը	23
6.— Հայասանի գետերը	24
7.— Հայասանի լիճերը	26
8.— Հայասանի կենդանիները	27
9.— Հայասանի հանքերը	27
10.— Հաղորդակցութեան միջոցներ	28

Գ. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԱՐՉԱՁԵԿ

1.— Պետութեան կազմը	29
2.— Հայասանի գերիշխանական իրաւունքները	30
3.— Հայասանի պետական լեզուն	31
4.— Օրենսդիր եւ Քործադիր իշխանութիւնները	31
5.— Ժողովրդական կոմիտարներու խորհուրդը	31
6.— Հայասանի Վարչական բաժանումները	33
7.— Ընտրական իրաւունք	33

ՅԱՆԿ ՊԱՏԿԵՐՆԵՐՈՒ

1.— Աբարասը երեւանէն դիտուած	էջ 5
2.— Նոր երեւանի տեսարան	7
3.— Նոր Խարբերդի մէջ շինուող տուն մը	10
4.— Երեւանի գաւառի քարտէսը	11
5.— Նոր սինեմայի շէնքը Լեւոնականի մէջ	13
6.— Հանգստեան տունը Ղարափիլիսայի մէջ	14
7.— Դիլիջանի մէջ հանգստեան տուն մը	15
8.— Արագած լեռ	22
9.— Հրազդան կամ Զանգու գետ	25
10.— Զորագետ	26
11.— Սեւանայ լիւն	26
12.— Գպրոցականներ, գինւորական մարզանք կ'ընեն	37
13.— Երեւանի գործարանային քաղաք	43
14.— Էջմիածին	46
15.— Երեւանի երաժշտանոցը	47
16.— Երեւանի հանրային պարտէզը	48
17.— Դրութեան բոյրեր	49
18.— Երեւանի անասնաբուժական հիմնարկութիւնը	51
19.— Հող. ժող. Կով.ի նոր պաշտօնատներ	55
20.— Երեւանի ժողովուրդային տունը	56
21.— Երեւանի բանւորական բարձրներ	57
22.— Դիլիջանի քաղաք	58
23.— Շիրակի ջրանցքին թիւնէլի սկիզբը	61
24.— Թրաքթորները Աբարասի դաշտին մէջ	63
25.— Ստեփանաւանի սիպար Ագարակին մէջ	67
26.— Անի-Պեմզա քարահաններու վարչութեան շէնքը	72
27.— Անի-Պեմզայի քարահաններու մէջ աշխատողներ	73
28.— Ալլանիլեքիի պղնձաձուլարանը	76
29.— Լեւոնականի հիւսուածեղէնի գործարանը	77
30.— Աբախի ափին Սարսաբապասի ջրանցքին աշխատանքները	78
31.— Սեւան—Երեւան—Զանգու գիծը	80
32.— Երեւանի բամպակագործ գործարանը	81
33.— Լեւոնականի տեքստիլ գործարանին ներքը	82
34.— Երեւանի կաշիի գործարանը	86
35.— Գավալուի ցեմենտի գործարանը	89
36.— Մանուսայի գործարանը Նոր Աբաբիլի մէջ	90

37.— Հայաստանի կիները բամպակ կը բաղեն	էջ 91
38.— Հայաստանի գիւղատնտեսական դրամատունը	97
39.— Նաւարկութիւն Սեւանայ վրայ	99
40.— Գարունի Յակոբեան մայրանոցը	103
41.— Հօկի ամերիկահայ տունը	105
42.— Նոր Թումարայի տները	106

Վ Ր Ի Պ Ա Կ (*)

էջ	սիւնակ	տող	սխալ	ժխտակ
5	Ա.	16	30 հողագործ	32 հողագործ
11	Ա.	28	Թաղուած են	են
17	Ա.	1-2	սիւնակին սկիզբը	սիւնակին տակը
20	Ա.	25	հայտնութիւնը	հայտնութեան թիւը
28	Բ.	18	գիծին Ղարափիլիսայի-Միջլեւան մասը	գիծին կապուած Ղարափիլիսայի-Միջլեւան մասը
31	Ա.	29	գաւառային	չըջանային
94	Ա.	14	կազմազ	կազմած
94	Ա.	վերջին	Հայաստան	Հայաստանի
95	Բ.	13	2 դասընթացքներ . բազմաթիւ	2 դասընթացքներ : Հայկօօպը ունի նաև բազմաթիւ
12	Ա.	6-7	սիւնիս արեւելեան մասը դաշտային	հիւսիս արեւելեան մասը լեւնային
12	Բ.	32-33	Ս.Մեքրոպ ծննդավայրը, Օշական, ուր թաղ- Օշական, ուր և թաղ- ւած է Ս. Մեքրոպ, ւած է ան, կը գտնուի...	Օշական, ուր թաղ- ւած է Ս. Մեքրոպ, կը գտնուի
22	Բ.	11	Բորժոմի լճին	Բորժոմի կիրճին

ՏՊԱՐԱՆ «ՍԱՀԱԳ - ՄԵՏՐՈՊ»

ԳԱԶԵՏ

Printed in Egypt by

SAHAG - MESROB PRESS
25, SHARIA TEWFIK, CAIRO.

Հայաստանի Ազգային գրադարան

NL0422174

15p.

Գ ի ն՝ 12 Եգ. Դհ.

|| 12 Ֆրանկ

|| 50 Սէնթ